सारस्वती सुषमा

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

[त्रैमासिकी]

२५ वर्षे ३-४ अङ्कौ

वै० संवत् २०२७

प्रकाशनतिथिः

फाल्गुनपूर्णिमा, वै० सं० २०२७

सारस्वती सुषमा

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

[त्रैमासिकी]

प्रधानसम्पादकः

डॉ० भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'

सहायकसम्पादकः

श्रीसातकडिमुखोपाध्यायः

२५ वर्षे ३-४ अङ्कौ

विषयानुक्रमणिका

संपादकीयम्

सारस्वत्याः सुषमाया रसास्वादनतत्पराणां विद्वद्वराणाम् अनुसन्धानैकचित्तत्वात् तादृशलेखपारायणपरायणानां पर्येषकाणां पाणिसंपुटे पञ्चविंशहायनीयं तृतीयं तुरीयं चाङ्कं समुपहरतां नो जाजायतेऽमिता मुदिता रजतजयन्तीमहोदिता। तरसा सरसा नेयं श्रीमदन्तिके समुपस्थितेति हृल्लेखोपजातप्रवचनवेलायां हृल्लासंकाशाऽधुना गतिरास्माकीना।

परिपूर्णतामिता शरदां पञ्चविंशतिरेतस्या वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य पत्रिकाया अनुसन्धानप्राग्रायाः। तस्माद् भद्रङ्करो भाद्रपदमानाङ्को भविता रजतजयन्त्युत्सवाङ्को भवतां स्वान्तनिशान्तोद्भासकः। विगतेषु संवत्सरेषु पत्रिकायां प्रकाशितं राजकीयसंस्कृत-महाविद्यालयीयं पुरावृत्तमिति नानवगतवृत्ता भवन्तः। तत्रैव खलु दशवत्सरेषु प्रकाशितानां विषयाणां लेखकानां चापि सूची महते सौकर्याय सञ्जाता पाठकानाम्। त्रयोदशवर्षेभ्यः प्राक् संस्कृतप्राग्रस्य स्थापितस्यास्य वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य सन्ततं बहुविधामुन्नतिं संतन्वानस्य नेतिहासः कश्चन प्रकाशमानीतः क्वचन। प्रकाशयिष्यमाणोऽङ्कस्तेनैतिह्येन, विविधैर्ज्ञानवर्धनोपायैर्निबन्धैः, अवशिष्टेषु पञ्चदशवत्सरेषु पत्रिकायामेतस्यां प्रकाशितानां निबन्धानां निबन्द्धॄणां च सूच्या समलङ्कृतो भविष्यतीति ज्ञात्वा नूनं विकचचेतसो भवन्तः प्रतीक्षिष्यन्ते तदङ्कप्रकाशनं साह्लादं विद्वज्जनतोषकरम्।

सुस्वागतम्

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य कुलपतिमहोदयैर्विश्वविद्यालयस्योपकुलपतिपदे वृतानां श्रीमतां डॉक्टर–सत्यव्रतसिंहमहोद्यानामभिनन्दनपुरःसरं स्वागतमुच्चार्यते सारस्वत्या सुषमया।

इतः पूर्वमिमे महानुभावा लक्ष्मणपुर(लखनऊ)विश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागाध्यक्ष-पदं कलासंकायसंरक्षकपदं चालङ्कुर्वन्तोऽनल्पान् संवत्सरान् सुरभारतीसपर्यां व्यदधुः। लक्ष्मणपुरस्थसंस्कृतपरिषद आध्यक्ष्येणापि गीर्वाणवाण्या महती सेवात्रभवद्भिरनुष्ठिता।

साहित्यदर्शनाद्यनेकशास्त्रनिष्णाता इमे पाठननैपुण्येन चारित्र्यमाधुर्येण च छात्रसंसदि लब्धकीर्तयः संजाताः। प्राच्यप्रतीच्येत्युभयविद्यापारङ्गमा अप्यत्रभवन्तो विशेषेण विशिष्टाद्वैतदर्शने काश्मीरकशैवसिद्धान्तशास्त्रे च कृतभूरिपरिश्रमाः। श्रीवैष्णवसम्प्रदायाचार्याणां सुगृहीतनामधेयानां वेदान्तदेशिकानां कृतीरुपजीव्य एभिर्विनिर्मित आङ्गलभाषामयः शोधग्रन्थश्च स्वदेशे बहिर्देशं च विदुषां परितोषायाभूत्। काव्यप्रकाशाद्यनेकेषामलङ्कारग्रन्थानां तथा मुद्राराक्षसादिनाटकानां टीकाकरणेन सुतरामुपकृतो विद्यार्थिगणः, प्रकटितश्च संस्कृत-हिन्द्याङ्गलेतिभाषात्रिवेण्यामेषां लेखन्यास्तरणीवत् सुखसञ्चारः। अत्रभवतां कार्यकालो विश्वविद्यालयसमुन्नत्यै कल्याणाय यशसे च कल्पेतेति वाराणसीपुरपतिर्भगवान् विश्वेश्वरः प्रार्थ्यते।

स्वर्गीयाः पण्डितशिवदत्तमिश्रमहोदयाः ।

वाराणसेयराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्य न्यायविभागाध्यक्षचराः पण्डितशिवदत्तमिश्रन्यायाचार्यमहोदयाः २०२७ तमे वैक्रमसंवत्सरे फाल्गुनशुक्लचतुर्थ्यां (गणेशचतुर्थ्यां) रविवासरे (१८-२-७१) पञ्चाशीतिवर्षवयसि स्वसाधनोचितधाम प्रविष्टा इति निवेदयतामस्माकं चेतांसि सुभृशं खेदमेवानुभवन्ति ।

इमे महानुभावाः १९४३ तमे वैक्रमसंवत्सरेऽस्यामेव अविमुक्तपुर्यां वाराणस्यां पञ्चनदप्रान्ताभिजनानां परम्परागतवेदवैदुष्यवतां गौडब्राह्मणानां कुले सुगृहीतनामधेयानां महामहोपाध्याय विद्याधरमिश्रपादानां द्वितीयपुत्ररूपेण जनिमलभन्त । स्वपितृचरणेभ्यस्तथाऽग्रजमहोदयेभ्यो वेदमीमांसाद्यनेकशास्त्रपारिशीलनादनन्तरमिमे न्यायमूर्तिभ्यो महामहोपाध्यायवामाचरणभट्टाचार्यपादेभ्यो न्यायशास्त्रमधीतवन्तः । वस्तुतस्तु प्रख्यातकीर्तिनां भट्टाचार्यमहोदयानां सत्स्वपि परःशतेषु विद्यार्थिषु पण्डितशिवदत्तमिश्र-पण्डितराजराजेश्वरशास्त्रिद्राविडावेव प्रमुखौ स्मर्येते । यद्यपि तत्रभवन्तो मिश्रमहोदया न्यायवैशेषिकशास्त्रयोर्वैदुष्येणैव सर्वत्र प्रतिष्ठामापुस्तथापि तेषु न्यायशास्त्रीयवैदुष्येण साकं वेदज्ञानस्य विशेषेण वैदिककर्मकाण्डनैपुण्यस्य अनन्यसाधारणं सम्मेलनमभूदित्यहो पण्डितमण्डलीषु तेषां विलक्षणत्वम् । तत्रभवतां दर्शनशास्त्रीयपाण्डित्यविषये किं बहु वक्तव्यमवशिष्येत, एतावन्मात्रं निवेदनीयं यत्तेषां लोकान्तरप्रयाणेन प्राचीनपरिपाट्या दर्शनशास्त्राध्यापनपरम्पराया अपूरणीया क्षतिरेव सञ्जातेति ।

तत्रभवन्तो मिश्रपादाः काशिकराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयेऽनतिन्यूनाष्टाविंशतिवर्षैर्न्यायविभागाध्यक्षपदमलङ्कुर्वाणाः परःशतान् विद्यार्थिनो न्यायशास्त्रप्रवीणानकुर्वन् । शास्त्राध्यापनप्रावीण्येन समं विद्यार्थिजनेषु स्नेहातिरेकात् अत्रभवन्तच्छात्रसंसदि लब्धकीर्तयोऽभूवन्–येन तेषां शिष्यपरम्परा वङ्गमिथिलापञ्चनददाक्षिणात्यादिसर्वप्रान्तेषु लब्धप्रसराऽद्यापि दरीदृश्यते । नात्र किमपि चित्रमुत्पश्यामो यत् अज्ञेय-राजगुरु-केवलानन्दादयो देशहिताय समर्पितप्राणा अपि सत्यतपोव्रतैर्जाज्वल्यमानविग्रहाणामेतेषां शिष्यत्वमापुः ।

दर्शनविद्यायां कुशाग्रधीषणैरेभिर्महानुभावैः विद्यार्थिजनहिताय निर्मिता अनेकेषां न्यायादिशास्त्रीयग्रन्थानां टीकाः । तासु वेदान्तसार-जागदीशी-गादाधरीप्रभृतीनां टीका नामोल्लेखमर्हन्ति ।

भौतिकं शरीरपञ्जरं प्रहायापीमे शिष्यप्रशिष्यसंक्रान्तनिजास्वरूपेण चिरं स्थास्यन्ति प्रेरयिष्यन्ति चाध्येतॄन् निष्पक्षपातहृदयेन शास्त्रपरिशीलनाय । अन्ते च वाराणसीपुरपतिं स्मरद्भिरस्माभिरयं वाक्प्रसूनाञ्जलिः समर्प्यते ।

—:o:—

सारस्वती सुषमा

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

२५ वर्षः } फाल्गुनपूर्णिमा, सं० २०२७ { ३-४ अङ्कौ

॥ श्रीहरिः ॥

पुरुषार्थमीमांसा

पूज्यपादा विद्वन्मूर्धन्या अनन्तश्री स्वामिहरिहरानन्दसरस्वती (श्रीकरपात्र) महोदयाः

प्रथमं प्रवचनम्

नमोऽस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै ।
नमोऽस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो नमोऽस्तु चन्द्रार्कमरुद्गणेभ्यः ॥

अर्थनिरूपणम्

पुरुषैरर्थ्यते काम्यते इति व्युत्पत्त्या पुरुषकामनाविषयतया धर्मार्थकाममोक्षाः पुरुषार्थाः । भगवद्भक्तिश्च पञ्चमः पुरुषार्थः । तत्रापि धर्मार्थौ सुखसाधनत्वेन काम्यौ, अन्ये तु सुखरूपत्वात् काम्याः । तेष्वपि सातिशयं सुखं कामो निरतिशयसुखरूपावन्तिमौ । धर्माविरुद्धावर्थकामावपि आदरणीयावेव । प्राणिमात्रस्य प्रतिदिनं क्षुत् पिपासा-शीतातपादिबाधानिवारणाय भोजन-वस्त्राद्यपेक्षा प्रतिदिनं जायते । तत एव वार्ताविद्याप्रादुर्भावः । वर्तते आत्मस्थितिं लभते, अर्थाद् जीवत्यनयेति वार्ता । कृषिः, वाणिज्यम् , गवादिपालनम् , शिल्पञ्च वार्तापदेन व्यव-ह्रियन्ते । "कृषिपाशुपाल्ये वणिज्या च वार्ता" (कौ० अ० शा०—अधिक० १, अ० ४, प्रक० १) । ब्राह्मणानां कृते विहितानां याजनाध्यापनप्रतिग्रहशिलोञ्छादिवृत्तीनाम्, राजन्यानां कृते विहितानां प्रजापालनयुद्धादिकानामपि जीविकासाधनत्वेन तत्रैवान्तर्भावः । शास्त्रा-

विरुद्धानां लौकिकानामपि कर्मणां धर्मादनपेतत्वेन धर्मपदव्यपदेश्यता। क्षुदादिबाधानां प्रात्यहिकत्वादेव स्थायिरूपेण प्रभूतार्थोत्पादनसङ्ग्रहादिव्यवस्था भवति। तत्रापि घृतदुग्धान्न-वस्त्रादिप्रत्यक्षभोग्यसामग्रीणां चिरस्थायित्वासम्भवेन मुद्रा-स्वर्ण-रत्न-भूम्याकरादिरूपेणाप्यर्थसङ्ग्रहो भवति। "अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु" अम० ना० व० ८६ इति अमरकोषानुसारेणार्थशब्दस्य पञ्चार्था भवन्ति। अत्र रैपदेन भूम्याकर-रत्न-स्वर्ण-धन-पशु-पुत्रादयो विवक्ष्यन्ते।

अद्यत्वे तु व्यवहारसौकर्याय राजमुद्राङ्कितपत्रादि (हुण्डी-नोट-चेक) रूपेणाप्यर्थः सङ्गृह्यते। वस्तुविनिमयसौकर्याय सङ्ग्रहाय च सर्वमेतत्प्रचलितम्। यथा मुद्राभिर्वस्तूनि प्राप्यन्ते, तथैव श्रमेण विद्यया च मुद्रादीनि वस्तूनि लभ्यन्ते। तत्रोपयोगितामूल्य-विनिमय-मूल्यभेदेन मूल्यद्वैविध्यम्। जलवाय्वादिकं जीवनधारणायात्यन्तोपयुक्तमपि यावन्नापणे विक्रीयते, तावदुपयोगितामूल्यवत् सर्वत्र सौलभ्यात्। यदा तु जलमपि दौर्लभ्याद्विक्रीयते, तदा तदपि विनिमयमूल्यवद् भवति। तत्र रिकार्डोप्रभृतीनां पाश्चात्यानां दृष्ट्या लिप्सा-दौर्लभ्याभ्यां वस्तु-मूल्यं वर्धते, तद्ध्रासात्तु ह्रसति। मार्क्सदृष्ट्या तु श्रम एव विनिमयमूल्यकारणं भवति। श्रमस्यापि शरीरबुद्धिभेदेन द्वैविध्यम्। शरीरश्रमापेक्षया बुद्धिश्रमवैशिष्ट्यम्। कौटलीयादि-भारतीयार्थशास्त्रदृष्ट्या तु मनुष्यवती भूमिरर्थः। प्रकृति(कच्चा माल)तद्गुणद्विविध-श्रमवद् मनुष्यविशिष्टा भूमिरर्थः। "अद्रव्यप्रयत्नो वालुकाक्वाथनादनन्यः" (चा० नी० सू० ५।२६), "अधनस्य बुद्धिर्न विद्यते" (चा० नी० सू० ४।५८), "हितमप्यधनस्य वाक्यं न गृह्यते" (चा० नी० सू० ४।५६), "अधनः स्वभार्ययाप्यवमन्यते" (चा० नी० सू० ४।६०) इत्यादिसूत्रैः कौटल्येनार्थस्यानिवार्यता प्रतिपादिता।

लिप्सा-दौर्लभ्यादिकन्तु तदाश्रितमेव मूल्यवृद्धिह्रासादिकारणं भवति। प्रकृतिद्रव्याणाम्, यन्त्राणाम् मुद्राणां श्रमिकाणाञ्च सहयोगेनैवाद्यत्वे समुत्पादबाहुल्यम्। श्रमिकमन्तरा प्रकृत्यादीनां नैरर्थक्यम्, तदन्तरा च श्रमिकनैरर्थक्यं स्पष्टं दृश्यते।

अर्थरूपस्य पुरुषार्थस्यापि परमेश्वरैश्वर्यं एव पर्यवसानम्।

सीतोपनिषदि हलाग्रादुत्पन्नायाः सीताया एव हिरण्यरत्नफलपुष्पादिविविधसमृद्धि-रूपत्वं तस्या एवानन्तब्रह्माण्डगतानन्तैश्वर्याधिष्ठात्रीत्वं चोक्तम्। मूलप्रकृतिरूपत्वात् प्रणव-प्रकृतिरूपत्वाच्च सा प्रकृतिः। सीतेति त्रिवर्णात्मा।

विष्णुः प्रपञ्चबीजञ्च माया ईकार उच्यते ।
सकारः सत्यममृतं प्राप्तिः सोमश्च कीर्त्यते ॥

सा च शक्त्यासना । इच्छाशक्तिः, क्रियाशक्तिः, साक्षाच्छक्तिरिति च व्यपदिश्यते । इच्छाशक्तिः श्री-भू-नीलात्मिका भद्ररूपिणी प्रभावरूपिणी सोमसूर्याग्निरूपा । सोमात्मिका ओषधीनां प्रभवति । कल्पवृक्ष-पुष्प-फल-लता-गुल्मात्मिका औषधभेषजात्मिका अमृतरूपा देवानां महस्तोमफलप्रदा अमृतेन तृप्तिं जनयन्ती देवानामन्नेन, पशूनां तृणेन, तत्तज्जीवानां भोग-शक्तिर्भोगरूपा कल्पवृक्षकामधेनुचिन्तामणिशङ्खपद्मनिधिनवनिधिसमाश्रिता ।

सैव च वीरशक्तिश्चतुर्भुजाभयवरदपद्मधरा किरीटाभरणयुता सर्वदेवैः परिवृता कल्प-तरुमूले चतुर्भिर्गजै रत्नघटैरमृतजलैरभिषिच्यमाना, सर्वदेवैर्वन्द्यमाना, अणिमाद्यैश्वर्ययुता, सम्मुखे कामधेनुना स्तूयमाना, जयाद्यप्सरःस्त्रीभिः परिचर्यमाणा, आदित्यसोमाभ्यां दीपाभ्यां प्रकाश्यमाना, तुम्बुरुनारदादिभिर्गीयमाना, राकासिनीवालीभ्यां छत्रेण ह्लादिनी, मायाभ्यां चामरेण, स्वाहास्वधाभ्यां व्यजनेन, भृगुपुण्यादिभिरर्च्यमाना देवी दिव्यसिंहासने पद्मासनारूढा सकलकारणकार्यकरी विराजते ।

तस्या एव मूर्तिरहस्ये शाकम्भरीरूपेण वर्णनम्—

पुष्पपल्लवमूलादिफलाढ्यं शाकसञ्चयम् ।
काम्यानन्तरसैर्युक्तं क्षुत्तृण्मृत्युजरापहम् ॥

शाकम्भरीरूपमिति शेषः ।

शाकम्भरीं स्तुवन् ध्यायन् जपन् सम्पूजयन्नमन् ।
अक्षय्यमश्नुते शीघ्रमन्नपानादि सर्वशः ॥

या च परमानन्दरसामृतमूर्तेर्भगवतो रामचन्द्रस्य माधुर्यसारसर्वस्वरूपा परमान्तरङ्गा, सैव तदीयतरङ्गस्थानीया परमैश्वर्याधिष्ठात्री महालक्ष्मीः । सैव च वीरशक्तिः । सैव च लाङ्गलाद्युप-लक्षितविविधोद्योगबौद्धादिश्रमसाध्या अर्थरूपापि लक्ष्मीः । सैव यथा ब्रह्मविद्यारूपेण त्रयीरूपेण च व्यज्यते, तथैव वार्तारूपेणापि व्यज्यते ।

'मोक्षार्थिभिर्मुनिभिरस्तसमस्तदोषै-
र्विद्यासि सा भगवती परमा हि देवी ॥'
'शब्दात्मिका सुविमलर्ग्यजुषां निधान-
मुद्गीथरम्यपदपाठवतां च साम्नाम् ।

देवित्रयी भगवती भवभावनाय
वार्तासि सर्वजगतां परमार्तिहन्त्री ॥'

आत्मनियन्त्रणमन्तरोद्दामकामप्रवृत्त्या धर्मार्थौ बाधितौ भवतः। अधर्मेण पूर्वं धनं वर्धते, परं तदनर्थानुबन्धं भवति।

तदुक्तम्—

वर्धत्यधर्मेण नरस्ततो भद्राणि पश्यति।
ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति॥

(म० भा०, व० प० ६४।४)

तथा—

अधर्मेणैधते तावत् ततो भद्राणि पश्यति।
ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति॥

(म० स्मृ० ४।१७४)

तत एव कौटल्य आह—

'सुखस्य मूलं धर्मः १, धर्मस्य मूलमर्थः २, अर्थस्य मूलं राज्यम् ३, राज्यस्य मूलमिन्द्रियजयः ४, इन्द्रियजयस्य मूलं विनयः ५, विनयस्य मूलं वृद्धोपसेवा ६, वृद्धोपसेवाया विज्ञानम् ७। (चाणक्यनीतिसूत्रम्, अ० १)

वेदेऽपि—

मूर्धाहं रयीणां मूर्धासमानानां भूयासम्।

(अ० वे० सं० १६।१।३।१)

नाभिरहं रयीणां नाभिः समानानां भूयासम्।

(अ० वे० सं० १६।१।४।१)

अत्र यजमानो भगवन्तं प्रार्थयते

"धनानां धनिकानाञ्चाहं मूर्धा श्रेष्ठः केन्द्रश्च स्याम्"।

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्येशाथे उत पार्थिवस्य।
धत्तं रयिं स्तुवते कीरये चिद्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः॥१२॥

(अ० वेद० सं० २०।१७)

बृहस्पतिरिन्द्रश्च युवां दिव्यस्य पार्थिवस्य च धनस्य स्वामिनौ।
स्तुवते मह्यं धनादिर्देयः स्वस्तिभिः क्षेमैः यूयं पात रक्षत।

अत्र सायणभाष्यम्—हे बृहस्पते । त्वञ्च इन्द्रश्च । युवं युवाम् । दिव्यस्य दिवि भवस्य । वस्वः वसुनः । ईशाथे स्वामिनौ भवथः । उत अपि च । पार्थिवस्य वस्व ईशाथे ।

यस्मादेवं तस्मात् स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते । कीरये स्तोत्रे मह्यम् । चिद् इति पूरणः । रयिं धनम् । धत्तम् प्रयच्छतम् । हे देवा यूयं च इन्द्रमनुसृत्य । नः अस्मान् । स्वस्तिभिः क्षेमैः । सदा । पात रक्षत ।

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।
वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजिनेना जयेम ॥

(अ० वे० सं० २०।१७।१०)

भो पुरुहूत इन्द्र ! वयं त्वत्प्रदत्ताभिर्गोभिः पृथिव्या वाण्या च दरिद्रतां दुर्मतिञ्च तरेम, त्वद्दत्तधनेनान्नेन विश्वेषां क्षुधम् । राजभिर्दत्तैर्धनैः सर्वश्रेष्ठधनपतयो भवामः । शत्रून् पातकानि च जयेम ।

अत्र सायणभाष्यम् - हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र । वयं घौषेयाः सुहस्त्या यजमानास्त्वयानुगृहीताः सन्तः । गोभिः त्वया दत्ताभिः । दुरेवां दुष्टगमनाम् । अमतिं दारिद्र्यं तरेम निस्तरेम । किञ्च यवेन उपलक्षणमेतत्, त्वया दत्तैर्यवव्रीह्यादिभिः । विश्वां सर्वां पुत्र-भृत्यादिविषयाम् । क्षुधं अशनेच्छाम् । तरेमेति शेषः । किञ्च, प्रथमाः तवानुग्रहेण समानानां मध्ये मुख्यभूता वयम् । राजभिः क्षत्रियैर्भूपालैः । धनानि बहूनि । लभेमहीति शेषः । एवं सम्पन्नेषु सत्सु अस्माकेन अस्मत्सम्बन्धिना । वृजिनेन बलेन । जयेम । शत्रूनिति शेषः ।

स्तुता मया वरदा वेदमाता प्रचोदयन्तां पावमानी द्विजानाम् ।
आयुः प्राणं प्रजां पशुं कीर्तिं द्रविणं ब्रह्मवर्चसम् ।
मह्यं दत्त्वा व्रजत ब्रह्मलोकम् ॥ १ ॥

(अ० वे० सं० १९।७२)

अस्मिन्नपि मन्त्रे आयुःप्राणप्रजापशुकीर्तिद्रविणब्रह्मवर्चसादिप्रार्थना दृश्यते ।

अत्र सायणभाष्यम्—स्वानुष्ठितकर्मणो निरभिसन्धिना सर्वार्थं फलाशासनं स्वस्याविकलं भवतीत्यभिप्रायेण मन्त्रद्रष्टा ऋषिः स्वानुष्ठितवेदाध्ययनेन गायत्रीजपेन वा द्विजानां आयुरादि-फलमाशास्य तन्मध्यवर्तिनः स्वस्यापि फलं सिद्धवदनु वदति । मया वेदाध्यापकेन सावित्रीं जपता वा स्तुता अभिष्टुता स्वभ्यस्ता । वरदा इष्टकामप्रदात्री । पावमानी पवमानः पापात् परि-शोधकः सूत्रात्मा, तत्प्रतिपादिका पावमानी । वेदमाता वेदस्य ऋगादिरूपस्य माता सर्ववेद-

सारत्वेन मातृवत् प्रधानभूता सावित्री वेद एव वा माता मातृवद्धितकारित्वात्। "वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः।" (या० स्मृ० १।४०) इति स्मृतेः। द्विजानां द्विजन्मनां ब्राह्मणानां त्रैवर्णिकानां वा आयुरादिफलानि। प्रचोदयन्ताम्, पूजायां बहुवचनम्। प्रेरयतु प्रयच्छतु। ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मणां वर्चः ब्राह्मं तेजः। अथ मह्यं स्तोत्रे सर्वेषां फलप्रार्थकाय। दत्त्वा आयुरादिकं फलं वितीर्य। ब्रह्मलोकं ब्रह्मणो लोकः, सत्यलोकः, ब्रह्मैव वा लोकः, लोक्यमानं विद्वद्भिरनुभूयमानं परतत्त्वं व्रजत। इति प्रत्यक्षवादः। शब्दावगम्यब्रह्माकारं परित्यज्य वाङ्मनसातीतार्थब्रह्मरूपा भवेति मन्त्रदर्शिना ऋषिणा साक्षात्कृतपरत्वेन (परतत्त्वेन) उच्यते।

'अन्नं बहुकुर्वीत।' (तै० उ० भृगुवल्ली। अनुवाकः ६)।

'न कञ्चनवसतौ प्रत्याचक्षीत।' (तै० उ० भृगुवल्ली। अनुवाकः १०)।

इति वचनाभ्यामतिथिसत्कारार्थं बह्वन्नसम्पादनविधानं दृश्यते।

कृषिर्गवाश्वादिपरिपालनञ्च प्राधान्येनार्थसाधनम्। कृष्यर्थं समुचितजलादिव्यवस्थापेक्षिता। तत एव कुल्यादिनिर्माणेनादेवमातृकात्वव्यवस्थापनम्। आधुनिकयान्त्रिककृषिव्यवस्थायां नव्योपचेन (नवीन रासायनिक खाद) च भूमौ मरुत्वाक्रान्तिर्जायते। तेन वृषभसाध्यहलाग्रसीतादिसंस्कारसध्रीचीनैः साधनैः कृषिव्यवस्था युक्ता। रासायनिकोपचापेक्षया गवादिपशूनां गोमयगोमूत्रादिभिर्जनितोपचानां क्षेत्रबलवर्धकत्वं पाश्चात्त्यैरप्यभ्युपेयते। गव्यपयोदधिघृतादिलाभैः साकमेव कृष्युपयुक्तबलीवर्दोपचादिलाभश्च गवादिपशुपालनेनानायासमेव भवति। दुग्धघृतादिप्रयोगेणान्नापेक्षाप्यल्पीयसी। तेन खाद्यसङ्कटनिवारणमपि भवति। गोपालनप्रोत्साहनेन गवां वधावरोधोऽप्यनिवार्य एव भविष्यति।

महाभारतरीत्या ब्रह्मोक्तत्रिवर्गशास्त्रात् पृथक्कृतेऽर्थशास्त्रे लोकायतशास्त्रम्, धनुर्वेदसूत्रम्, व्यूहसूत्रम्, रथसूत्रम्, अश्वसूत्रम्, हस्तिसूत्रम्, हस्त्यायुर्वेदः, शालिहोत्रम्, यन्त्रसूत्रम्, वाणिज्यशास्त्रम्, गन्धशास्त्रम्, कृषिशास्त्रम्, पाशुपताख्यशास्त्रम्, गोवैद्यम्, वृक्षायुर्वेदः, तक्षशास्त्रम्, मल्लशास्त्रम्, वास्तुशास्त्रम्, वाकोवाक्यम्, चित्रशास्त्रम्, लिपिशास्त्रम्, यानशास्त्रम्, धातुशास्त्रम्, संख्याशास्त्रम्, हीरकशास्त्रम्, अदृष्टशास्त्रम्, तान्त्रिकद्यूतम्, शिल्पशास्त्रम्, मायायोगवेदः, माणवविद्या, सूदशास्त्रम्, द्रव्यशास्त्रम्, मत्स्यशास्त्रम्, वायसशास्त्रम्, सर्पविद्या, भाष्यग्रन्थाः, चौरशास्त्रम्, मातृशास्त्रम्—इत्येवमादीनां वर्णनं दृश्यते। तेन कृष्यादीनामिव शिल्पादीनामपि वार्तायामेवान्तर्भावः। अद्यत्वे कृषिवाणिज्यपशुपालनापेक्षया बौद्ध-शारीर-श्रमाणामेवार्थोपार्जनसाधनत्वम्, अधिकसंख्याकानां जनानां कृष्यादिसाधनानु-

पलम्भात्। गीत-वाद्य-नृत्य-चित्रादिकलाचतुष्टयानामप्यर्थोपार्जनहेतुत्वं भवति। तत्रापि सर्वापेक्षया प्राधान्येन कृषि-रत्न-मणि-स्वर्ण-पारद-लौह-विविधाग्नेयतैलेङ्गालादिप्रभवत्वेन ससागरा मनुष्यवती भूमिरेवार्थः। सैव सर्वेषामप्यर्थानां स्रोतोभूता।

तदुक्तमथर्ववेदसंहितायाम्—

जनं बिभ्रती बहुधा विवाचसं नानाधर्माणं पृथिवी यथौकसम्।
सहस्रं धारा द्रविणस्य मे दुहां ध्रुवेव धेनुरनपस्फुरन्ती॥
(१२।१।४५)

विवाचसं विविधभाषाभाषि जनं जनसमुदायं नानाधर्माणं वर्णाश्रमादिभेदेन विविधधर्मानुष्ठायिजनसमूहं यथौकसं बिभ्रती पृथ्वी मे मह्यं द्रविणस्य विविधधनस्य सहस्रं धारा; दुहां दोग्ध्रीणां धेनुरिव अनपस्फुरन्ती भूकम्पज्वालामुखी विस्फोटाद्युपद्रवरहिता ध्रुवा स्यात्।

सं सं स्रवन्तु सिन्धवः सं वाताः सं पतत्रिणः।
इमं यज्ञं प्रदिवो मे जुषन्तां संस्राव्येण हविषा जुहोमि॥
(अ० वे० सं० १।१५।१)

अत्र याज्ञिकः प्रार्थयते—घृतसोमादिहविषा जुहोमि। देवा इमं यज्ञं जुषन्ताम्। मह्यञ्च सिन्धवः समुद्रा रत्नानि पर्जन्यद्वारा जलानि च संस्रवन्तु, वायवः पतत्रिणो मेघाः 'पक्षिणश्च विविधधनानि स्रवन्तु।

अत्र सायणभाष्यम्—सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः। सं सं स्रवन्तु सम्यक् अस्मदनुकूलाः प्रवहन्तु। तथा वाताः गमनशीला वायवः। सं सं स्रवन्तु आनुकूल्येन प्रवर्तन्ताम्। तथा पतत्रिणः पतत्राणि पक्षा एषां सन्तीति पतत्रिणः। तदुपलक्षिताः, सर्वे प्राणिनः सं सं स्रवन्तु सम्यगनुकूलाश्चरन्तु। यद्वा एते सिन्धुप्रभृतयः संस्रवन्तु अस्मदभिलषितं फलं रत्नं यच्छन्तु। तथा प्रदिवः पुराणनामैतत्, पुरातना देवाः। मे मदीयम्। इमं यज्ञं यागम्। जुषन्तां सेवन्ताम्। अत्र सन्निहिता भूत्वा हविः स्वीकुर्वन्त्वित्यर्थः। अत्र हविषः सद्भावमाह—संस्राव्येण इति। सम्यक् स्रवणं संस्रावः। संस्रावमर्हतीति संस्राव्यम् आज्यपयःप्रभृति। यद्वा संस्रावणीयेन। हविषा आज्यादिना। जुहोमि। आज्यादिकं हविर्देवानुद्दिश्याग्नौ प्रक्षिपामीत्यर्थः।

इहैव ध्रुवा प्रति तिष्ठ शालेऽश्वावती गोमती सूनृतावती।
ऊर्जस्वती घृतवती पयस्वत्युच्छ्रयस्व महते सौभगाय॥
(अ० वे० सं० ३।१२।२)

अत्र गवाश्वघृतपयोबलवीर्यबाहुल्यसौमनस्यप्रियभाषणादिपूर्णभवनस्थैर्यकामना दृश्यते। तथा चात्र सायणः—

हे शाले। इहैव अस्मिन् देशे। ध्रुवा स्थिरा सती। प्रति तिष्ठ वर्तस्व। कथम्भूता? अश्वावती बहुभिरश्वैरुपेता। गोमती बहुभिर्गोभिर्युक्ता। सूनृतावती बहुभिः प्रियसत्यवाग्भिर्बालादीनां वाणीभिर्युक्ता। ऊर्जस्वती प्रभूतान्नवती। घृतवती बहुघृतयुक्ता। पयस्वती बहुक्षीरा। एवं बहुगुणा त्वम् अस्माकं महते प्रभूताय सौभगाय सुभगत्वाय। उच्छ्रयस्व उद्गाता भव।

राष्ट्रस्य सङ्ग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत्।
सुसङ्गृहीतराष्ट्रो हि पार्थिवः सुखमेधते ॥

(मनु० ७।११३)

इति मनुनाप्युक्तम्। तदर्थं महामहोत्साहोऽपेक्षितः।

कृते मे दक्षिणे हस्ते जयो मे सव्य आहितः।
गोजिद् भूयासमश्वजिद् धनञ्जयो हिरण्यजित् ॥

(अ० वे० सं० ७।५२।८)

महोत्साहस्यैदं वचनम्। मे मम दक्षिणे हस्ते कृतं पुरुषार्थो भवतु। सव्ये च जयो भवतु। तत एवाहं गवामश्वानां हिरण्यादिविविधधनानां सङ्ग्रहे मम साफल्यमस्तु। तथा चात्र सायणः—

मे मम। दक्षिणे। हस्ते पाणौ। कृतं कृतशब्दवाच्यो लाभहेतुः अयः अस्ति। कृताय लाभो हि महान् द्यूतजयः। तदुक्तं द्यूतक्रियामधिकृत्य आपस्तम्बेन "कृतं यजमानो विजानाति" (आ० श्रौ० ५।२०।१)। तथा मे मम। सव्ये हस्ते। जयः। आहितः कृताय साध्यो जयो निहितोऽस्ति। अतोऽहं गोजित् परकीयानां गवां जेता। भूयासम्। अश्वजित् प्रतिकितवसम्बन्धिनामश्वानां जेता। धनञ्जयः। धनशब्दः सामान्यवाची। दासीभूम्यादिधनस्य जेता। हिरण्यजित् सुवर्णस्य जेता भूयासम्। लोके हि कितवा द्यूतकर्मणि गवादिधनं शुल्कं कृत्वा दीव्यन्ति। तत्र ये जयन्ति ते तद्धनं स्वीकुर्वन्ति। अत्र जयस्य पूर्वार्धेनोक्तत्वाद् गवादिधनजयलाभः उत्तरार्धेन प्रार्थ्यते।

धैर्येण तत्परतया चार्थाः सङ्गृह्यन्ते।

"आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामा राष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जायतां दोग्ध्री धेनुर्वोढानड्वानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषा जिष्णू रथेष्ठाः सभेयो युवास्य

यजमानस्य वीरो जायतां निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो न ओषधयः। पच्यन्ताम्, योगक्षेमो नः कल्पताम्"—(वा० सं० २२।२२)।

अत्र सायणः—

अध्वर्युर्जपति—हे ब्रह्मन्! राष्ट्रेऽस्मद्देशे ब्रह्मवर्चसी यज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मणः, आ जायताम् उत्पद्यताम्। राजन्यः क्षत्रियश्चेदृश आ जायताम्। कीदृशः। शूरः पराक्रमी। इषव्यः इषुभिर्विध्यतीति। यद्वा इषौ कुशलः। अतिव्याधी अत्यन्तं विध्यतीति। शत्रुभेदनशीलः। महारथः एकः सहस्रं जयति सः। दोग्ध्री दुग्धपूरयित्री धेनुः, आजायताम्। राष्ट्रे इति सर्वत्र सम्बन्धः। अनड्वान् वृषभो वोढा वहनशीलो जायताम्। सप्तिरश्वः। आशुः शीघ्रगामी जायताम्। योषा स्त्री। पुरन्धिः पुरं शरीरं सर्वगुणसम्पन्नं दधातीति। रथेष्ठाः रथे तिष्ठतीति। रथे स्थितो युयुत्सुर्नरो जिष्णुः जयनशीलो जायताम्। युवा आ अस्येति पदच्छेदः। अस्य यजमानस्य युवा समर्थः सभेयः सभायां योग्यो वीरः पुत्रो जायताम्। किञ्च नो राष्ट्रे पर्जन्यो निकामे निकामे नितरां कामनायां सत्यां वर्षतु। नोऽस्माकम्। ओषधयो यवाद्याः। फलवत्यः फलयुक्ताः पच्यन्ताम्, स्वयमेव पक्वा भवन्तु। नोऽस्माकं योगक्षेमः कल्पताम्। योगेन युक्तः क्षेमः योगक्षेमः स क्लृप्तो भवतु। अलब्धलाभो योगः। लब्धस्य परिपालनं क्षेमः।

यत्तु कैश्चिदुच्यते—"भारते ज्ञानवैराग्यप्रावण्यप्राधान्यादेव लोकसिद्धार्थोन्नतिसम्पादनशैथिल्यम्" इति, तन्न;

अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत्।
गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत्॥

इति रीत्या च भावनाभेदेनोभयोः सामञ्जस्यस्योक्तत्वात्। विद्याया धनस्य चार्जनकाले स्वात्मानमजरममरं ज्ञात्वैव तात्पर्येण प्रयतेत। परं धर्मार्जनकाले मृत्युगृहीतकेश इव धर्मब्रह्मोपासनतत्परो भवेत्। नास्तिक्याक्रान्तो धर्मविमुखस्तु परपीडयाऽन्यायेन च धनसङ्ग्रहाय प्रयतमानोऽनर्थानुबन्धम्, अधर्मानुबन्धञ्चार्थमुपार्जयति। शास्त्रीयया दृशा त्वधर्मानुबन्धः, अनर्थानुबन्धोऽननुबन्धश्चार्थो हेय एव, धर्मानुबन्धोऽर्थानुबन्धश्चार्थो ग्राह्यः। यस्यार्थस्यागमनेनोत्तरोत्तरं धनं धर्मश्च वर्धेते तौ द्वावन्त्यौ; यस्यागमेन गृहगतमपि धनमपैति धर्मवैमुख्यमधर्माभिमुख्यञ्च वर्धेते तावाद्यौ। निरायतिश्चाननुबन्धः। तत एव विदुरेणोक्तम्—

अतिक्लेशेन येऽर्थाः स्युर्धर्मस्यातिक्रमेण वा॥ ७६॥
अरेर्वा प्रणिपातेन मा स्म तेषु मनः कृथाः। (म० भा० उ० प० ३९)

अर्थाद् बह्वायासोऽल्पफलोऽधर्महेतुः सम्मानबाधकश्चार्थस्त्याज्य एव। परानननुपीड्य, खलाननुपजीव्य, स्वधर्ममनुल्लङ्घ्य न्याय्येन मार्गेण प्राप्तमल्पमपि धनं सायतिकं निराबाधञ्च भवति। तच्च नाग्नौ दह्यते, नाप्सु क्लिद्यते, न वा साहसिकानां पाटच्चराणाञ्चोदरेषु जीर्यते। प्रतिक्षणं वर्धमानं धर्ममर्थञ्चोत्तरोत्तरमभिवर्धयन् महते सौभगायाभ्युदयनिःश्रेयसाभ्याञ्च घटते।

तदुक्तम्—

अकृत्वा परसन्तापमगत्वा खलमन्दिरम्।
अनुल्लङ्घ्य सतां वर्त्म यत् स्वल्पमपि तद् बहु॥

कौटल्येनाप्युक्तम्—

चतुर्वर्णाश्रमो लोको राज्ञा दण्डेन पालितः।
स्वधर्मकर्माभिरतो वर्तते स्वेषु वर्त्मसु॥

(प्रकरणम् १, अ० ४।५)

अधर्माश्रयेणापि यद्यपि पूर्वं रावणादीनां समृद्धिः श्रुता, परमन्ते ते समूलघातं हताः। तत एव बुभुक्षातुरोऽपि तात्कालिकतुष्टि-पुष्टि-क्षुण्णिवृत्तिकरमपि विषमिश्रं पायसान्नं परिणामघातित्वाद् भक्षयितुं न प्रवर्तते। तथैव परिणामापेक्षी दीर्घदर्शी मोहकमपि धर्मापेतं पन्थानं नाश्रयते। अत एवार्थशास्त्रविद्भिरपि व्यवस्थितार्यमर्यादस्य कृतवर्णाश्रमस्थितेस्त्रय्या रक्षितस्यैव लोकस्यावसादनिरासप्रसादप्राप्तिरुच्यते।

व्यवस्थितार्यमर्यादः कृतवर्णाश्रमस्थितिः।
त्रय्या हि रक्षितो लोकः प्रसीदति न सीदति॥

(कौ० अ० शा०, प्र० १, अ० ३।४)

अत एव न्यायप्रवृत्तस्य रामस्य काक-गृध्र-वानर-भल्लूकाः कोलभिल्लादयश्च सहयोगिनो जाताः। न्यायातिवर्तिनोऽपन्थानमाश्रितस्य रावणस्य सोदरोऽपि विमुखो जातः।

तथाहि—

यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम्।
अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति॥

(अनर्घरा० १।४)

दिवसेनैव तत् कुर्याद् येन रात्रौ सुखं वसेत्।
अष्टमासेन तत् कुर्याद् येन वर्षाः सुखं वसेत्॥६७॥

पूर्वे वयसि तत् कुर्याद् येन वृद्धः सुखं वसेत्।
यावज्जीवेन तत् कुर्याद् येन प्रेत्य सुखं वसेत्॥६८॥
(म० भा०, उ० प० ३५)

अर्थविप्लववारणाय धर्मवदेव दण्डनीतिरप्यपेक्षिता भवतीत्युक्तमेव। आन्वीक्षिकी-त्रयी-वार्तानां योगक्षेमसाधनो दण्डः। तस्य नीतिर्दण्डनीतिः। सैव राजधर्मशब्दव्यपदेश्या। यथा हस्तिपदे सर्वं पदं निमग्नं भवति, तथैव राजधर्मे सर्वे धर्माः प्रविष्टा भवन्ति।

यथा राजन् हस्तिपदे पदानि संलीयन्ते सर्वसत्त्वोद्भवानि।
एवं धर्मान् राजधर्मेषु सर्वान् सर्वावस्थं सम्प्रलीनान्निबोध॥
(म० भा०, शा० प० ६३।२५)

दण्डनीतौ विप्लुतायां त्रयी तदुक्तो धर्मश्च निमज्जति—

मज्जेत् त्रयी दण्डनीतौ हतायां सर्वे धर्माः प्रक्षयेयुर्विवृद्धाः।
सर्वे धर्माश्चाश्रमाणां हताः स्युः क्षात्रे त्यक्ते राजधर्मे पुराणे॥
(म० भा०, शा० प० ६३।२८)

तथा आन्वीक्षिकी-त्रयी-वार्ताश्च विपद्यन्ते। तदुक्तं कामन्दकेन—

आन्वीक्षिकीत्रयीवार्ताः सतीर्विद्याः प्रचक्षते।
सत्योऽपि हि न सत्यस्ता दण्डनीतेस्तु विप्लवे॥
(का० नी० सा० २।८)

अर्थोपार्जनं न्यायेनान्यायेन च सम्भवति। तत्र न्यायमार्गेणैवार्थार्जनं कर्त्तव्यम्, नान्यायेन।

अथ न्यायार्जितस्य कस्यचिदपहारो मा भूत्, उपार्जकाः कर्षकाः श्रमिणः स्वार्जित-फलस्य यथेष्टविनियोगे स्वतन्त्रा भवेयुरित्येतदर्थं दण्डनीतिरप्यपेक्षिता।

दण्डस्य हि भयात् सर्वं जगद्भोगाय कल्पते।
(म० ७।२२)

अद्यात् काकः पुरोडाशं श्वा च लिह्याद् हविस्तथा।
(म० ७।२१)

इत्यादिवचनात्।

दण्डमन्तरा सर्वमव्यवस्थितं भवति। दण्डनीतिश्च विष्णोः पालनी शक्तिरेव। यया पालितं विश्वमभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तौ समर्थं सम्पद्यते, दुष्टनिग्रह-शिष्टपरिपालनाभ्यामभ्युदय-

निःश्रेयससाधनेषु सौविध्योपस्थापनेनासौविध्यनिराकरणेन च विश्वस्य प्रोत्साहनमेव दण्डनीतेर्दण्डधरस्य च मुख्यं कर्त्तव्यम्। अलब्धलाभार्था, लब्धपरिरक्षिणी, रक्षितविवर्धिनी, वृद्धस्य तीर्थेषु प्रतिपादयित्री च दण्डनीतिरेव भवति। तदर्थमेव त्रयीधर्मस्यापेक्षा भवति। तत एव धर्मः क्षत्रस्य क्षत्रमुक्तः। अर्थार्थमपि धर्मापेक्षा भवति। 'धर्मादर्थश्च कामश्च' इति वैयासिकं वचनम्। कौटल्येन च 'धर्मेण धार्यते लोकः' (चा० सू० ४।१) इत्युक्तम्। धर्मेऽपि विभ्रमो मा भूदिति शोकमोहराहित्यसम्पादनायाध्यात्मविद्यामयी तर्कविद्या आन्वीक्षिकीनाम्ना प्रवृत्ता;

न्यायचर्चेयमीशस्य मननव्यपदेशभाक्।
उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता॥
(न्या० कु० १।३)

इत्युदयनाचार्योक्तेः।

अत एव कौटल्येन—

आन्वीक्षिकी-त्रयी-वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्याः।
(कौ० अ० शा०, अ० २, प्र० १)

इति चतस्रो विद्या निर्दिष्टाः।

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्।
आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता॥
(कौ० अ० शा०, अ० २, प्र० १ श्लो० १)

बुद्धिवैभवाद् विना परस्वापहारमपहाय कुपथाश्रयं शिष्टानुमोदितेन शास्त्रीयेण मार्गेणार्थाभ्युदय एव श्रेयान्। केनचित् कुतश्चिद् मृतां मूषिकां गृहीत्वा रुग्णमार्जारस्वामिनो हस्ते सा पणद्वयेन विक्रीता। तेनैव चणकमाहृत्य प्रपासन्निधावास्थाय श्रान्तपान्थेभ्यो विक्रीय चणकं पञ्चपणान्यर्जितानि। एवं क्रमेण यथायोग्यं यथावसरं विपणैर्लक्षाधीशो बभूव। दण्डनीती राजनीतिर्वा अर्थशास्त्रान्तर्गतैव। समष्टिराष्ट्रस्य तयैव समुत्थानं सम्भाव्यते। तत्रापीङ्गालकारनीत्या यथा वृक्षाः पूर्वं छिद्यन्ते दह्यन्ते, तदन्तरा तन्निर्माणासम्भवात्। पत्र-पुष्प-फलच्छायामयवृक्षविनाशः प्रथमं दृश्यते, कियानलभ्यलाभो भविष्यतीङ्गालनिर्माणेनेति तु पश्चात् शास्यते यथा, तथैव जनसमूहस्य वैयक्तिक-भूमि-सम्पत्तिमहोद्योगादीनां राष्ट्रियत्वापादनव्यपदेशेन पूर्वमपहारः, पश्चाद् यद्वा तद्वा भविष्यत्येव।

मधुकरस्य चान्या नीतिः। यत्र पत्रपुष्पफलादीनां वृक्षाणाञ्चावसादमन्तरैव मधुररस-सङ्ग्रहेण मधुनिर्माणं जायते। एवमेव बुद्धिवैशद्येन सर्ववर्धनसर्वोदयमार्गेणैव न कञ्चनाप्यापन्नं विधाय विधित्सा लिप्सा वा क्रियते।

सप्ताङ्गं खलु राज्यं भवति

'स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि च।'

(अमर० क्षत्रिय० १७)

यथा राष्ट्र-दुर्ग-मित्र-कोषामात्यबलान्यपेक्ष्यन्ते, तथैव तत्र नृपोऽप्यपेक्षितः। व्यष्टेरुत्थानार्थं समष्टेः समृद्धिरपेक्षिता। समष्टेः समृद्धये व्यष्टेरप्युन्नतिरपेक्षिता। तत एवार्थसुव्यवस्थायै सुस्थिरा राज्यव्यवस्थापेक्षिता, तदर्थं दृढं सैन्यबलम्, योग्यधर्मिष्ठसञ्चालकादिवर्गोऽप्यपेक्षितः, तदर्थञ्च समृद्धकोषोऽपेक्षितः, तदर्थं भूमि-वन-व्यापार-यातायातसाधननिर्यातायात-समुद्र-नदी-पशुपालन-लघूद्योग-महोद्योग-लघुबृहद्यन्त्रादि-मृत्तरयान-धूमयान-वायुयान-तन्त्री-दूरभाषादिव्यवस्थापनं करसङ्ग्रहश्चावश्यकः।

अत्र मार्क्सर्मतम्

मार्क्सरीत्या तु सभ्यतायाः प्रादुर्भावात् प्राक् साम्यसङ्घीयव्यवस्थासीत्। तत्र राज्यं राजदण्ड-दाण्डिक-व्यक्तिगतसम्पत्त्यादिकं नासीत्। वैयक्तिकसम्पत्तिविनिमयमुद्राविकासेन वैषम्येण श्रमविभागो वर्णविभागश्च जातः। आदिमसाम्यसङ्घस्य मूलरूपभङ्गेऽपि गणरूपेण तद्विकासः प्रारब्धः। वन्यावस्थायामर्धवन्यावस्थायाञ्च जीविकार्थमाखेटार्थमात्मरक्षार्थञ्च पूर्वं पाषाणमयानामस्थिमयानाञ्च शस्त्रास्त्रादीनां विकासो जातः। पशुपालनाग्निविज्ञान-लोह-सुवर्णादिद्रावणकलाविकासेन विशिष्टशस्त्रास्त्रकृषिसाधनविज्ञानमप्युद्भूतम्। सङ्घान्तरैर्वर्गान्तरैश्च सङ्घर्षायात्मरक्षणाय गणेषु गणपतीनामिव सेनानीपुरोहितामात्यादीनामपि निर्वाचनद्वारैव व्यवस्थापनं जातम्। लोभक्रोधादिविकासेन गणसङ्घटनभङ्गेन गणपतयः, प्रभवः, सैनिकाः, क्षत्रियाः, सेनापतयोऽवान्तरभूपालाः, पुरोहिताः, गुरवो ब्राह्मणाश्च संवृत्ताः। अकिञ्चनान् निर्धनानभिभूय धनिकाः शासकाः संवृत्ताः; वैश्यास्तदनुगामिनः, शूद्राश्च सेवकाः संवृत्ताः। युद्धेषु पराजिता दासा जाताः। त एव क्रमेण शूद्राः संवृत्ताः। ततोऽपि परवर्तिकाले सामन्त-राजसाम्राज्यतन्त्रविकासो जातः। कर्षकाः श्रमिका बहुसंख्याका दरिद्राश्च शोषिताः, सामन्तादयश्च शोषका जाताः।

तेषां रीत्या वेदेष्वप्यादिमसाम्यसङ्घो ब्रह्मनाम्ना सामूहिकोत्पादनवितरणव्यवस्था च यज्ञनाम्ना निर्दिष्टा। सत्रेषु बहुसंख्याकेषु यजमानेषु निर्वाचितः कश्चिद्यजमानो भवति। फलभागिनस्तु सर्वेऽपि समाना भवन्ति।

देवानां कस्मिंश्चित् सत्रे विष्णुर्गृहपतिरासीत्। तेन च समयभङ्गः कृतः। देवैर्विरोधः कृतः। स चास्त्रादिसम्पन्नो देवान् पराजित्य चोत्स्मयन् धनुःकोटिं चिबुकेनालम्ब्य स्थितवान्। देवैश्च नियुक्ताभिर्वम्रीभिर्धनुर्ज्या छिन्ना। ततो विष्णोरुत्कृत्तं शिरः। एवं बहुतिथात्कालात् शोषितानां शोषकैः सार्धं सङ्घर्षः प्रचलितः। क्रमेणान्ते वर्गसङ्घर्षेण शोषकवर्गविध्वंसेन शोषितानामधिनायकत्वे साम्यवादः सेत्स्यति।

प्रतिषेधप्रतिषेधेन पूर्वं प्रतिषिद्धस्योत्कृष्टस्वरूपेणाभिव्यक्तिर्भवति। यथा बीजस्य प्रतिषेधेन (उपमर्देन) अङ्कुर उत्पद्यते, अङ्कुरप्रतिषेधेन तदेव बीजं यवगोधूमादिवल्लरीरूपेण संख्यया स्वरूपगुणादिभिश्चोत्कृष्टरूपेण व्यज्यते, तथैवादिमसाम्यसङ्घस्य प्रतिषेधेन चान्ते सर्वोत्कृष्टवैज्ञानिकाधुनिकतमसाम्यवादस्योत्पत्तिः।

यथा वा पूर्वं कश्चिद्वादो जायते। तदनन्तरं तस्य प्रतिवादो भवति। ततः कालान्तरे तयोः संवादो जायते। स संवादोऽपि कालान्तरे प्रतिवादोत्पत्त्या वादः सम्पद्यते। पुनश्च तयोर्वादप्रतिवादयोः संवादो भवति। यद्यपि 'हीगेल' रीत्या राष्ट्रवाद एवान्तिमः संवादः, परं मार्क्सरीत्या सोऽपि वाद एव। अन्तिमः संवादस्तु साम्यवादः। मार्क्सानुसारं भौतिकद्वन्द्ववादः, ऐतिहासिकद्वन्द्ववादश्च साम्यवादपर्यवसायिनौ भवतः।

श्रमिकान्, कर्षकान्, वणिजश्च निष्पिष्य भौमिकाः सामन्ता मण्डलमहीपाला उत्पन्नाः। तानुपमृद्य सम्राट् सञ्जातः। कालान्तरे सम्राजां परस्परसङ्घर्षेण क्षीणशक्तिकत्वाद्विनाशे पुनरुत्कृष्टसामन्तवादोऽजनि। तेष्वपि सङ्घर्षे जाते क्षीणशक्तिकेषु व्यापारिप्रधानप्रजानामान्दोलनेन प्रजातन्त्रस्थापनम्। तत्र विज्ञानबलेन महायन्त्रादिविकासेनौद्योगिक्यां क्रान्त्यां जातायां लघूद्योगोपमर्देन महोद्योगप्रादुर्भावः। महोद्योगपतीनां धनिकानां धनप्रभावादुत्तरोत्तरमुत्तमोत्तमयन्त्राणां विकासो जातः। तेन लक्षद्वयपरिमितश्रमिकैः सम्पादनीयस्य कार्यस्य सहस्रसंख्याकैः श्रमिकैरेव सम्पत्तिर्भवति। शेषाणां जीविकासाधनशून्यत्वेन निरर्थकता जायते। उत्पादनसाधने भूमिक्षेत्रेषु विविधतैजसतैले(पेट्रोल)-ङ्गाललौहस्वर्णरत्नाद्याकरेषु मुष्टिमेयशोषकाणामेवाधिकाराद् बहुसंख्याका जनता जीविकाराहित्यात् क्रयशक्तिविधुरा भवति। तत आपणेषु तदुत्पादितवस्त्राद्युपभोग्यवस्तूनां विद्यमानत्वेऽपि मुद्राद्यभावाद् जनाः क्रेतुं

न समर्था भवन्ति। तेनैव वस्तूनां विक्रयाभावात् समुत्पादितपदार्थानामापूरातिरेकादसंवेद्या-दनुपयोगान्मुद्रादिलाभानुत्पादकत्वाच्चोत्पादने गतिरोधो जायते।

यद्यप्यापणेषु विविधानि वस्त्राणि, विविधानि पादत्राणानि, घृतदुग्धशर्करादीनि खाद्यद्रव्याणि, द्विचक्रिका-मृत्तरयानवायुयानादीनि, नानाविधानि यन्त्राणि सन्ति, सर्वाणि च श्रमिकैर्निर्मितान्येव, तथापि क्रयशक्तिवैधुर्यात्तैर्बहुसंख्याकैस्तानि यथेच्छं गृहीतुमुपभोक्तुञ्च न शक्यन्ते। उपनिवेशानां सत्त्वेनोद्योगक्रान्त्यां परिच्छिन्नायाञ्च तत्र पदार्थसंवेशावकाशो (माल खपत होने की सम्भावना) भवति। क्रान्त्यां विस्तीर्णायामुपनिवेशसमाप्तौ च नान्यत्र समावेशावकाशः। लाभार्थमेवोद्योगपतिभिर्वस्तून्युत्पाद्यन्ते। जनसामान्यस्य क्रयशक्तिक्षयेणा-पणेषु विद्यमानानां वस्तूनां लाभानुत्पादकत्वेन नैरर्थक्यमेव जायते। ततो वस्तूत्पादन-गतिमान्द्यापादनाय कर्मकरश्रमिकसंख्यालाघवाय श्रमिकविविक्ति-(छँटनी)र्जायते। तेन पुनरपि जननिर्जीवनं क्रयशक्तिह्रासश्च जायते। तस्य गतिरोधस्य निवारणायोत्पादनसाधनानां राष्ट्रियत्वापादनमन्तरा नान्यः पन्था भवति। यद्यप्यापातत एतदनुचितमिवाभाति, तथापि वस्तुगत्योद्योगपतयोऽन्ये च साधनस्वामिनः शोषका एव भवन्ति। तथाहि—

मार्क्सीयरीत्या यन्त्रादिभिरुत्पादितानां वस्तूनां विक्रयेण यो लाभो भवति, तत्र श्रमिकाणा-मेव न्याय्योऽधिकारः, विनिमयमूल्यस्य श्रममूलकत्वात्। यदि नाम कश्चित् कस्माच्चित् किञ्चिद् ऋणं गृहीत्वा सूत्राणि क्रीत्वा स्वगृहे वस्त्रं निर्मायापणे विक्रीणाति, तल्लब्धान्मूल्यात् ससूदमृणं निर्यातयति, तदवशिष्टधनस्य श्रमफलस्याधिकारी स श्रमिक एव भवति। एवमेव महोद्योगोत्पादितवस्तुविक्रयेणापि यद्धनं लभ्यते, ततः प्रकृतिद्रव्य-(तूल-शण-पुण्ड्र-मिश्रलोहादि-कच्चा माल) मूल्यस्य यन्त्रतदागारादिभाटकस्य च तत्सूदस्य च पृथक्करणादवशिष्टं धनं श्रमफलमेवेति श्रमिका एव तदधिकारिणो भवितुं युक्ताः। अद्यत्वे तु यन्त्राधिपतयस्ततः किञ्चिदेव श्रमिकेभ्यो दत्त्वा तदर्जितस्य सर्वस्यापि धनस्य स्वामिनो भवन्ति। तदेव तेषां शोषकत्वम्।

वस्तुतस्तु धनिकाः प्रकृतिद्रव्याणीव श्रममपि वेतनैः क्रीणते। कर्षकोत्पादिततूल-शणादीन् यथाल्पेनैव धनेन क्रेतुमिच्छन्ति, तथैव बौद्धान् शारीरान् श्रमानपि। विवशात्, दारिद्र्याद् निर्जीवनाच्च (बेकारी-बेरोजगारी के कारण) समुचितमूल्यमन्तरैव कर्षकाः प्रकृतिद्रव्याणि, श्रमिकाः श्रमांश्च विक्रेतुं बाध्यन्ते। तदुत्पादितैर्वस्तुभिरन्ये मोदन्ते। ते च तद्वञ्चिताः क्षुत्क्षामा नग्नकायाः शीतातपातुरा वेपन्ते।

यथा अश्वरथोपजीवी यावदहोरात्रमश्वं श्रमं कारयित्वा प्रभूतं धनमर्जयति। ततश्च तावदेव चणकघासादिकमश्वाय प्रयच्छति, येन स प्राणान् धारयन् तदपेक्षानुसारं श्राम्येत। तथैव शोषका उद्योगपतयः प्रकृतिद्रव्योत्पादकेभ्यः श्रमिकेभ्यश्च तावदेव द्रव्यं मूल्यं वेतनञ्च प्रयच्छन्ति, यावता ते प्राणान् धारयमाणा वस्तून्युत्पादयेरन् श्राम्येरंश्च। एवमुत्पादकश्रमिकोपार्जितलाभात् स्तोकं दत्वा सर्वमपहरमाणाः शोषका भवन्ति। स एव लाभः साम्यवादिभाषया अतिरिक्तलाभशब्देनोच्यते। स एव शोषकाणां लाभो (मुनाफा) भवति।

प्राचां रीत्या द्रव्यपतिरेवोत्पत्तिं नियच्छति। स एवोत्तमानि यन्त्राणि निर्मापयति। निर्माणसाधनानि च श्रमिकेभ्यः प्रयच्छति। प्रकृतिद्रव्योत्पादं प्रोत्साहयति। क्रीत्वा च यन्त्रागारस्थानं प्रापयति। उत्पादितानि वस्तून्यापणेषु प्रेष्य विक्राययति। वेतनैः श्रमिकानपि संयोजयति। स्वमुद्रादिधनं संशयास्पदं कृत्वा महोद्योगमायोजयति। कदाचिद्धानिम्, लाभञ्च कदाचिदाप्नोति।

मार्क्सरीत्या तु श्रमिका एव प्रकृतिद्रव्याणि प्राकृतानि च वस्तूनि निर्मान्ति। त एव यन्त्रागारमापणञ्च वस्तूनि प्रापयन्ति, त एवोत्पत्तिनियन्तारो भवितुमर्हन्ति।

तद्रीत्या धनिकानां यन्मूलधनं तदपि पूर्वपूर्वश्रमिकोपार्जितमेव। बलादेव शोषकैस्तत् स्वायत्तीकृतम्।

मार्क्सदिशा पूर्वं सर्वे वन्या असभ्या नग्नाश्चर्मवल्कलादिपरीधाना आममांसफलमूलादिभक्षणैर्जीवन्तः क्रमेणार्धवन्या अर्धसभ्याः सभ्याश्च सञ्जाताः। पूर्वं वृक्षमूलशाखादिगिरिकन्दरादिषु कृतावासाः। पश्चात् पर्णशाला गृहपरिवारसङ्घादिव्यवस्था जाता। पशुपालनकृषिविकासानन्तरं विनिमयमुद्राव्यापारादिविकासो जातः। यथा मत्स्येषु प्रबला दुर्बलान् भक्षयन्ति, तथैव प्रबला दुर्बलानां धनानि क्षेत्राणि च बलादधिकुर्वन्ति। तेन सर्वमिदं वैभवं धनञ्च शोषितोपार्जितमेव। सामन्ता भौमिका राजानः सम्राज उद्योगपतयश्चार्जकान् मायया छद्मना अन्यायैर्बलात्कारैश्च वञ्चयित्वा तदुपार्जितैर्धनैः क्षेत्रैरैश्वर्यैश्च स्वैरं विहरन्ति। विशेषतोऽस्मिन्नौद्योगिके युगे सर्वैर्भूम्याकराद्युत्पादनसाधनैः श्रमिकायत्तैरेव भाव्यम्।

सेण्ट साइमनप्रभृतिभिः फ्रैञ्चसमाजवादिभिस्ततोऽपि पूर्वं सर्वसाम्य-सर्वस्वातन्त्र्य-सर्वसौभ्रात्रघोषाः (नारा-स्लोगन) प्रवर्तिताः। तथापि वैयक्तिकधनक्षेत्राद्युत्पादनसाधनानामपहारे धर्मनैतिकतादिविरुद्धत्वात् तेषां प्रवृत्तिर्नासीत्। मार्क्सेन तु सम्प्रति साम्यमन्तरा पूर्वोक्तमुद्घोषं निर्जीवं (अकिञ्चित्करम्) मत्वा वैयक्तिकसर्वविधोत्पादनसाधनसम्पत्तीनां समाजायत्तता-

सम्पत्तये (समाजीकरण-राष्ट्रीकरण के लिए) यतितम्। तद्रीत्या सर्वेषां धार्मिकाणामाध्यात्मिकानां सामाजिकानाञ्च नियमानां तत्तदर्थावस्था एव भित्तयः। अर्थावस्थानाञ्चोत्पादनसाधनानि मूलम्। यदा यादृशानि साधनानि भवन्ति, तदा तादृगर्थव्यवस्था भवति। यदा हस्तचालितपाषाणचक्रिकाभिश्चूर्णपेषणादिव्यवस्थासीत्, तदान्यादृश्यर्थव्यवस्थासीत्। जलचक्रिकाकाले वाष्पचक्रिकाकाले चार्थव्यवस्था अन्यथैव संवृत्ता। साम्प्रतं विद्युच्चक्रिकाकालेऽल्पीयसैवानेहसा प्रभूतं चूर्णं पिष्यते, येन नगरस्यापि भोजनं सम्पद्यते। एवमेव पूर्वं वृषभचालितनिष्पीडनयन्त्रेण तैलनिर्माणं क्रियते स्म। तदानीं कस्यचिन्नगरस्य कृते नैकशतं बलीवर्दाः, तथैव बहवस्तच्चालका बहवश्च निष्पीडन-(कोल्हू) निर्मातारो बहवश्च तैलवाहकास्तत्तद्गृहप्रापका अपेक्ष्यन्ते। बहूनाञ्च जीविका तैलव्यापारेणैव चलति, परमद्यत्वे विद्युच्चालितेन महता यन्त्रेण स्वल्पैरेव श्रमिकैस्तावत्तैलमुत्पाद्यते यावता पञ्चषाणां महानगराणां तैलकार्यं सम्पद्यते। तत एवाद्यत्वे मुष्टिमेयानां धनिकानां हस्ते धनसाम्राज्यं भवति, बहुसंख्यानां हस्ते दरिद्रसाम्राज्यमेवावशिष्यते। ततो येषां मानवानां साधनोत्पादनपरिवर्तनेऽधिकारः, येषाञ्चार्थव्यवस्थापरिवर्तनेऽधिकारस्तेषामेव तद्वितरणसम्बन्धिनियमपरिवर्तनेऽपि स्वातन्त्र्यमभ्युपेतव्यम्।

भौतिकानि सर्वाण्येव वस्तूनि। ज्ञानविचारादयोऽपि भौतिका एव। भङ्गादिपानेन विचाराणां प्रभावित्वदर्शनाद् भौतिकपरिस्थितिपरिवर्तनेन नियमपरिवर्तनं जायते। सर्वे सिद्धान्ताः सर्वे च नियमा यथायोग्यं परिवर्तनमर्हन्ति। शास्त्राणामपि परिवर्तनं भवति। समेषां तेषां पौरुषेयत्वेन विकासरीत्योत्तरोत्तरं ज्ञानक्रियायन्त्रादिविकासदर्शनाद् बुद्धिज्ञानविकासतारतम्यमप्यभ्युपेयम्। यथा वन्यावस्थागतानां नियमानां नार्धवन्यावस्थायामादरः सम्भाव्यते, तथैवार्धवन्यावस्थागतानां नियमानां न सभ्यतायुगे परिपालनं सम्भवति। तथैवेदानीमुद्योगक्रान्तियुगे न वेदपुराणकुरानादिनियमानां परिपालनमम्, अनुपयोगित्वात्। तथा च यत् पूर्वतनानां नियमानां तद्भित्तिभूतार्थावस्थापरिवर्तनेन धराशायित्वं जातम्; शोषकाणां हितावहेषु प्राचीनेषु शास्त्रीयादिनियमेषु बाधितेषु यत् पूर्वं न्याय्यं तदिदानीमन्याय्यम्; यत् पूर्वं सत्यं तदिदानीमसत्यम्; यत् पूर्वमुचितं तदिदानीमनुचितमेव। तथा च कदाचिद्वैयक्तिकसम्पदपहारस्य दुष्टत्वेऽपि नाद्यत्वे तद्दोषावहम्।

न चात्मनित्यत्वेनाध्यात्मिकनियमानां नित्यत्वमिति वाच्यम्, भूतानां गुणात्मपरिणामस्यैव चैतन्येनाभौतिकस्य कस्यचिदात्मनोऽनङ्गीकारात्। यथा पाटलकाण्डस्य पत्रकण्टकादयः परिणामाः, तथैव सौन्दर्याद्युपेतस्य पुष्पस्य तत्परिणामत्वमेव। यथा वा आम्रबीजमेवाङ्कुरनाल-

स्कन्धपत्रपल्लवादिरूपेणैव परिणमते, तथैव सौन्दर्यमाधुर्यसौरस्यसौगन्ध्यविशिष्टपक्वफलरूपेणापि तदेव परिणमते, न तदन्यत आगच्छति। एवमेव देहेन्द्रियमनोमस्तिष्कादिवच्चैतन्यमपि भौतिकशुक्रशोणितपरिणामभूतमेव।

न चेश्वरस्य नित्यत्वेन तदीयनियमानां शाश्वतत्वमपि वक्तुं शक्यम्, तदस्तित्वे प्रमाणाभावात्। सूक्ष्मविद्युत्कणादियोगेन सूर्यमण्डलादिविविधगोलनिर्माणं जायते। तत एव चन्द्रमण्डलस्येव भूमण्डलस्यापि पृथग्भावः। तस्य क्रमेण तापमानह्रासाद् वाष्पपर्जन्याद्युत्पत्तिः। ततो वृष्टिः। ततो वनस्पतयः। तत ओषधयः। ततोऽमी वा हाइड्रादिक्रमेण सरीसृपमत्स्यकच्छपपक्षिपशुवानराणामाविर्भावः, ततो मनुष्याः। तेषु क्रमेण सभ्यताविकासः। वनेष्वन्धकारबहुलेषु हिंस्रश्वापदादिसङ्कुलेषु मेघाच्छन्ननभःसु जलोपलादिवृष्टिव्याप्तेषु भीरूणां स्वमस्तिष्ककल्पनाप्रसूताः प्रेतपिशाचाद्यात्मानः प्रतिभान्ति। त एव यथाक्रमं सभ्यताक्षारक्षालिता विविधयक्षगन्धर्वदेवादिरूपेण दार्शनिकवैज्ञानिकचमत्कृतिविशिष्टा ईश्वरब्रह्मादिरूपिणः सञ्जाताः। तथा च वस्तुस्थित्यनुरोधेन मानवसमाजार्थमेव नियमा निर्धार्यन्ते, न नियमार्थं मानवा भवन्ति। समेषामुत्पादनजीवनविकासादिसाधनानां समाजायत्ततापादनं समाजवादः, शिक्षा-जीविकाचयन-स्वार्जितफलोपभोगस्वातन्त्र्येषु समेषां समानोऽवसरलाभः साम्यवादः। एतदेव मतमर्थव्यवस्थायां बद्धमूलं साम्प्रतमादृतञ्च प्रायेण बहुराष्ट्रेषु।

तदेतन्मतं भारतीयवैदिकदार्शनिकशिष्टदृष्ट्या न प्रामाण्यपदवीमारोढुं क्षमम्, प्रत्यक्षादिविरोधात्। तथाहि—यदुक्तम् "क्वचिदपि शाश्वतिकः कोऽपि नियमो न भवति", तदसाम्प्रतम्, शाश्वतनियमानां बहुलमुपलम्भात्। चक्षुषैव रूपमुपलभ्यते नान्येन, श्रोत्रेणैव शब्दः सर्वास्ववस्थासूपलभ्यते। धरणिजलानिलसंयोगेन बीजादङ्कुरोत्पत्तिनियमः शाश्वत एव। चन्द्रावस्थाविशेषविशिष्टतिथिभेदेन समुद्रोद्वेलनकालभेदनियमोऽपि शाश्वतः। सर्वेषां सूर्यचन्द्रादिग्रहगणानां गतिविशेषनियमोऽपि नित्य एव। अर्थव्यवस्थाभेदेऽपि न तेषु नियमेषु यथा भेदः, तथैव धार्मिकसामाजिकनियमेष्वपि भेदो न सम्भवति। तत्र परिवर्तनं न भवति। न हि धर्मोपासनादिनियमा अर्थव्यवस्थापरिवर्तनमनु परिवर्तन्ते; न वा सत्यन्यायादयः। नाध्यात्म-परमात्म-धर्मादयः पदार्था अपलापमर्हन्ति, अनुमानागमादिप्रमाणानामपि प्रामाण्यव्यवस्थापनात्।

भू-भूधर-सागर-चन्द्र-सूर्यादयः सावयवाः पदार्था नहि कारणकलापसमवधायकं विशिष्टचेतनकर्तारमधिष्ठानञ्चान्तरा स्वत एव समुत्पत्तुमर्हन्ति, घटप्रासादादीनां तथा दर्शनात्। ज्ञानञ्च न भूतधर्मः, भूतसामान्येषु तदनुपलम्भात्। नहि भूतधर्मा भूतसत्त्वेऽपि नोपलभ्यते।

न च चैतन्यमपि भौतिकदेहादिमन्तरा नोपलभ्यत इति वाच्यम्, भूतस्य चैतन्यव्यञ्जकत्वेनैव तदनुपलब्धावनुपलम्भोपपत्तेः। यथा काष्ठादीनामग्निव्यञ्जकत्वेनैवाग्नेस्तदनुविधायित्वम्, न तद्धर्मत्वेन। अतो यथा न काष्ठधर्मोऽग्निः, तथैव चैतन्यमपि न भूतधर्मः।

किञ्च, शरीरस्य चैतन्ये बाल्ये विलोकितस्य स्थाविरे स्मरणानुपपत्तिः, शरीरस्यावयवोपचयापचयैर्विनाशशालित्वात्। बालस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिरपि न स्याद् देहचैतन्यात्मवादे, इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तौ हेतुत्वात्। न च देहात्मवादे तत् सम्भवति। नित्यात्मवादे तु जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्मरणात् प्रवृत्तिः सम्भवत्येव। चैतन्यस्यावयविधर्मत्वे वृक्णेषु हस्तादिष्ववयवेषु तन्नाशाच्चैतन्यलोपापत्तिः। अवयवधर्मत्वे प्रत्यवयवं नानाचैतन्यापत्त्या विरुद्धदिक्क्रियात्वेन शरीरोन्माथप्रसङ्गः।

न चेन्द्रियाणामप्यात्मत्वम्, तेषां ज्ञानं प्रति करणत्वात्। 'योऽहं चक्षुषा रूपमद्राक्षम्, सोऽहं श्रोत्रेण शब्दं शृणोमि' इति प्रत्यभिज्ञायमानस्यात्मनस्ततो भिन्नत्वावगमात्। भूतभौतिकानि सर्वाणि ज्ञेयानि ज्ञातृसापेक्षाणि, परप्रकाश्यत्वात्। मानाधीना मेयसिद्धिर्भवति, मानञ्च मात्रधीनम्, ततो भूतसिद्धेः प्रागेव तत्प्रमातृसिद्धिरभ्युपेया। प्रमाता चात्मा नित्यसिद्धः। संहतानां शय्यादीनां स्वविलक्षणासंहतार्थता यथा दृश्यते, तथैव देहादिसङ्घातस्यापि स्वविलक्षणासंहतनित्यचेतनार्थताऽभ्युपेतव्या। यथाऽनुष्णोऽदाहकश्च लोहपिण्डो नित्योष्णदाहादिप्रकाशविशिष्टाग्नितादात्म्येन नित्यदाहादिमान् भवति, तथैव नित्यचेतनसम्बन्धेन देहादीनामनित्यचैतन्यवत्त्वं युज्यते। यथा रथादिचेष्टाया अश्वसारथ्यादिचेतनपूर्वकत्वं दृश्यते, तथैवाचेतनशरीरप्रवृत्तिरपि चेतनाधिष्ठितैव मन्तव्या।

यथा घटादयो ज्ञानेच्छाकृतिपूर्वका भवन्ति, तथैव चन्द्रसूर्यादयोऽपि ज्ञानादिपूर्वका मन्तव्याः, विशिष्टकार्यत्वात् तादृशज्ञानादिसत्त्वं नास्मासु सम्भवतीति परमेश्वरसिद्धिः। 'वन्यवृक्षा अकर्तृका' इति नास्तिकदृष्टान्तस्तु न घटादिवदुभयसम्प्रतिपन्न इति न स दृष्टान्ततामर्हति, उभय-(वादि-प्रतिवादि) सम्मतस्यैव दृष्टान्तत्वात्।

शरीरतद्गतसुखदुःखादिवैलक्षण्यदर्शनेन तद्धेतुवैलक्षण्यमपि प्रत्येतव्यम्, हेतुवैलक्षण्यमन्तरा कार्यवैलक्षण्यानुपपत्तेः। पश्वादिशरीरजन्यतद्वैलक्षण्यहेतवो न दृष्टाः सम्भवन्ति। ततोऽदृष्टजन्मान्तरीयधर्माधर्मतद्वैलक्षण्यमेव तद्धेतुत्वेनावगन्तव्यम्। तदपि देहातिरिक्तं चेतनमात्मानमवगमयतीत्यन्यत्र विस्तरः।

सर्वाधारः सर्वप्रकाशकः सर्वनियामकश्च कश्चनावश्यमभ्युपेतव्यः, अन्यथा तमन्तरा विश्वव्यवस्थानुपपत्तेः। नियमास्त्वनेके सूर्यादिगत्यादिसम्बन्धितः शाश्वता दृश्यन्ते। नियन्तारमन्तरा ते च नोपपद्यन्ते। नियामकः शासकश्च विधानमपेक्ष्यैव नियच्छति शास्ति च। आगन्तुकमनित्यं शासनं यथाऽनित्यविधानपूर्वकं भवति, तथैव परमेश्वरस्य नित्यनियामकस्य विश्वशासन नित्यविधानपूर्वकमेवेति मन्तव्यम्।

यथाद्यत्वे किञ्चिदपि भूमिक्षेत्रतडागवृक्षपर्वतसमुद्रादिकं निःस्वाम्यमनियन्त्रितञ्च न भवति, तथैव चन्द्रसूर्यादिसहितं सर्वमपि जगन्निःस्वाम्यमनियन्त्रितञ्च न भवति। नित्यस्य शास्तुर्विधानमेव शास्त्रं भवति। तदेव वेदादिशास्त्रं भवति। तन्नियमाश्च शाश्वता एव भवन्ति। "परान्नं परद्रव्यं वा पथि वा यदि वा गृहे। अदत्तं नैव गृह्णीयात्", "अदत्तानामुपादानम्" (म० १२।७) इत्यादिना परकीयवैधस्वापहारः पातकत्वात् सर्वत्रैव वर्जितः। बौद्ध-जैन-यीशु-मुहम्मदाद्यनुयायिषु चादत्तादानविरत्यादिरूपेणायं नियमः समादृतो दृश्यते। सर्वत्रैव सभ्यराष्ट्रेषु शासनेषु च परस्वापहारः साहसिकपाटच्चरत्वप्रयोजको भवति। परकीयवैधधन-रत्नाद्यपहारिणं सर्वत्रैवारक्षिणो निगृह्णन्ति, न्यायालयेषु न्यायाधीशा दण्डयन्ति च। ग्राम्या विधिविशेषज्ञा न्यायमूर्तयश्च तं समक्षमेव सहसा-(बलेन)पहारे प्रवृत्तम्, साहसिकमसमक्ष-प्रवृत्तञ्च पाटच्चरमिति वदन्ति।

किञ्च, मानवा उत्पादनसाधनपरिवर्तनक्षमा अपि न परमेश्वरीयनियमपरिवर्तनक्षमा भवन्ति। अर्थव्यवस्थास्वपि न मानवाः सर्वथा स्वतन्त्राः, प्रकृतिद्रव्य(कच्चा माल)-निर्माणे तेषां सर्वथा स्वातन्त्र्याभावात्। घटादिनिर्माणकुशलोऽपि कुम्भकारो न मृत्तिकां निर्मातुं प्रभवति। वर्धकिः काष्ठस्तम्भादिक निर्माति, न तु काष्ठं निर्माति। एवं धरण्यनिलजलसंयोगैः कृषिं कुर्वन्ति कृषीवलाः। तथा बीज-धरणि-जलानिलनिर्माणे मानवा न प्रभवः। कृत्रिमाणि जलादीनि त्वकिञ्चित्कराण्येव। ततो न सर्वत्र स्वातन्त्र्यमिति परम्पराप्राप्तधार्मिकसामाजिक-नियमपरिवर्तने न प्रभुत्वमस्मदादीनाम्। "नैकवारं हिरण्यकशिप्वादिभिरन्यथेदं विधास्येऽहम्" (श्री० भा० ७।३।११) इति शाश्वतपारमैश्वर्यविधानान्यथाकरणं प्रतिज्ञातम्, परं साफल्यं नाधिगतम्। तथा च परस्वत्वापहारो न चौर्यम्, नानुचितम्, किन्तु धर्मः, परवित्तकलत्रादिहरणे प्रवृत्तो न दण्डनीयः, परिस्थितिवशात् सोऽपि धर्मः। सत्यमसत्यमसत्यञ्च सत्यम्, न्यायोऽन्यायोऽन्यायश्च न्यायो भवतीति निरुक्तिर्न प्रामाण्यमर्हति। शास्त्रानुसारिणस्तु न शोषका भवन्ति, यथा तथोपरिष्टाद् वक्ष्यते।

कामनिरूपणम्

कामोऽपि पुरुषार्थः। सोऽपि वासुदेवांश एव। "कामोऽपि वासुदेवांशः" (१०।५५।१) इति भागवतवचनात्। ईश्वरोऽपि सकामः सन्नेव महद्ब्रह्मभूतायां प्रकृतौ गर्भमादधाति—

'सोऽकामयत। एकोऽहं बहु स्याम् प्रजायेय'
मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत॥
(श्री० भ० गी० १४।३)

इति श्रुतिस्मृतिभ्याम्।

लोकव्यापि सर्वकामापेक्षया आधिदैविकस्येश्वरकामस्य सुतरां सुखमयत्वम्। निरुपाधिकं ब्रह्म मोक्षलभ्यम्, सोपाधिकञ्च ब्रह्मैव कामसुखम्. तत एवास्य वासुदेवांशत्वमुक्तम्। कामस्य परमार्थस्वरूपो रामः। स यथा--

सूर्यस्यापि भवेत् सूर्यः अग्नेरग्निः प्रभोः प्रभुः।
श्रियः श्रीश्च भवेत् ... ... ॥
(श्री० वा० रा०)

तथैव स एव कामस्यापि कामः। 'साक्षान्मन्मथमन्मथ'
(श्री० भा० म० पु० १०।३२।२)

इति श्रीमद्भागवतोक्तेः। यस्मिन् ब्रह्मण्येव प्रेमसौन्दर्ययोरन्तर्भावात् तच्छक्तिमिथुनात्मकत्वेन तन्मयत्वमपि सम्पद्यते। कामेश्वरकामेश्वरीरूपेण शिवशक्तिरूपेण दिव्यदम्पत्योर्यथा विश्वोत्पादकत्वम्, तथैव व्यष्टिनरनारीमिथुनेन व्यष्टिप्रपञ्चोत्पादकत्वमपि तस्यैव।

शरीरेणार्थस्य, मनसा कामस्य, बुद्ध्या धर्मस्य आत्मना मोक्षस्यासाधारणः सम्बन्धो भवति। तेन शरीरमनोबुद्ध्यात्मनामिवार्थकामधर्ममोक्षाणामपि साधारणः सम्बन्धो भवति। स च कामः सामान्यविशेषभेदेन द्वेधा। तत्रात्मसंयुक्तमनसाधिष्ठितानां श्रोत्रत्वग्जिह्वाचक्षुर्घ्राणानामात्मसंयुक्तेन मनसाधिष्ठितानां स्वेषु स्वेषु विषयेष्वानुकूल्येन प्रवृत्तिकरः कामः सामान्यकामः। "श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानामात्मसंयुक्तेन मनसाधिष्ठितानां स्वेषु स्वेषु विषयेष्वानुकूल्यतः प्रवृत्तिः कामः" (वा० का० सू०, अधि० १, अ० २, सू० ११)। परस्परव्यतिकराभिलाषरूपा स्पर्शविशेषविषया या आभिमानिकसुखानुविद्धा फलवती प्रवृत्तिर्भवति, स विशेषः कामः।

तदुक्तम्—"स्पर्शविशेषविषयात् त्वस्याभिमानिकसुखानुबिद्धा फलवत्यर्थप्रतीतिः प्राधान्यात् कामः।" (वा० का० सू०, अधि० १, अ० २, सू० १२)।

एतेनाभिमानसङ्कल्पमूलकत्वमेव विशिष्टकामस्येति स्पष्टं प्रतीयते—

काम जानामि ते मूलं सङ्कल्पात् किल जायसे।
न त्वां सङ्कल्पयिष्यामि न त्वं तेन भविष्यसि॥
स्त्रीषु जातो मनुष्याणां स्त्रीणां तु पुरुषेषु च।
परस्परकृतस्नेहः काम इत्यभिधीयते॥
(शार्ङ्गधर० ३।६)

शास्त्रदृष्ट्या सा च प्रतीतिः प्रजाप्राप्तावेव साफल्यमधिगच्छति। अत एव विवाहमन्त्रेषूक्तम्—

ममेयमस्तु पोष्या मह्यं त्वादाद् बृहस्पतिः।
मया पत्या प्रजावती सं जीव शरदः शतम्॥
(अ० वे० सं० १४।१।५२)

पत्या प्रजावतीत्वमेव विवाहसाफल्यमुक्तम्। ततोऽपि मुख्यं फलं यज्ञाद्यनुष्ठानमेव।

"स द्वितीयमैच्छत्। जाया मे स्यादथ कर्म कुर्वीय"

इत्युपनिषद्दृष्ट्या कर्मानुष्ठानोद्देश्येनैव जायाकामना भवति। दम्पत्योः सहाधिकारात् पत्नीमन्तरा कर्मानुष्ठानं न सम्भवत्येव, "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे" (पा० सू० ४।१।३३) इति यज्ञसंयोगेनैव पत्नीशब्दनिष्पत्तेः। यज्ञाद्यनुष्ठानद्वारा स्वर्गादिप्राप्तिर्भवति। निष्कामभावेन भगवदाराधनबुद्धया यज्ञाद्यनुष्ठानेन तु बुद्धिशुद्धया मोक्षोऽपि लभ्यते। कामशास्त्ररीत्या कामसेवनेन शीघ्रमेव तृप्तिर्विषयवैराग्यञ्च जायते। मुमुक्षया श्रवणमनननिदिध्यासनैस्तत्त्वसाक्षात्कारो भवति। तद्विधिमन्तरा श्वगर्दभादिवत् सदैव विषयपरायणता जायते।

कुरङ्ग-मातङ्ग-पतङ्ग-मीन-भृङ्गा हताः पञ्चभिरेव पञ्च।
एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च॥

रसासक्तिवशादेव मधुकरो नलिनकोशे निबद्धयते। दारुभेदनिपुणोऽपि सुकोमलान्यपि पङ्कजदलानि भेत्तुमप्यसमर्थो भवति। तदुक्तमेव—

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः।
इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार॥

बन्धनानि किल सन्ति बहूनि प्रेमरज्जुकृतबन्धनमन्यत् ।
दारुभेदनिपुणोऽपि षडङ्घ्रिर्निष्क्रियो भवति पङ्कजकोशे ॥

शास्त्रपरायणस्य यज्ञनिष्ठस्य पुरुषस्य तु पत्नीसम्बन्धो दुर्गाश्रयणमिव कामादिशत्रुविजय-साधनमेव भवति । तदुक्तं श्रीमद्भागवते श्रीकश्यपेन—

सर्वाश्रमानुपादाय स्वाश्रमेण कलत्रवान् ।
व्यसनार्णवमत्येति जलयानैर्यथार्णवम् ॥
यामाहुरात्मनो ह्यर्धं श्रेयस्कामस्य मानिनि ।
यस्यां स्वधुरमध्यस्य पुमांश्चरति विज्वरः ॥
यामाश्रित्येन्द्रियारातीन् दुर्जयानितराश्रमैः ।
वयं जयेम हेलाभिर्दस्यून् दुर्गपतिर्यथा ॥
(३।१४।१७-१९)

तदर्थं वैधकामसेवैव युक्ता । धर्माविरुद्धकामस्तु भगवद्विभूतिरेव । तदुक्तं श्रीमद्भगवद्-गीतायाम्—

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ।
(७।११)

अत एव मन्वादिभिरिव कौटल्येन अभिजनोपेतया सवर्णया अनन्यपूर्वया कन्ययैव वैधो विवाह उक्तः । सवर्णायामनन्यपूर्वायां शास्त्रतोऽधिगतायां धर्मोऽर्थः, पुत्राः, सम्बन्धः, पक्षवृद्धिरनुपस्कृता रतिश्च । तत्रैव योग्यकुलवृद्धिकरः पुत्रः प्रीती रतिश्च शुद्धा भवति । धन-जन-कुल-यौवन-सौन्दर्यादिभिरत्युत्कृष्टतायामत्यपकृष्टतायां वा न प्रीतिर्भवति, किन्तु समानतायामेव । तदुक्तम्—

परस्परसुखास्वादा क्रीडा यत्र प्रयुज्यते ।
विशेषयति चान्योन्यं सम्बन्धः स विधीयते ॥
(वा० का०, अधि० ३, अ० १।१३)

दूराच्चकमानाय प्रतिपाणायाक्षये ।
आस्मा आशृण्वन्नाशाः कामेनाजनयन्त्स्वः ॥
(अ० वे० सं० १९।५२।३)

सायणभाष्यम्—दूराद् दूरविषयमत्यन्तदुर्लभं फलम्। चकमानाय काममानाय। अस्मै जनाय। प्रतिपाणाय सर्वतो रक्षणाय। अभिमतफलप्रापणाय। अक्षये क्षयराहित्ये, निमित्ते अनिष्टनिवृत्तये च। आशाः दिशः सर्वाः प्राच्यादयः। आश्वृण्वन् आश्रवणं फलं प्रदातुम् अङ्गीकरणं कृतवत्यः। न केवलं प्रति श्रवणम्, किन्तु कामेन अभिमतफलविषयेण। स्वः सुख-नामैतत्। सुखम्। अजनयन् उदपादयन्।

कामे न मा काम आगन् हृदयाद्धृदयं परि।
यदमीषामदो मनस्तदैतूप (दुपैतु) मामिह॥

(अ० वे० सं० १६।५२।४)

सायणभाष्यम्—कामेन फलविषयया इच्छया। कामः काम्यमानं फलम्। मा माम्। आगन् आगच्छतु। कामनाया मनोमूलत्वात् तन्मनः सम्पादयति। पूर्वं जगत्सृष्ट्यर्थं ब्रह्मणा उत्पादिता जगत्सृष्टिविषये कामयितारो नव ब्रह्माणः अमीषामित्यदःशब्देन विवक्ष्यन्ते। तेषां विप्रकृष्टानां ब्रह्मणाम्। यत्। अदो। मनः अस्तित्वभावनानिमित्तम्, तत् हृदयात्। प्रत्येकविवक्षया एकवचनम्। हृदयेभ्यः। हृदयं मदीयं हृदयप्रदेशः। परि अभिलक्ष्य। तत् तदीयं सर्वविषयं मनः। इह अस्मिन् फलकामे मां कामयितारम्। उपैतु उपगच्छतु।

विवाहानन्तरं प्रथमं सङ्गतयोस्त्रिरात्रमधःशय्या, ब्रह्मचर्यम्, क्षारलवणवर्जमाहार-स्तथा सप्ताहं सतूर्यमङ्गलस्नानम्, प्रसाधनम्, सहभोजनञ्च, प्रेक्षा, सम्बन्धिनाञ्च पूजनमिति सार्ववर्णिकम्। इत्यादि रीत्या धार्मिकसामाजिकनियमपरिपालनमप्यत्यावश्यकं भवति। शास्त्रदृष्ट्यैव प्रीतिजननमानवर्धनादिभिर्विश्वासोत्पादनेनैव पतिः पत्नीप्रेमास्पदं भवति।

आत्मनः प्रीतिजननं योषितां मानवर्धनम्।
कन्याविश्रम्भणं वेत्ति यः स तासां प्रियो भवेत्॥

स्त्रीणां कृते—

पतिनिष्ठा, पातिव्रत्यपरिपालनम्, देववत् पतिसम्मानम्, पत्यानुकूल्येन वर्तनम्, कुटुम्बचिन्ता पत्न्याः कर्त्तव्यमुक्तम्—(वा० का० सू०, अधि० ४, अ० १, सू० १-२)।

भोजनादिनिर्माणश्रृङ्गाराङ्गरागदशनवसनरञ्जनसङ्गीतवाद्यादिनैपुण्यमन्यासु च चतुः-षष्टिकलासु तासां नैपुण्यसम्पादनमुक्तम्।

पुरुषाणामपि कृते धर्मार्थविद्याकालानुपरोधेन कामसूत्रतदङ्गविद्याध्ययनेन नैपुण्य-ज्ञानविधानम्।

"धर्मार्थकालानपरोधयन् कामसूत्रं तदङ्गविद्याश्च पुरुषोऽधीयीत। अर्थमन्तरा कामोपसेवा न सम्भवतीति विद्याभिर्वौद्धादिश्रमैः प्रतिग्रहजयक्रयदायादिभिर्योगक्षेमं यापयन् गार्हस्थ्यं प्राप्य नागरिकवृत्तमनुवर्तेत"—(वा० का० सू० १।४।१)।

"नागराचारोऽपि स प्रातरुत्थाय कृतनित्यक्रियो गृहीतदन्तधावनो मालयानुलेपनं धूपं स्रजमिति च गृहीत्वा दत्त्वा सिक्थमलक्तकञ्च दृष्ट्वादर्शे मुखं गृहीतमुखवासताम्बूलः कार्याण्यनुतिष्ठेत्"—(वा० का० सू० १।४।५)।

येना वपत सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान्।
तेन ब्रह्माणो वपते दमस्य गोमानश्ववानयमस्तु प्रजावान्॥
(अ० वे० सं० ६।६८।३)

इत्यादिमन्त्रेण वपनं विज्ञायते।

[सायणभाष्यम्—सविता देवः। विद्वान् जानन्। सोमस्य। राज्ञो वरुणस्य च सम्बन्धिना येन क्षुरेण। अवपत् वपनं कृतवान्। सोमं राजानं वरुणञ्च येन क्षुरेणावपत् इत्यर्थः। हे ब्रह्माणः ब्राह्मणाः! तेन तादृशेन क्षुरेण। अस्य पुरुषस्य इदं केशश्मश्रु वपत। तेन विशिष्टवपनसंस्कारेण अयं पुरुषः। गोमान् बह्वीभिर्गोभिर्युक्तः। अश्ववान् अश्वैर्युक्तः। प्रजावान् पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तश्च। अस्तु भवतु।]

भारतीयसंस्कृतौ स्त्रीणां भूषणालङ्कारादिभिः सम्मानं विहितम्—

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः॥
(म० ३।५६)

शुद्धाः पूता योषितो यज्ञिया इमा ब्रह्मणां हस्तेषु प्र पृथक् सादयामि।
यत्काम इदमभिषिञ्चामि वोऽहमिन्द्रो मरुत्वान्त्स ददातु तन्मे॥
(अ० वे० सं० ६।१२२।५)

अत्र मन्त्रे योषितां लोकशास्त्रदृष्ट्या शुद्धत्वं पूतत्वञ्चोक्तम्, यज्ञसंयोगाद्यज्ञियत्वञ्चोक्तम्। ताश्च योग्येषु वरेषु प्रदत्ता वैवाहिकमन्त्रैरभिषिक्ताः परमेशानुग्रहेण सर्वपक्षीयकल्याणकामपूरण्यो भवन्ति।

अभि त्वा मनुजातेन दधामि मम वाससा।
यथाऽसो मम केवलो नान्यासां कीर्त्तयाश्च न॥
(अ० वे० सं० ७।३७।१)

अहं वदामि नेत् त्वं सभायामह त्वं वद ।
ममेदसस्त्वं केवलो नान्यासां कीर्तयाश्च न ॥
(अ० वे० सं० ७।३८।४)

[सायणभाष्यम्—स्वपतिं प्रति स्त्रिया वाक्यमेतत् । हे पते ! त्वा त्वाम् । मनुजातेन मन्त्रेण जातेन, मन्त्रपूर्वकं परिहितेन, मनोर्वा जातेन निष्पन्नेन मम वाससा वस्त्रेण । अभि दधामि बध्नामि । किमर्थं बन्धनम् ? तदाह—यथा येन प्रकारेण । मम । केवलः असाधारणः । असः भवेः । यथा चान्यासां नारीणाम् । नामधेयमिति शेषः । न कीर्तयाः, न कीर्तयेः नोच्चरेः । तथा बध्नामीति शेषः ।]

[सायणभाष्यम्—पतिवशीकरणाय ओषधिं सम्प्रार्थ्य नारी पुनः स्वपतिं ब्रूते । हे पते ! अहं वदामि । त्वं नेत् नैव । वदेः । एवं पत्युः सर्वत्र वदननिषेधे प्राप्ते स्थानान्तरे तस्य वाग्व्यापारं दर्शयति । अहशब्दो विनिग्रहार्थीयः । त्वं तु सभायां विद्वत्समाजे वद ।]

अयमर्थः—हे पते ! यदा मत्समीपमागच्छसि, तदा अहमेव वदामि, त्वं तु मदुक्तमेव अनुवद, कदापि प्रतिकूलं मा वादीः । मद्व्यतिरिक्तस्थानेऽपि सभायामेव यथेच्छं वद, मान्यत्रेति ।

एतदेव प्रकारान्तरेणाह, यथा—हे पते ! त्वम् । इत् अवधारणे । ममैव केवलः असाधारणः असः भवेः, अन्यासां नारीणां नामधेयमपि न कीर्तयेः ।

[सायणभाष्यम्—शुद्धाः पापरहिताः । पूताः जगत्पवित्रभूताः । योषितः स्त्रीरूपाः । यज्ञियाः यज्ञार्हाः । इमा अपः । ब्रह्मणां ब्राह्मणानाम्, चतुर्णाम् आर्षेयाणाम् ऋत्विजाम् । हस्तेषु प्रक्षालनेन । पृथक् । सादयामि अस्मदुपभोगार्थं स्थापयामि । यत्कामः यत्फलं कामयमानः । इदम् । इदानीम् । हे आपः । वः युष्मान् । अहम् । अभिषिञ्चामि अभितो निनयामि । मरुत्वान् मरुद्गणैर्युक्तः । स प्रसिद्धः । इन्द्रः । मे मह्यं तत् फलं ददातु प्रयच्छतु ।]

इत्यादिमन्त्रैः परस्पराव्यभिचारेण धर्मविवाहबन्धनवद् द्वयोर्दम्पत्योरैहिकामुष्मिकपुरुषार्थसाधकत्वमुक्तम् । धर्मनियन्त्रिते भोगे सन्तानबाहुल्यावरोधेनार्थिकं परिवारनियोजनफलं सम्पद्यते । दम्पत्योः सहयोगेन ब्रह्मचर्यनियन्त्रणाभ्यामेव तदुपपत्तेः । विधिविरुद्धषण्ढवन्ध्यत्वानौचित्यात् । शास्त्रप्रधानो विधिमनुसरन्निषिद्धं परिवर्जयन् जितेन्द्रियो ब्रह्मचारी वीतराग इहामुत्राभ्युदयं प्राप्यात्यन्तिमं मोक्षसुखमपि प्राप्नोति । तदुक्तम्—

एवमर्थञ्च कामञ्च धर्मञ्चोपाचरन्नरः ।
इहामुत्र च निःशल्यमत्यन्तसुखमश्नुते ॥

कामशास्त्रं लोकयात्रार्थं ब्रह्मचर्येण परेण समाधिना च वात्स्यायनो महर्षिर्निर्मितवान्, न रागार्थमिति तेनैवोक्तम्—

तदेतद्ब्रह्मचर्येण परेण च समाधिना।
विहितं लोकयात्रार्थं न रागार्थोऽस्य संविधिः॥

धर्मनिरूपणम्

अथ धर्मः—

तत्र महर्षिः कणादः—"यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः"। ऐहिकामुष्मिकाभ्युदयौ निःश्रेयसोऽपवर्गश्च येन प्राप्यन्ते, स धर्मः। केनैतल्लभ्यते? किञ्च धर्मस्वरूपमिति जिज्ञासायां महर्षिर्जैमिनिराह— 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" चोदना प्रवर्त्तकं निवर्त्तकञ्च विधिनिषेधात्मकं वैदिकं वचनम्। तयैव धर्मो लक्ष्यते साक्षाद् बोध्यते, सैव लक्षणं प्रमाणं वा यस्मिन्, स धर्मः। तथा च "अग्निहोत्रं जुहुयात्, सन्ध्यामुपासीत" इत्यादिविधिविहितकर्त्तव्यताकमग्निहोत्रादिकं कर्म धर्मशब्देनाभिधीयते। "सुरां न पिबेत्, ब्राह्मणं न हन्यात्" इत्यादिनिषेधवाक्यैर्निषिद्धकर्त्तव्यताकं सुरापानादिकमधर्मशब्देनोच्यते। अकारप्रश्लेषेण 'अधर्म' इत्यपि सूत्रेणोच्यते। 'अर्थ' इति शब्देन शत्रुमरणफलकोऽनर्थभूतः श्येनादियागो न मुख्यो धर्म इत्यपि बोधितम्। तथा च वेदविहितत्वे सति प्रयोजनवदर्थो धर्मो भवति। मनुनाप्येतदेवोक्तम्—

अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते।
धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः॥
(मनु० २।१३)

'ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ' (मनु० २।१०)।
वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम्॥
(मनु० २।१२)

श्रुत्यादिचतुष्टयेन धर्मस्य बोधो भवतीत्येव तदर्थः। तत्र पूर्वपूर्वाविरोधेनैवोत्तरोत्तरेषां प्रामाण्यं बोध्यम्।

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश॥
(या० स्मृ० १।३)

इति चतुर्दशविद्यानां धर्मब्रह्मबोधन एव तात्पर्य्यम्। धर्मतन्मूलभूतशास्त्राभ्युपगन्तृत्वेनैव मानुष्यं भवति, आहारभयनिद्रादीनां पशुसाधारणत्वात्। तथा चोक्तम्—

आहारनिद्राभयमैथुनञ्च सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणाम्।
धर्मो हि तेषामधिको विशेषो धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः ॥
मतयो यत्र गच्छन्ति तत्र गच्छन्ति वानराः।
शास्त्राणि यत्र गच्छन्ति तत्र गच्छन्ति ते नराः ॥ इति।

वाल्मीकीये च—

सत्यं सधर्मञ्च पराक्रमञ्च भूतानुकम्पां प्रियवादिताञ्च।
द्विजातिदेवातिथिपूजनञ्च पन्थानमाहुस्त्रिदिवस्य सन्तः ॥
(वा० अ० का० १०६।३१)

धर्मैतत्ते पुरीषं तेन वर्धस्व चाप्यायस्व।
वर्धिषीमहि च वयमा चाप्यासिषीमहि ॥
(वा० सं० ३८।२१)

हे धर्म ! एतत् पयः। ते तव। पुरीषम् पृणाति पूरयतीति पुरीषं पूरयितृ अन्नम्। तेन पयसा। वर्धस्व वृद्धिं गच्छ। आप्यायस्व च अस्मानपि सर्वतो वृद्धिं प्रापय। भवत्प्रसादाद् वयम्। वर्धिषीमहि वृद्धिं प्राप्नुयाम। आप्यासिषीमहि च अस्मदीयपुत्रपश्वादीन् सर्वतो वृद्धान् करवाम।

भोग्यो भवदथो अन्नमदद्बहु।
यो देवमुत्तरावन्तमुपासातै सनातनम् ॥
सनातनमेनमाहुरुताद्य स्यात् पुनर्णवः।
अहोरात्रे प्रजायेते अन्यो अन्यस्य रूपयोः ॥
(अ० वे० सं० १०।८।२२-२३)

व्यक्तेः समाजस्य राष्ट्रस्य विश्वेषां धारणपोषणसङ्घटनसामञ्जस्यसाम्मनस्यहेतुत्वेन धर्मस्य सर्वोपादेयता, तस्य प्रसादादेव मनुष्यः, अन्ये च अन्नवन्तोऽन्नादाश्च भवन्ति, सनातनोपासनेनैव सनातनपदप्राप्तिर्भवति। धर्मोऽयं सनातनोऽपि पुनर्णवो भवति।

धारणाद्धर्म उच्यते। तेषां समेषां विघटनवैमनस्यपतनादिहेतुत्वेन तद्विपरीतस्य पातनात् पातकत्वादधर्मत्वव्यपदेशः।

धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मेण विधृताः प्रजाः ।
यः स्याद्धारणसंयुक्तः स धर्म इति, निश्चयः ॥
(म० भा० शा० १०६।११)

धर्म एव स्वशक्त्या प्रजा धारयते, सर्वस्यैव धर्मफलत्वात् । सर्वधारणपोषणानुगुण-शक्तिसम्पन्नत्वादपि तस्य धर्मत्वम् ।

"धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा । लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति ।
धर्मेण पापमपनुदति । धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितम् । तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति ॥"
(तै० आरण्य० १०।६३)

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥ (हितो०)
अद्रोहः सर्वभूतानां कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानञ्च सतां धर्मः सनातनः ॥

अद्रोहेण परप्रातिकूल्यवर्जनेन मनसा वाचा कर्मणानुग्रहदानादिपरायणतायां सर्व-धारणपोषणादिकमनायासेनैव सम्पद्यते । अत एव न परलोकार्थमेव, किन्त्विह लोकार्थमपि धर्मस्योपयोगः । तदुक्तम्—

धर्मादर्थः प्रभवति धर्मात् प्रभवति सुखम् ।
धर्मेण लभ्यते सर्वं धर्मसारमिदं जगत् ॥
(वाल्मी० रा० अर० का०)

परलोकार्थं तु धर्म एव मुख्यसुहृद् भवति—

एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।
शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति ॥

स च धर्मो वेदैकसमधिगम्यः । यथा चक्षुषैव रूपमधिगम्यते, नान्येन श्रोत्रादिना । आलोकादिसहकृतेन निर्दोषेण मनःसंयुक्तेन चक्षुषा रूपमुपलभ्यत एव, न नोपलभ्यते; तथैव वैदिकचोदनयैव धर्मो गम्यते, नान्येन । अधिकारिभिरुपक्रमोपसंहारादिभिर्लिङ्गैर्विचार्य्य-माणया चोदनया धर्मो गम्यत एव, न न गम्यते । पुराणधर्मशास्त्राङ्गादयस्तु वेदमूलकत्वेनैव प्रामाण्यमर्हन्ति । श्रीभागवतेऽपि—

वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्य्ययः ।
वेदो नारायणः साक्षात् स्वयम्भूरिति शुश्रुम ॥
(६।१।४०)

स्वयम्भूनारायणस्वरूपत्वेनापौरुषेयत्वं स्वतःप्रमाणत्वं कण्ठत एव निगदव्याख्यातम्। वेदमूलकत्वेनैवार्षपुराणधर्मशास्त्राङ्गादीनामपि प्रामाण्यम्, तत्रापि श्रौतस्मार्त्तकर्मणां प्रतिपादनात्। वेदेषु ब्राह्मणभागेन कर्मणां विधानम्, मन्त्रैः स्तोत्रशस्त्रादीनि द्रव्यदेवता-स्मारणतत्स्तवनशंसनादीनि भवन्ति; वेदाङ्गैः श्रौतार्थावगमः, कल्पगृह्यसूत्रैः श्रौतस्मार्त्त-कर्मसंस्कारादिबोधनम्, धर्मशास्त्रपुराणेतिहासैर्विविधवर्णाश्रमादिधर्मविधानम्।

गीतायां श्रीभगवतापि—अन्वयव्यतिरेकाभ्यां धर्मलक्षणस्य कर्त्तव्यकर्मणः शास्त्रा-परपर्य्यायवेदमूलकत्वमेवोक्तम्—

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारतः।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्॥
तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्त्तुमिहार्हसि॥

(श्री० भ० गी० १६।२३-२४)

यदि शास्त्रमन्तरापि स्वातन्त्र्येण प्रत्यक्षानुमानाभ्यां धर्मावगमः शक्यः स्यात् तदा नैवमवक्ष्यद् भगवान्। नहि भोजनक्षुन्निवृत्त्योः कार्य्यकारणभावो न प्रत्यक्षानुमानावगमः, शास्त्रमन्तराऽशक्यावगमो वा भवति। अबाधितानधिगतगन्तृत्वेनैव हि प्रमाणानां प्रामाण्यं भवति। नहि बुद्धेः स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यम्, तथा सति भ्रान्तिरूपाया अपि बुद्धेः प्रामाण्य-सम्भवात्। अतः प्रमाणेनैव बुद्धेः प्रामाण्यनिर्णयः। नह्यन्धसहस्रैरप्युक्तं शङ्खनैल्यं विश्वस्यते। तथैव वेदमन्तरा प्रमाणशतैरपि न धर्मनिर्णयः सम्भवति। धर्मब्रह्मज्ञापक-त्वेनैव वेदस्य वेदत्वमपि। तदुक्तं भट्टपादेन—

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुद्ध्यते।
एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता॥ इति।

द्वादशलक्षण्यां पूर्वमीमांसायां महर्षिणा जैमिनिना भाष्यवार्त्तिककाराभ्यां च धर्मस्वरूपं विस्तरेण मीमांसितम्। प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादमन्त्रस्मृतिनामधेयार्थकस्य शब्दराशेः प्रामाण्यम्, द्वितीये कर्मभेदोपोद्घातप्रमाणापवादप्रयोगभेदरूपोऽर्थः, तृतीये श्रुतिलिङ्ग-वाक्यादिविरोधप्रतिपत्तिकर्मानारभ्याधीतबहुप्रधानोपकारकप्रयाजादियाजमानचिन्तनम्, चतुर्थे प्रधानप्रयोजकत्वाप्रधानप्रयोजकत्वं जुहूपर्णतादिफलराजसूयगतजघन्याङ्गाक्षद्यूतादिचिन्ता, पञ्चमे श्रुत्यादिक्रमतद्विशेषवृद्ध्यवर्धनप्राबल्यदौर्बल्यचिन्ता, षष्ठेऽधिकारितद्धर्म-

द्रव्यप्रतिनिध्यर्थलोपनप्रायश्चित्तसत्रदेयवह्निविचारः, सप्तमे प्रत्यक्षवचनातिदेशशेषनामलिङ्गातिदेशविचारः, अष्टमे स्पष्टास्पष्टप्रबललिङ्गातिदेशापवादविचारः, नवमे ऊहविचारारम्भसामोहमन्त्रोहतत्प्रसङ्गागतविचारः, दशमे—बाधहेतुद्वारलोपविस्तारबाधकारणकार्य्यैकत्वसमुच्चयग्रहादिसामप्रकीर्णनञर्थविचारः, एकादशे तन्त्रोपोद्घाततन्त्रावापतन्त्रप्रपञ्चनावापप्रपञ्चनचिन्तनानि । द्वादशे प्रसङ्गतन्त्रिनिर्णयसमुच्चयविकल्पविचारः ।

तत्र ब्राह्मादिविवाहैर्यथाविधिगर्भाधानसीमन्तोन्नयनपुंसवनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचूडाकर्मादिसंस्कारैः संस्कृतः, उपनीतस्त्रैवर्णिको वेदाध्ययनेऽधिकारी भवति ।

भगवताऽपि—

सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥

(श्री० भ० गी० ३।१०)

इति यज्ञानामनुष्ठानेन देवताप्यायनं देवैश्च वृष्ट्यादिप्रदानेन मनुष्यलोकाप्यायनमुक्तम् ।

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥

(श्री० भ० गी० ३।१४)

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥

(श्री० भ० गी० ३।१५)

अत्राक्षरब्रह्मणः परमात्मनस्तदात्मकस्य वेदब्रह्मणः प्रादुर्भावः, ततश्च श्रौतस्मार्त्तकर्मणामुद्भवः, ततश्च तज्जन्यादृष्टरूपस्य यज्ञस्योद्भव उक्तः । ततश्च पर्जन्यः, ततोऽन्नम्, ततो भूतानि भवन्ति। यज्ञादीनि कर्माणि तत्तत्फलोद्देश्येन विहितान्यपि निष्कामस्य भगवदाराधनबुद्ध्यानुष्ठितानि सत्त्वशुद्धिविवेकवैराग्यविविदिषा श्रवणादिक्रमेण तत्त्वज्ञानमोक्षफलकान्यपि भवन्ति; "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" (बृ० उ० ४।४।२२) इत्यादिश्रुतेः । तदुक्तं श्रीभागवतेऽपि—

वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं लभते रोचनार्था फलश्रुतिः ॥

यस्तु वेदोक्तं कर्म नानुतिष्ठति, न स पाशविककामकर्मलक्षणं मृत्युमतिक्रान्तुं शक्नोति। ततएव स विकर्मणा ह्यधर्मेण मृत्योर्मृत्युमुपैति पुनः पुनः। तथाहि—

नाचरेद्यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोऽजितेन्द्रियः।
विकर्मणा ह्यधर्मेण मृत्योर्मृत्युमुपैति सः॥

वेदार्थानुष्ठानेन तु स्वाभाविकपाशविककामकर्मज्ञानातिक्रान्त्या उपासनया तत्त्वज्ञानेन वामृतत्वम्, देवतात्मभावम्, साक्षान्मोक्षं वा अश्नुते। "अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते – (वा० सं० ४०।१४)। अविद्यया विद्याभिन्नविद्यासदृशकर्मण इत्यर्थः। तत्र ब्राह्मणानां यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहाख्यानि षट् कर्माणि। तेषु याजनाध्यापनप्रतिग्रहाख्यानि जीविकार्थानि। क्षत्रविशोस्तु यजनाध्ययनदानानीति त्रीणि कर्माणि धर्मरूपाणि; क्षत्रस्य युद्धं प्रजापालनादि, विशां कृषिवाणिज्यगोपालनादि च जीविकारूपम्। शूद्रस्य द्विजसेवाधर्मो वृत्तिश्च, शिल्पादिकं च जीविकाद्यर्थम्। शिलोञ्छवृत्तिमादाय ब्राह्मणस्य चतुर्धा वृत्तिः।

ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा।
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन॥
ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम्।
मृतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्॥
सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात् तां परिवर्जयेत्॥

(मनु० ४।४–६)

तथा श्रीमद्भागवते सप्तमे स्कन्धे एकादशेऽध्याये—

ऋतामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा।
सत्यानृताभ्यां जीवेत न श्ववृत्त्या कथञ्चन॥
ऋतमुञ्छशीलं प्रोक्तममृतं यदयाचितम्।
मृतं तु नित्ययाच्ञा स्यात् प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्॥
सत्यानृतं तु वाणिज्यं श्ववृत्तिर्नीचसेवनम्।

(१८–२०)

श्रीमद्भगवद्गीता-श्रीमद्भागवतादिषु ब्राह्मणादीनां शमादीन्यपि कर्माणि प्रतिपादितानि। तथाहि—

शमो दमस्तपः शौचं संतोषः क्षान्तिरार्जवम् ।
ज्ञानं दयाच्युतात्मत्वं सत्यञ्च ब्रह्मलक्षणम् ॥
शौर्यं वीर्यं धृतिस्तेजस्त्याग आत्मजयः क्षमा ।
ब्रह्मण्यता प्रसादश्च रक्षा च क्षत्रलक्षणम् ॥
देवगुर्वच्युते भक्तिस्त्रिवर्गपरिपोषणम् ।
आस्तिक्यमुद्यमो नित्यं नैपुण्यं वैश्यलक्षणम् ॥
शूद्रस्य सन्नतिः शौचं सेवा स्वामिन्यमायया ।
अमन्त्रयज्ञो ह्यस्तेयं सत्यं गोविप्ररक्षणम् ॥

(श्री० भा० ७।११।२१-२४)

सेवा विविधशिल्पकारुकलादिकं शूद्रस्य जीविका । स्त्रीणाञ्च तत्रैव विशेष उक्तः—

स्त्रीणाञ्च पतिदेवानां तच्छुश्रूषानुकूलता ।
तद्बन्धुष्वनुवृत्तिश्च नित्यं तद्व्रतधारणम् ॥
सम्मार्जनोपलेपाभ्यां गृहमण्डलवर्त्तनैः ।
स्वयं च मण्डिता नित्यं परिमृष्टपरिच्छदा ॥
कामैरुच्चावचैः साध्वी प्रश्रयेण दमेन च ।
वाक्यैः सत्यैः प्रियैः प्रेम्णा काले काले भजेत् पतिम् ॥
संतुष्टाऽलोलुपा दक्षा धर्मज्ञा प्रियसत्यवाक् ।
अप्रमत्ता शुचिः स्निग्धा पतिं त्वपतितं भजेत् ॥

(श्री० भा० ७।११।२५-२८)

तत्रैव श्रीभागवते त्रिंशल्लक्षणो भगवत्प्रसादहेतुः सर्वसाधारणो धर्म उक्तः, यदाश्रयेण सर्वोऽपि मनुष्यो हिन्दुर्भवति, लौकिकामुष्मिकाभ्युदयनिःश्रेयसभाक् च भवति ।

धर्ममूलं हि भगवान् सर्ववेदमयो हरिः ।
स्मृतं च तद्विदां राजन् येन चात्मा प्रसीदति ॥
सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षेक्षा शमो दमः ।
अहिंसा ब्रह्मचर्यञ्च त्यागः स्वाध्याय आर्जवम् ॥
संतोषः समदृक् सेवा ग्राम्येहोपरमः शनैः ।
नृणां विपर्ययेहेक्षा मौनमात्मविमर्शनम् ॥
अन्नाद्यादेः संविभागो भूतेभ्यश्च यथार्हतः ।
तेष्वात्मदेवताबुद्धिः सुतरां नृषु पाण्डव ॥

श्रवणं कीर्त्तनं चास्य स्मरणं महतां गतेः।
सेवेज्यावनतिर्दास्यं सख्यमात्मसमर्पणम् ॥
नृणामयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहृतः।
त्रिंशल्लक्षणवान् राजन् सर्वात्मा येन तुष्यति ॥
(श्री० भा० ७।११।७–१२)

भक्तिर्ब्रह्मज्ञानञ्च सर्वकर्मणां फलभूतं परमधर्मभूतञ्च, "अयन्तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्" (या० स्मृ० १।८) इति स्मरणात्।

एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसां धर्मः परः स्मृतः।
भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिः ॥
(श्री० भा० ६।३।२२)

स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे।
अहैतुक्यप्रतिहता ययात्मा संप्रसीदति ॥
(श्री० भा० १।२।६)

तथोक्तेः।

स्वाध्यायेन ब्रह्मयज्ञः, श्राद्धतर्पणादिभिः पितृयज्ञः, होमादिभिर्देवयज्ञः, अतिथिसत्कारेण नृयज्ञः, वैश्वदेवकर्मणा च भूतयज्ञ इत्येते पञ्च महायज्ञा उच्यन्ते। गणेशाम्बिकाशिवविष्णुरामकृष्णनृसिंहसूर्यादिदेवानां वैदिकैस्तान्त्रिकैश्च मन्दिरप्रतिमादिसंस्कारादिभिः पञ्चषोडशचतुष्षष्ट्यादिराजोपचारदेवोपचारादिभिः पूजनञ्चापि धर्म इत्यपि श्रीभागवते ११।२७ अध्याये वर्णितम्। यत्तूक्तं परमेश्वरस्यावतारो मूर्तिश्च न संभवतीति, तन्न; भगवत एव सर्वरूपेण प्रादुर्भावात्।

तथाहि "पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" (शु० यजु० ३१।३) इति मन्त्रेण स्पष्टं विज्ञायते यत् परमेश्वरस्यैकचरण एवेदं सर्वमनन्तकोटिब्रह्माण्डात्मकं जगत्, परमेश्वरस्य त्रिपादमृतं मर्त्यमृत्युसम्बन्धातीतम्। त्रिपादित्युपलक्षणं ब्रह्मणः कल्पितप्रदेशवत्यल्पांशे मायातत्कार्य्यात्मकं विश्वं भवति। ततोऽपरिमितमनन्तमपरिच्छिन्नपरमात्मस्वरूपं निर्मायमेव।

"स भूमिं सर्वतस्पृत्वाऽत्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम्" इति (शु० यजुः० ३१।१) पुरुषसूक्तेऽपि तदेवोक्तम्। स पुरुषः ब्रह्माण्डात्मिकां मायामयीं भूमिं सर्वतस्पृत्वा संस्पृश्याच्छाद्य ततोऽपि दशाङ्गुलोपलक्षितमपरिमितं महापरिमाणं देशमतिक्रम्य तिष्ठति। "विकारावर्त्ति च तथाहि

स्थितिमाह" (ब्र० सू० ४।४।१९) प्रकृतितद्विकाराणां तदेकदेशस्थितत्वात्। सोपाधिकस्य ब्रह्मणः सर्वं जगदेव शरीरं सर्वप्रपञ्चरूपेण तस्यैवाभिव्यज्यमानत्वात्।

"तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः संभूतः। आकाशाद्वायुः। वायोरग्निः। अग्नेरापः। अद्भ्यः पृथिवी। पृथिव्या ओषधयः। ओषधीभ्योऽन्नम्। अन्नात् पुरुषः। स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" (तै० उ० २।१) इति परेशस्यैवाकाशादिरूपेणाभिव्यक्तिरुक्ता। जलं यथा तरङ्गाद्यात्मना, मृत्तिका घटाद्यात्मना, सुवर्णं वा कुण्डलाद्यात्मना परिणमते; तथैव परमेश्वरोऽपि स्वीयमायाशक्त्या आकाशाद्यात्मना विवर्त्तते। यथा स्वविकारेषु जलमृत्तिकादयो व्यापका भवन्ति, तथैव भगवानपि समष्टि-व्यष्टि-प्रपञ्चे व्यापकोऽवतिष्ठते। तत एव सर्वं विश्वमेव परमेश्वरस्य शरीरम्। "यः पृथिव्यां तिष्ठत्, पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरम्, यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येषत आत्माऽन्तर्याम्यमृतः। ३। योऽप्सु, योऽग्नौ, यो वायौ, य आकाशे, यः सर्वभूतेषु" (बृ० उ० ३।७।३–२२)।

अन्तर्यामिब्राह्मणे परमेश्वरस्य सर्वप्रपञ्चशरीरत्वं सर्वान्तर्यामित्व च स्पष्टमुक्तम्। यथा निराकाराणामपि जीवानां पशुमनुष्यादिशरीरत्वं तन्नियामकत्वमिति तद्वत्। एतेन निराकारस्य परमेश्वरस्य शरीरत्वं न संभवतीत्यपास्तम्।

यः सर्वकर्मफलदाता अनन्तानन्तजीवेभ्योऽनन्तानि विलक्षणानि शरीराणि निर्माय प्रयच्छति, स स्वस्य कृते शरीरं निर्मातुं न शक्नोतीति रिक्तं वचः।

न च शरीरस्य कर्माशयजन्यत्वदर्शनेन परमेश्वरशरीरस्यापि तथात्वे तस्यापि कर्माशयसंसृष्टत्वेन क्लेशकर्मविपाकाशया संस्पृष्टत्वव्याकोप इति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात्। कर्माशयाभावेऽपि तस्य शरीरित्वे बाधाभावात्। जीवानां तु शरीरावच्छेदेनैव ज्ञानेच्छासुखदुःखादिभोगनियमात् तच्छरीरादीनां कर्मजन्यत्वनियमो युक्तः, न परेशस्य; तदन्तरापि तस्य ज्ञानादिवच्छरीरसत्त्वेऽपि बाधाभावात्। यथा पृथिव्यादीनि जीवादृष्टजन्यान्यपि परमेश्वरनियम्यत्वेन तच्छरीराणि भवन्ति, तथैव रामकृष्णादिशरीराणि जीवादृष्टनिमित्तकान्यपि भवन्तीत्यन्ये। यथा जीवानां हितायैव पृथिव्यादीनि शरीराणि निर्माय जीवानामैहिकामुष्मिककार्याणि निर्वर्तयति भगवान्, तथैव परमहंसानाममलात्मनां मुनीनां भक्तियोगविधानायाचिन्त्याद्भुतसत्यज्ञानानन्दैकरसश्रीरामकृष्णश्रीविग्रहादिरूपेणापि भगवान् स्वयमेवाविर्भवतीति तु सिद्धान्तः।

"सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्तयः। अस्पृष्टभूरिमाहात्म्या०" (श्री०भा० १०।१४।५४)।

सकृद्यदङ्गप्रतिमान्तराहिता मनोमयी भागवतीं ददौ गतिम् ।
स एव नित्यात्मसुखानुभूत्यभिव्युदस्तमायोऽन्तर्गतो हि किं पुनः ॥

(श्री० भा० १०।१२।३६)

इत्यादिवचनेभ्यः । 'नमो हिरण्यबाहवे' इत्यादिवेदवचनविरुद्धत्वात् परेशस्य देहराहित्य-साधकमनुमानम्, नरशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वात्, शंखशुक्तिवदित्यादिवदनुमानाभासमेव ।

भगवानेव विश्वात्मनाविर्भवति, तदप्युक्तम्—

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ।
तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म ता आपः स प्रजापतिः ॥

(शु० यजु० ३२।१)

इति मन्त्रे तस्यैवाग्न्यादित्यवायुशशिशुक्रप्रजापत्यादिरूपत्वमुक्तम् । विकारावर्तिनो भगवतो निराकारत्वं मनोवचनातीतत्वं विकारवर्त्तिनोऽपि जीवानामिव स्वरूपेण निराकारत्वेऽपि प्रपञ्चाकारवत्त्वेन साकारत्वमपि संगच्छते । तत्रापि मूर्त्तामूर्त्तभेदेन भगवतो रूपद्वैविध्य-मुक्तम्—

"द्वेवाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चैवामूर्त्तञ्च"
"तदेतन्मूर्त्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्च"
"अथामूर्त्तं वायुश्चान्तरिक्षं च"

(बृ० आ० २।३।१-३)

"पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्" (शु० यजु० ३१।२) ।

"एषो ह देवः प्रदिशोऽनुसर्वाः पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः ।
स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्वतो मुखः ॥

(शु० यजु० ३२।४)

एष देवः सर्वाः दिशः प्रदिशश्चाभिलक्ष्य जातः । स एवास्य सर्वस्यान्तर्गर्भेऽपि विद्यते । स एव पूर्वकालेऽनेकरामकृष्णादिरूपेण जातः पुरस्ताच्च जनिष्यमाणः ।

उव्वटभाष्यम्—"इदानीं स्वरूपतः कथयति । एष एव देवः प्रदिशो दिशश्च सर्वा अनुव्याप्य वर्तते तिर्यगूर्ध्वमधश्चेति । पूर्वो ह जातः अनादिनिधनः सम्भूतः । स उ गर्भे अन्तः स एव च मातुरुदरे अन्तर्गर्भे व्यवतिष्ठते । स एव च जातः स एव च जनिष्यमाणः । तदुक्तम्—"सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत" इति प्रतिपदार्थमञ्जनः । हे जनाः तिष्ठति सर्वतोमुखः सर्वतोऽक्षिशिरोग्रीवपाणिपादः तिष्ठति । अचिन्त्यशक्तिरित्यर्थः ।

महीधरभाष्ये विशेषः—प्रत्यङ्, प्रतिपदार्थमञ्चति प्रत्यङ्, सर्वतोमुखः सर्वतो मुखाद्यवयवा यस्य।

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरजायमानो बहुधा विजायते।
तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा ॥

(शु० यजु० ३१।१९)

प्रजापतिः परमेश्वरः हिरण्यगर्भो वा अन्तर्गर्भे अण्डे कौशल्यादिगर्भोदरे वा अजायमानोऽपि बहुधा रामकृष्णनृसिंहादिरूपेण विजायते। धीरा विवेकिन एव तस्य योनिं स्वरूपं हेतुं भक्तानुग्रहादिलक्षणं वा पश्यन्ति, तस्मिन्नेव विश्वानि सर्वाणि भुवनानि तस्थुः स्थितानि।

अत्र महीधरभाष्यम्—"यः सर्वात्मा प्रजापतिः अन्तर्हृदि स्थितः सन् गर्भे चरति गर्भमध्ये प्रविशति। यश्चाजायमानोऽनुत्पद्यमानो नित्यः सन् बहुधा कार्यकारणरूपेण विजायते मायया प्रपञ्चरूपेणोत्पद्यते। धीराः ब्रह्मविदस्तस्य प्रजापतेर्योनिं स्थानं स्वरूपं परिपश्यन्ति 'अहं ब्रह्मास्मि' इति जानन्ति। विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि तस्मिन् ह तस्मिन्नेव कारणात्मनि ब्रह्मणि तस्थुः स्थितानि। सर्वं तदात्मकमेवेत्यर्थः।"

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय।
इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश ॥

(ऋ० सं० ६।४७।१८)

अत्र सायणभाष्यम्—'अयमिन्द्रः प्रतिरूपः रूपाणां प्रतिनिधिः सन्। रूपं रूपं तत्तदग्न्यादिदेवतास्वरूपम्। बभूव प्राप्नोति। इन्द्रः स्वमाहात्म्येन तत्तद्देवतारूपो भवतीत्यर्थः। अस्य चेन्द्रस्य। तत् प्राप्तमग्न्यादिदेवतास्वरूपम्। प्रतिचक्षणाय प्रतिनियतदर्शनाय, अयमग्निरयं विष्णुरयं रुद्र इत्येवमसङ्कीर्णदर्शनाय भवति, अपि चायम् इन्द्रो मायाभिः ज्ञाननामैतद् ज्ञानैः आत्मीयैः सङ्कल्पैः पुरुरूपः बहुविधशरीरः सन्। ईयते बहून् यजमानान् गच्छति।

ननु द्वावेवास्याश्वावेकश्च रथः, कथमनेन युगपद्बहून् गच्छतीत्याह—अस्य इन्द्रस्य। हरयः अश्वाः। युक्ताः रथे योजिताः। शता दशसहस्रसंख्याका अपरिमिताः सन्ति। हि यस्मादेवं तस्माद्बहुशरीराणि स्वीकृत्य युगपद् हविष्मतो यजमानान् गच्छतीत्यर्थः।

अन्ये मन्यन्ते—इन्द्रः परमात्मा। स चाकाशवत् सर्वगतः सदानन्दरूपः। स एव उपाधिभिरन्तःकरणैः प्रतिशरीरमवच्छिन्नः सन् जीवात्मेति व्यपदिश्यते। स एवानादिमाया-

शक्तिभिः वियदादिजगदात्मना विवर्तते शब्दादिविषयहरणशीला इन्द्रियवृत्तयश्च तेनैव सम्बद्धाः। एतत्सर्वं तस्य परमात्मनो यद्वास्तवं रूपं तस्य दर्शनार्थेति।

अयमर्थोऽनया प्रतिपाद्यते—रूपं रूपम्। रूप्यते इति रूपं शरीरादि। प्रतिशरीरं चिद्रूपः सर्वगतः परमात्मा प्रतिरूपः प्रतिबिम्बरूपः सन् सर्वाणि शरीराणि बभूव, प्राप्नोत्। तच्च प्राप्तं प्रतिबिम्बरूपमस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय प्रतिनियताकारस्य दर्शनाय भवति। स चेन्द्रः परमेश्वरो मायाभिर्मायाशक्तिभिः पुरुरूपो वियदादिभिर्बहुविधरूपैरुपेतः सन् ईयते चेष्टते। एतदप्यस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय भवति। अस्य च दशशता सहस्रसंख्याका हरयः इन्द्रियवृत्तयः युक्ता विषयग्रहणायोद्युक्ताः सन्ति। तदप्यस्य वास्तवरूपस्य दर्शनाय भवतीति। एवं स्थूलसूक्ष्मशरीरयोर्वियदादिमहाप्रपञ्चस्य च तत्त्वज्ञानहेतुत्वमन्यथा प्रत्यपादीति।"

अनेन मन्त्रेण परमेश्वरस्य मायाशक्तिभिर्नानारूपता स्पष्टं विज्ञायते।

"ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये। तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त। त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ १४।१। तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानत। किमिदं यक्षमिति ॥ १५।२। तेऽग्निमब्रुवन्। जातवेद एतद्विजानीहि ····· तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत् कोऽसीत्यग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति। १७।४। तस्मिंस्त्वयि किं वीर्य्यमित्यपीदं सर्वं दहेयम्। तस्मै तृणं निदधावेतद् दहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धुम्। स तत एव निववृते अथ वायुमब्रुवन् ···सर्वजवेन तन्न शशाकादातुं स तत एव निववृते ·····।" इति तलवकारीयकेनोपनिषदि स्पष्टं ब्रह्मणोऽप्रधृष्य महामहिमयक्षरूपेणाविर्भावः श्रुतः। तेनाग्न्यादीनां संवादस्तस्यैव समेषां ज्ञानक्रियाशक्तिकेन्द्रत्वमुक्तम्।

"मनवे ह वै प्रातः। अवनेग्यमुदकमाजह्रुर्यथेदं पाणिभ्यामवनेजनायाहरन्त्येवम्। तस्यावनेनिजानस्य मत्स्यः पाणी आपेदे। सहास्मै वा। चमुवादबिभृहि मा पारयिष्यामि त्वा" इति (शत० ब्रा०, १ का०, ८ अ० १ ब्राह्म०, १ ख०)।

अत्र मनोः पाणी कश्चन विलक्षणो मत्स्य आपेदे। मां बिभृहि त्वामहं पारयिष्यामि महाजलौघात्। मनुस्तदुक्तरीत्या कुम्भ्यां सरस्यां महानद्यां निधाय चोत्तरोत्तरमतिमात्रं वर्धमानं मत्स्यं पालयामास। नैमित्तिकप्रलयमहोदधेस्तदादेशानुसारेण क्षितिमयीं महानौकामुपलभ्य तदीयशृङ्गे नौपाशं प्रतिमुमोच। स उत्तरं गिरिमतिदुद्राव।

"स होवाच अपीपरम्—वै त्वा वृक्षे नावं प्रति बध्नीष्व, तं तु त्वामागिरौ सन्तमुदकमन्तश्छैत्सीत्, यावत् यावदुदकं समवायात्तावत्तावदन्ववसर्पासि इति, सह तावत्तावदेवात्ववससर्प। तदप्येतदुत्तरस्य गिरेर्मनोरवसर्पणम्, इति। ओघो ह ताः सर्वाः प्रजा निरुवाहाथेह मनुरेवैकः परिशिशिषे।" (श० ब्रा० १।८।१।६)।

अत्रायं लोकोत्तरः शक्तिशाली विशिष्टज्ञानक्रियाशक्तिर्मत्स्यः परमेश्वर एव।

पुराणेऽस्यैव मत्स्यावतार रूपेण वर्णनं विद्यते।

ब्रह्म ज्येष्ठा संभृता वीर्य्याणि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान।
भूतानां ब्रह्मा प्रथमोत यज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः॥
(अथर्व० १६।२३।३०)

अनयर्चा पूर्वमन्त्रप्रतिपादितस्य ब्रह्मणः सर्वाभिभावकत्वं प्रतिपाद्यते—

ब्रह्म परमात्मैव ज्येष्ठं पूर्वजं धारकं येषां तानि सर्वाणि वीर्य्याणि ब्रह्मणैव संभृता, संभृतानि अग्रे सृष्ट्यादौ ब्रह्मैव ज्येष्ठम् उत्कृष्टं दिवमाततान। भूतानां मध्ये प्रथमं पूर्वं तदेव ब्रह्म, ब्रह्म चतुर्मुखो भूत्वा जज्ञे प्रादुर्बभूव। तेन ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः क्षमः ? न कोऽपीत्यर्थः। तदेव मनुरप्याह—

तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्।
तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः॥
(मनु० १।६)

मुण्डकोपनिषद्यपि—

ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता। (१।१)
वराहेण पृथिवी संविदाना सूकराय विजिहीते मृगाय।
(अथर्व० का० १२।१।४८)

अत्र वराहरूपधारिणा परमेश्वरेण पृथिवी संविदाना।
उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना॥
(तै० आ० १०।१।८)

अत्र भूमिर्वराहेण कृष्णेनोद्धृतेति स्पष्टम्।

"अथ वराहविहतम्। इयत्यग्र आसीदितीयती ह वा इयमग्रे पृथिव्या स। प्रादेशमात्री। तामेमूष इति वराह उज्जघान। सोऽस्याः पतिः प्रजापतिः।" (श०ब्रा० १४।१।२।११)।

अत्र मन्त्रेषु ब्राह्मणेषु च परमेश्वरस्य वराहरूपधारित्वं स्पष्टम्।

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।
समूढमस्य पांसुरे स्वाहा ॥
(शु० यजु० ५।१५)

इदं परिदृश्यमानं विश्वं विष्णुर्विचक्रमे । विक्रान्तवान् त्रेधा पदं निदधे । सर्वमस्य विष्णोः पांसुरे चरणे स्थितम् ।

मध्ये वामनमासीनं विश्वेदेवा उपासते ।
(कठोपनिषद् २।२।३)

"वामनो ह विष्णुरास" (श० ब्रा० १।२।५।५) ।

इति मन्त्रैर्वामनावतारसिद्धिः ।

ननु—

सपर्य्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरꣳशुद्धमपापविद्धम् ।
कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥
(शु० यजु० ४०।८)

इति मन्त्रेण परमेशस्याकायत्वमेवोक्तमिति चेत्, न; अकायमित्यस्य देहनिषेधेन तन्मूलकव्रणादिनिषेधसिद्धया अव्रणास्नाविरादिविशेषणासङ्गत्या चिनोति सुखदुःखादिकमनेनेति व्युत्पत्त्या अकायमित्यनेन कर्माशयमूलकप्राकृततनुराहित्यबोध एव तात्पर्य्यात् स्वेच्छातनुसत्त्वे बाधाभावाच्च ।

न चामूर्तित्वान्न सम्भवति मूर्तिपूजा भगवत्पूजेति वाच्यम्, प्रतिज्ञामात्रेण तदसिद्धेः । मूर्तिमत्त्वे तु बहूनि प्रमाणनि सन्त्येव ।

लोके रेखाभेदमात्रं संख्यासर्वस्वं शून्यमाचक्षते । यदा शून्यस्याप्याकारः कल्प्यते, तदा कथं न परमेश्वरस्याकारकल्पनं स्यात् ? यथा वा निराकारस्यापि समयस्य घटीयन्त्रेणाकारकल्पनेन तज्ज्ञानं संपाद्यते, तथैव प्रकृतेऽपि ज्ञेयम् ।

अभावस्य निराकारत्वेऽपि सप्रतियोगिकत्वनियमात् तत्रापि साकारत्वमेवायाति ।

ननु च ब्रह्मणो निराकारत्वं श्रूयत इति चेत्, न; साकारत्वस्यापि श्रवणाविशेषात् । ननु चैकत्र कथं विरुद्धधर्मसन्निवेशः संभवतीति । न च—

श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात् तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ।
उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ महर्षिभिः ॥

इति रीत्या तदुभयोः सत्त्वोपपत्तिरिति वाच्यम्; षोडशिग्रहणाग्रहणक्रियासु विकल्प-सम्भवेऽपि वस्तुनि विकल्पायोगादिति चेत्, न। परमेश्वरस्य साकारत्वेऽपि निरा-कारत्वसिद्धेः। न च सपर्य्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमिति तस्याकायत्वप्रतिपादनम्, तस्य जीवपरत्वोपपत्तेः।

तथाहि—

यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद् विजानतः।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः॥ (वा० सं० ४०।७)

इति तत्त्वविदो जीवस्यैवात्राकायत्वमुच्यते, सन्निकृष्टत्वात्। स एव सपदेन ग्राह्यः।

यः पुरुषः शाश्वतीभ्य समाभ्यो मिथ्यादर्शनेन सांसारिकदुःखजातमनुभूयार्थान् मनोऽ-र्थान् कदाहं मानुषजन्माप्नुयाम्, कदा च सुकृतं कर्म कुर्य्याम्, कदा भगवन्तमाराध्य तदनुग्रहात् सम्यग्दर्शनमापद्येयम्, कदा चापाद्य सम्यग्ज्ञानं संसारबन्धनाद् दुःखान्मुच्येय इत्येवंप्रकारान् याथातथ्यतो यथार्थरूपेण दृढप्रतिज्ञातो व्यदधात्, अकरोत् स भगवत्प्रसादेन प्राप्तसम्यग्दर्शनोऽकायं यथा स्यात्तथा अव्रणं यथा स्यात्, अस्नाविरं यथा स्यात्तथाऽपापं शुद्धं यथा स्यात्तथा पर्य्यगात् संसारबन्धनाद् दुःखात् परि उपरि स्वाराज्यपदवीमगात्। स एव कविर्मनीषी भवति।

"न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति॥"
(छा० उ० ८।१२।१)

ततो नायं मन्त्रः परेशस्याकायत्वसाधनक्षमः।

ननु 'सोऽकायमगात्' इत्यन्वयः किं न स्यात्, अकायमिति कर्मणि द्वितोया भगवद्विशेषणम्, न क्रियाविशेषणमिति चेत्, न; कल्पनागौरवात्।

किञ्च, मन्त्रस्य परमेश्वरपरत्वेन तस्याकायत्वेऽपि न सांसिद्धिकीं सांकल्पिकीं प्राकृतिकीं मूर्तिमपाकुरुते मन्त्रः, किन्तु पाञ्चभौतिकीं कर्मोपचितामेव मूर्तिं निराकरोति। तन्निषेधे च न काचिद्धानिः।

नन्वकायमिति मूर्त्तिसामान्यं प्रतिषिद्ध्यते, तेन न काचिन्मूर्त्तिरवशिष्यते। नहि भागतः प्रतिषेध इति चेत्तथापि प्रतिबन्धकेऽस्त्येव, तन्मन्तव्यम्। दृश्यते हि भागतोऽपि प्रतिषेधः, तथा हि सति प्रतिबन्धके दाहकोऽपि वह्निर्न दहतीति। अत एव 'अनुदरा कन्या' इत्यत्र नोदरमात्रनिषेधः, किन्तु स्थूलोदरस्यैवेति। तथा च प्रतिबन्धकं शास्त्रं "नमस्ते रुद्र मन्यव उतोत इषवे नमः। बाहुभ्यामुत ते नमः" (वा० सं० १६।१),

"या ते रुद्र शिवा तनूरघोरा पापकाशिनी ।" (वा० सं० १६।२), "नमो हिरण्यबाहवे" (वा० सं० १६।१७) इति वचनबलाद् भौतिकमेव विग्रहं निषेधति, नाभौतिकम् । अतः परमेश्वरस्याभौतिको विग्रहः सिद्धयत्येव ।

ननु 'अकायम्' इत्यनेन सूक्ष्मशरीरनिषेधः, अव्रणमस्नाविरमिति स्थूलशरीरनिषेधः, शुद्धमिति कारणदेहनिरास इति न विशेषणनैरर्थक्यमिति चेत्, सत्यम्; तथात्वेऽपि पूर्वोक्तवचनैस्तर्कैश्च परमेश्वरस्य साकारत्वदेहवत्त्वोक्त्या शरीरत्रयराहित्येऽपि चतुर्थस्य लीलादिव्यदेहस्य सिद्धौ बाधाभावात् । नहि शास्त्रप्राप्तस्यात्यन्तबाधः संभवति । अत एव षोडशिग्रहणाग्रहणविकल्प उपपद्यते । इह तु पारमार्थिकत्वेन परमेश्वरस्य कर्मादिसापेक्षदेहत्रयशून्यत्वेऽपि भक्तानुग्रहार्थदिव्यलीलातनुत्वेन क्षतयभावात् परिभूः स्वयंभूरित्यादिविशेषणैरन्यानपेक्षपरितो भवनस्यासिद्धेश्च ।

ननु परि उपरि भवतीति परिभूरित्युक्त्या तस्य सप्रपञ्चाधिकसत्ताकत्वमेव बोध्यते, नोत्पत्तिः । तत एव यस्योपरि भवति यश्चोपरि भवति स सर्वः स्वयमेव भवतीति स्वयंभूरिति रीत्याधिष्ठानभूतस्य तस्यैव सर्वरूपता बोध्यत इति, तदपि सत्यम् । तथापि सर्वार्थविधायित्वेन मायाभूमौ सर्वरूपत्वेन भवने बाधाभावात् । तत एव मनुरप्याह—

ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।
महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत् तमोनुदः ॥
(मनु० १।६)

स्वयंभूरव्यक्तो भगवानिदम् ।

अयमर्थः—ततः प्रलयावसानानन्तरं स्वयंभूः परमात्मा स्वयं भवति, स्वेच्छया शरीर परिग्रहं करोति, न त्वितरजीववत्कर्मायत्तदेहः । तथा च श्रुतिः (छा० उ० ७।२६।२) "स एकधा भवति द्विधा भवति ।" भगवानैश्वर्यादिसम्पन्नः । अव्यक्तो बाह्यकरणागोचरः । योगाभ्यासावसेय इति यावत् । इदं महाभूतादि । आकाशादीनि महाभूतानि । आदिग्रहणान्महदादीनि च व्यञ्जयन् अव्यक्तावस्थं प्रथमं सूक्ष्मरूपेण, ततः स्थूलरूपेण प्रकाशयन् । वृत्तौजाः वृत्तमप्रतिहतमोजः सृष्टिसामर्थ्यं यस्य स तथा । तमोनुदः प्रकृतिप्रेरकः ।

अत एव "तदेवाग्निस्तदादित्यः" (वा० सं० ३२।१) इत्यादिमन्त्रेण तस्यैवादित्यादिरूपत्वमुक्तम्, अन्यथा विरोधापत्तेः ।

एवमेव—

सर्वेन्द्रियगुणाभासं　सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
सर्वस्य प्रभुमीशानं　सर्वस्य शरणं बृहत् ॥
(श्वेताश्व० अ० ३।१७)

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स श्रृणोत्यकर्णः ।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥
(श्वेताश्व० अ० ३।१९)

इत्यादिमन्त्रैः परमेश्वरस्य निराकारत्वमदेहत्वञ्च सिद्धयति । "एषो ह देव" (वा० सं० ३२।४) इत्यादिमन्त्रैश्च तस्य साकारत्वादिकमपि सिद्धयत्येव ।

एवमेव—

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुः　श्रोत्रं　तदपाणिपादम् ।
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥
(मुण्डक० १।१।६)

एतेनेदमायाति—यथा तरङ्गाद्यात्मना अनभिव्यक्तः सिन्धुर्निस्तरङ्गो भवति तथैव प्रपञ्चानभिव्यक्तिदशायां ब्रह्मापि निष्प्रपञ्चं भवति, तथैव च कालान्तरे जलस्य सतरङ्गत्ववत् सृष्टिसमये ब्रह्मणोऽपि सप्रपञ्चत्वं साकारत्वञ्च सूपपन्नम् । विकारावर्तिनश्च भगवतः प्रपञ्चातीतस्यापि स्वतोऽगुणाकारस्यापि लीलया अचिन्त्यानन्तकल्याणगुणगणास्पदत्वं दिव्यविग्रहवत्त्वञ्च । अत एव—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य　तदात्मानं　सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय　संभवामि　युगे　युगे ॥
(श्री० भ० गी० ४।७-८)

इति गीतयापि भगवदवतारः समर्थ्यते ।

यत्तु "सर्वव्यापकस्य सर्वकरणसमर्थस्य रावणादिवधार्थमवतारो न युज्यते । तस्य सर्वव्यापकत्वेन तेषां शरीरान्तर्गतत्वेन स्वेच्छया मर्मच्छेदेन तन्नाशसमर्थत्वात् । न हीच्छामात्रेण विश्वसंहारकस्य रावणादिनाशे काठिन्यं समस्ति, तदर्थं जननमरणाङ्गीकारानुपपत्तेः । तदाशानुसारेण भक्तजनानामपि कल्याणसंभवेन न तदर्थमपि देहधारणं युक्तम् । आकाशस्य मुष्टि-

मेयत्वगर्भवासित्वादिवदीश्वरस्य तदनुपपत्तेः। सप्रयोजनस्य परिच्छिन्नस्यैव गमनागमनादिकं संभवति, नापरिच्छिन्नस्य प्रयोजनस्य परिमितेषु हि जरामरणरोगदोषादयो नापरिमिते भगवति। शरीरित्वे तस्यान्येन शरीरं निर्मातव्यम्, स्वेनैव निर्मातव्ये निर्माणात् पूर्वं निराकारत्वमेषितव्यम्, तस्य 'अजः, एकपादः' (ऋ० सं० २।३१।६) इत्यादिवचनैस्तस्याजत्वमुक्तमेवेति तत्तुच्छम्, अप्रयोजकत्वात्। पूर्वोक्तश्रुतिभिः परमेश्वरस्य सर्वसमर्थस्य सर्वव्यापकस्यैव स्वेच्छयावतरणसंभवात्, असमर्थस्य तदसंभवाच्च। न च निष्प्रयोजनत्वात् तदसंभवः, धर्मग्लान्यधर्माभ्युत्थाननिवृत्ति-धर्मसंस्थापन-वैदिकसम्प्रदाय-प्रवर्तन-पालन-शिक्षण-भजनीयस्वरूपोपस्थापन-भक्तिविधानादिप्रयोजनस्य संभवदुक्तिकत्वात्।

एतेन 'परमेश्वरो नावतरति, निष्प्रयोजनत्वात्' इत्यप्यपास्तम्. हेत्वसिद्धेः। श्रुतिस्मृतिभिस्तत्सिद्धत्वेन बाधाच्च, विश्वस्रष्टृत्वेन च तस्य कामानुमानात्। न चाकामस्य काचिदपि क्रिया संभवति, "अकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यते नेह कर्हिचित्।" (मनु० २।४) इति मनुवचनात्। "सोऽकामयत" (तै० उ० २।६) इति श्रुतिविरोधाच्च।

"परमेश्वरो विश्वस्य रूपं रूपं प्रतिरूपो भवति प्रत्येकस्यादर्शरूपो भवति। स चादर्शरूपः प्रतिचक्षणाय दर्शनाय भवति। स्वशक्तिभिर्बहूनि रूपाणि गृह्णाति। अस्य गमनसाधने रथे दशशता सहस्रसंख्याका अश्वा नियुज्यन्ते। रूपं रूपं मघवा इत्यत्र निरुक्तं यद्यद् कामयते तत्तद्देवता भवति। यावन्ति कानिचिद्रूपाणि मघवा इन्द्रो भवितुमिच्छति तानि सर्वाणि अप्रतिबन्धेन बोभवीति पुनः पुनर्भवति कथं मायाः कृण्वानः इदं गवामिति, एवं तन्व स्वां स्वां तनुं तत्तदाकृत्या अनेकविधां विकुर्वाणः" (निरुक्तदैवतकाण्डे १०।१७।१)।

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः॥
(ऋ० सं० १।१६४।४६)

[सायणभाष्यम्—अमुमादित्यमैश्वर्यविशिष्टम्, इन्द्रम्। आहुः। तथा मित्रं प्रमीतेर्मरणात् त्रातारमहरभिमानिनमेतन्नामकं देवं तमाहुः। वरुणं पापस्य निवारकं रात्र्यभिमानिनं देवमाहुः। तथा अग्निम् अञ्जनादिगुणविशिष्टम्, एतन्नामकमाहुः। अथो अपि च अयमेव। दिव्यः दिवि भवः। सुपर्णः सुपतनः। गरुत्मान् गरणवान् पक्षवान् वा एतन्नामकीयः पक्ष्यस्ति, सः अप्ययमेव। कथमेकस्य नानात्वमित्युच्यते। अमुमेवादित्यम् एकम् एव वस्तुतः सन्तम्। विप्राः मेधाविनो देवतात्त्वविदः। बहुधा। वदन्ति तत्तत्कार्यकारणेन इन्द्राद्यात्मानं वदन्ति।

एकैव वा महानात्मा देवता स सूर्य इत्याचक्षते, इत्युक्तत्वात्। किञ्च तमेव वृष्ट्यादिकारणं वैद्युताग्निम्। यमं नियन्तारम्। मातरिश्वानम् अन्तरिक्षे श्वसन्तं वायुम्। आहुः। सूर्यस्य ब्रह्मणोऽनन्यत्वेन सार्वात्म्यमुक्तं भवति। अत्र ये केचित् 'अग्निः सर्वा देवताः' (ऐ० ब्रा०-२।३) इत्यादिश्रुतितोऽयमेवाग्निरुत्तरेऽपि ज्योतिषी इति मत्वा अग्नेरेव सार्वात्म्यप्रतिपादकोऽयं मन्त्र इति वदन्ति, तत्पक्षे प्रथमोऽग्निशब्द उद्देश्यः। तमग्निमुद्दिश्य इन्द्राद्यात्मकत्वकथनम्। अयं मन्त्रो निरुक्ते एवं व्याख्यातः—

"इममेवाग्निं महान्तमात्मानमेकमात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्ति। इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गरुत्मन्तम्। दिव्यो दिविजो गरुत्मान् गरणवान् गुर्वात्मा महात्मेति वा" (नि० ७।१८) इति।

त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी।
त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि जातो भवसि विश्वतोमुखः।
(अथर्व० १०।८।२७)

अत्र मोहिनी-राम-कृष्ण-वामनादिरूपेण प्रादुर्भाव उक्तः।

अहं मनुरभवं सूर्यश्चाहं कक्षीवाँ ऋषिरस्मि विप्रः।
अहं कुत्समार्जुनेयं न्यृञ्जेहं कविरुशना पश्यतामा॥
(ऋ० सं० ४।२६।१)

अत्रापि 'अहं' शब्देन परमेश्वरो गृह्यते द्वैतवादिभिः, तेन तत्तन्मन्वादिरूपेणापि तस्यावतारः सिद्ध्यति।

'आपो धर्माणि प्रथमः ससाद ततो वपूंषि कृणुते पुरूणि।
(अथर्व० सं० ५।१।२)

'अहं जनिभ्यो अपरीषु पुत्रान्।'
(ऋ० वे० १०।१८३।३)

जनिभ्यः जायाभ्यः। अपरीषु अन्यास्वपि स्त्रीषु। पुत्रान्। अहमजनयम्, जनयामि मत्साध्येन यागेन सर्वस्योत्पत्तेरहं सर्वजननहेतुर्भवामीत्यर्थः।

केषाञ्चिद् (सातवलेकर) रीत्या अहमीश्वरप्रजनक्रियाभिः स्वस्त्रीषु पुत्रानुत्पादयामि।

"अन्तरतः कूर्मभूतः पर्यन्तं तमब्रवीत्" (तैत्ति० आ० १।२३।३)।

"वज्रनखाय विद्महे नारसिंहः प्रचोदयात्" (तै० आ० १।११।३१)

'इति होवाच रामो मार्गवेयः' (ऐ० ब्रा० ३५।१)।

"रुशद्भिर्वर्णैरभिराममस्थात्" (सा०वे० उत्तरः १५।२।१।३)।

"कृष्णं त एमा रुशतः, अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रति रूपो बभूव" (कठोपनि० २।२।६)।

"कृष्णाय देवकीपुत्राय" (छान्दोग्य० ३।१७।६)।

"अजोऽपि सन्नव्ययात्मा" (गीता ४।६)।

एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरुपयातो महाद्युतिः।
शंखचक्रगदापाणिः पीतवासो जगत्पतिः॥
राज्ञो दशरथस्य त्वमयोध्याधिपतेर्विभो॥
विष्णो पुत्र त्वमागच्छ कृत्वात्मानं चतुर्विधम्॥
अवध्यं दैवतैर्विष्णो समरे जहि रावणम्॥
(वा० रा० १।१५।१६।१६।२१।२२)

"यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि" (वा० सं० २६।२)

इत्यादिमन्त्रैरपि परेशस्य मूर्त्तिमत्त्वं ज्ञायते; कण्ठताल्वादिमन्तरा परमेश्वरस्य वेदोपदेशकत्वासम्भवात् , पररीत्या परमेश्वरस्यैवात्रोपदेशकत्वाच्च।

सिद्धान्ते तु यजमानोक्तिस्तस्यैव च परमेश्वरस्य "श्रद्धभक्तिध्यानयोगादवेहि" (कै० १।२), "ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्" (श्वेताश्व० १।३) श्रुतिभिर्ध्यानभक्त्यादिकं विहितम्। मनःकल्पितस्वरूपस्य ध्यानपूजनादिकमपि मूर्त्यर्चनमेव। 'सकृद्यदङ्गप्रतिमान्तराहिता मनोमयी।' भागवते धातुपाषाणादिमूर्त्तिपूजनमपि तत्र तत्र विहितम्।

तत्र मूर्त्त्योपलक्षितस्य पूजा मूर्त्तिपूजा। अत्र 'मूर्त्तिपूजा' शब्देन मूर्त्त्युपलक्षितस्य भगवतः पूजैव विवक्षिता। निराकारवादिनोऽपि न प्रपञ्चानुपलक्षिततत्त्वं मन्तुमर्हाः। 'तेजसा सोम्य-शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ" (छा० ६।८।४) इति श्रुत्या यथाङ्कुरेण बीजमुपलक्ष्यते, तथैव प्रपञ्चैकदेशमूर्त्युपलक्षितस्यापि पूजनं न विरुद्ध्यते, तत्र प्रत्ययैकतानतारूपं ध्यानमपि पूजनमेव।

मूर्त्तौ पूजापि मूर्तिपूजा संभवति। मूर्त्तिमभिव्याप्य वर्त्तमानस्य भगवतः पूजा मूर्त्तिपूजा, सर्वकारणत्वेन भगवतः सर्वव्यापकत्वात्। प्रपञ्चद्वारा तद्व्यापकब्रह्माराधका अपि मूर्त्तिपूजका एव।

मूर्त्तेः पूजापि सा, ब्रह्मप्रतीकत्वात् "मनो ब्रह्मेत्युपासीत" (छा० ३।१८।१) इत्यादिवन्मूर्त्तिपूजा भवति। न च "मनो ब्रह्मेत्युपासीत" इतिवत् पाषाणादिमूर्त्तिमुपासीतेति विधानानुपलम्भान्न मूर्त्युपासनं युक्तमिति वाच्यम्, "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त

उपासीत ।" (छा० ३।१४।१), "पुरुष एवेदं सर्वम्' (वा० सं० ३१।२) इत्यादि सर्व-शब्दाक्रान्तमूर्त्तेरपि ब्राह्मेण रूपेणोपासनाया उक्तत्वात् । तत एव "नमस्ते अस्तु विद्युते" (वा० सं० ३६।२१) इति विद्युदादिभ्योऽपि नमस्कृतिर्विहिता । 'ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्" (ब्र० सू० ४।१।५) इति मन आदिषूपासनार्थं ब्रह्मदृष्टिः कर्त्तव्येति निश्चितम् । ब्रह्मदृष्ट्योपासिता आदित्यादयोऽपवर्गाय कल्पन्ते, न वैपरीत्येनेति सूत्रार्थः । भगवद्बुद्धया क्रियमाणोपासना भगवदालम्बनैव भवति, सर्वाध्यक्षत्वात् स एव फलदो भवति । 'फलमत उपपत्तेः" (ब्र० सू० ३।२।३८) मूर्त्तेरिति कर्मणि षष्ठीमुपगम्य भगवन्मूर्त्तेरिव मूर्त्तेः प्रतिकृतेः पूजाभावान्-मूर्तिपूजोपपद्यते ।

"अर्चत प्रार्चत प्रियमेधासो अर्चता अर्चन्तु पुत्रका उत पुरं न धृष्णवर्चत" (ऋ० सं० ८।६९।८) अत्रेन्द्रस्य परमात्मनोऽर्चनं विहितम् ।

भाष्यम्—हे अध्वर्य्वादयः ! यूयमिन्द्रम् अर्चत पूजयत स्तुत्या । प्रार्चत प्रकर्षेणार्चत इन्द्रमेव । हे प्रियमेधासः प्रियमेधसम्बन्धिनस्तद्गोत्रा यूयम् । अर्चत इन्द्रम् । पुत्रकाः पुत्रा अपि । अर्चन्तु इन्द्रम् । उत अपि च पुरं न धृष्णु यथा पुरं धर्षणशीलमर्चन्ति तादृश-मिन्द्रम् अर्चत ।

नमस्ते अस्तु विद्युते नमस्ते स्तनयित्नवे ।
नमस्ते अस्त्वश्मने येनादूडाशे अस्यसि ॥
(अ० का० १।१३।१)

हे इन्द्र ! ते तव विद्युते वज्राय त्वत्सम्बन्धिने स्तनयित्नवे त्वत्सम्बन्ध्यश्मने पाषाण-मयरूपाय नमः । येन त्वं दूडाशे दुःखेन दाशते पुरोडाशादिकमिति दूडाशः कृपण-स्तस्मिन् अस्यसि वज्रं निक्षिपसि, तस्मात् त्वत्सम्बन्धिभ्यो नमः ।

[अत्र सायणभाष्यम्—हे पर्जन्य ते तव सम्बन्धिन्यै ! विद्युते विद्योतमानायै सौदा-मिन्यै । नमः अस्तु, मया क्रियमाणो नमस्कारो भवतु । यद्वा नम इति अन्न नाम । मया हूयमानं हविर्लक्षणमन्नं भवतु । तथा ते तव सम्बन्धिने । स्तनयित्नवे स्तनितं ध्वनिं कुर्वते अशनये । नमः अस्तु । तथा ते तव सम्बन्धिने अश्मने । मेघनामैतत् । व्यापनशीलस्य मेघाय । नमः अस्तु भवतु । येन कारणेन । दूडाशे दुःखेन दाश्यते दाप्यते इति दूडाशो लुब्धः । स्तुति-नमस्कारहविरादीनमयदातेत्यर्थः । तादृशे पुरुषे अस्यसि क्षिपसि अशनिं प्रक्षिपसि । अतो हेतोरशनिभयनिवृत्तये नमस्करोमीत्यर्थः ।]

अत्र विद्युदादिनमनम् अश्मादिनमनञ्च परमात्मबुद्धयैव युक्तम्। सर्वान्तर्यामिणः सर्वमयत्वसर्वशरीरत्वादिभिः प्रतिष्ठावाहनादिभिश्च तत्र परमेश्वराराधनं संगच्छते।

यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरोहितः।
पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मये॥

(शु० यजु० ३१।२०)

अत्रादित्यस्य प्रणतिलक्षणं पूजनम्।

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्।
योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम्॥

(शु० यजु० ४०।१७)

'तत्सवितुः' (शु० य० ३०।२) इति गायत्र्या च तस्यैव सूर्यस्य ध्यानपूजनादिकमुक्तम्।

यः पूर्व्याय वेधसे नवीयसे सुमज्जानये विष्णवे ददाशति।
यो जातमस्य महतो महि ब्रवत् सेदु श्रवोभिर्युज्यं चिदभ्यसत्॥

(ऋ० सं० १।१५६।२)

यः यो मर्त्यः। पूर्व्याय पूर्वकालीनाय नित्यायेत्यर्थः। वेधसे विविधजगत्कर्त्रे। नवीयसे नित्यनूतनाय, अत्यन्तरमणीयायेत्यर्थः। स्तुत्याय वा। सुमज्जानये स्वयमेवोत्पन्नाय। जनेरौणादिक इण्। सुमत् स्वयमित्यर्थः (निरुक्तम् ६।२२) इति यास्कः। यद्वा सुतरां मादयतीति सुमत्, तादृशी जाया यस्य सः, तस्मै सर्वजगन्मादनशीलश्रीपतये इत्यर्थः। विष्णवे व्यापकाय। ददाशति हविरादिकं ददाति। किञ्च अस्य विष्णोः। महतः महानुभावस्य। महि महत्पूज्यम्। जातं जन्म, उत्पत्तिं हिरण्यगर्भादिरूपं जन्म। ब्रवत् ब्रूयात् सङ्कीर्तयेत्। सेदु सोऽपि दाता स्तोता च। श्रवोभिः अन्नैः कीर्तिभिर्वा युक्तः सन्। युज्यं चित् सर्वैर्गन्तव्यमेव तत्पदम्। अभि आभिमुख्येन। असत् गच्छति प्राप्नोति।

तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथा विद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन।
आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे॥

(ऋ० सं० १।१५६।३)

हे स्तोतारः! तमु तमेव विष्णुम्। पूर्व्यं पूर्वार्हम् अनादिसंसिद्धम्। ऋतस्य यज्ञस्य। गर्भं गर्भभूतम्, यज्ञात्मनोत्पन्नमित्यर्थः, "यज्ञो वै विष्णुः" (श० ब्रा० १।१।२।१३) इति श्रुतेः। यद्वा ऋतस्य उदकस्य गर्भं गर्भकारणम्, उदकोत्पादकमित्यर्थः, "अप एव

ससर्जादौ" (मनु० १।८) इति स्मृतेः। एवंभूतं विष्णुं यथा। विद जानीथ। तथा जनुषा जन्मना स्वत एव, न केनचिद् वरलाभादिना। पिपर्तन स्तोत्रादिना प्रीणयत। यावदस्य माहात्म्यं जानीथ तावदित्यर्थः। किञ्च, अस्य महानुभावस्य विष्णोः। नामचित् सर्वैर्नमनीयमभिधानं सार्वात्म्यप्रतिपादकं विष्णुरित्येतन्नाम। जानन्तः पुरुषार्थप्रदमित्यधिगच्छन्तः। आसमन्तात्। विवक्तन वदत सङ्कीर्तयत। इदानीं साक्षात्कृत्य आह—हे विष्णो सर्वात्मकदेव। महः महतः। ते तव। सुमतिं सुष्टुतिं शोभात्मिकां बुद्धिं वा। भजामहे सेवामहे। वयं यजमानाः।

तमस्य राजा वरुणस्तमश्विना क्रतुं सचन्त मारुतस्य वेधसः।
दाधार दक्षमुत्तममहर्विदं व्रजं विष्णुः सखि वां अपोर्णुते॥

(ऋ० सं० १।१५६।४)

यद्वा—मारुतस्य मरुत्सङ्घातस्य देवगणस्य। वेधसः विधातुः स्रष्टुः। अस्य विष्णोः। क्रतुं कर्म पालनादिरूपम्। वरुणादयः सचन्त सेवन्ते। तदधीनत्वात् पालनस्य। स च सखिवान् इन्द्रमरुदादिसहायोपेतः सन् उक्तलक्षणम्। दक्षं बलं दाधार। व्रजं च अपोर्णुते। एतेन गोवर्धनगिरिधारणलीलोक्ता।

उद्यते नम उदायते नम उदिताय नमः।
विराजे नमः स्वराजे नमः सम्राजे नमः॥

(अथर्व० सं० १७।१।२२)

"अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुतविश्वदेवैः॥"
"यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम्॥"
"अहं जनाय समदं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आविवेश।"

(ऋ० सं० १०।१२५।१,५,६)

अत्र सर्वैश्वर्या रुद्रादित्यादिरूपेण विचरणमुक्तम्। धनुरादिग्रहणं न निराकारस्योपपद्यते।

"गणानां त्वा गणपतिं हवामहे प्रियाणां त्वा प्रियपतिं हवामहे" (शु० यजु० २३।१९) मन्त्रे गणपतेरावाहनादिकमुक्तम्।

"तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः। तेन देवा अयजन्त" (शु० यजु० ३१।९) इत्यत्र यज्ञपुरुषस्याभ्यर्चनमुक्तम्।

"अदो यद्दारु प्लवते सिन्धोः पारे अपूरुषं तदारभस्व दुर्हणो तेन गच्छ परस्तरम् ॥"
(ऋ० सं० १०।१५५।३)

अदः विप्रकृष्टदेशे अपूरुषं पुरुषनिर्माणरहितं यद्दारुमयं पुरुषोत्तमशरीरं तदारभस्व उपास्व ।

सायणभाष्यम्—अदः विप्रकृष्टदेशे वर्तमानम् । अपूरुष निर्मात्रा पुरुषेण रहितम् यद्दारु दारुमयं पुरुषोत्तमाख्यं देवताशरीरम् । सिन्धोः पारे समुद्रतीरे । प्लवते जलस्योपरि वर्तते । तत् दारु । हे दुर्हणो दुःखेन हननीय ! केनापि हन्तुमशक्य हे स्तोतः ! आरभस्व आलम्बस्व, उपास्स्वेत्यर्थः । तेन दारुमयेण देवेनोपास्यमानेन । परस्तरम् अतिशयेन तरणीय मुत्कृष्टं वैष्णवं लोकं गच्छ ।

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥
(यजु० अ० ३।६०)

त्रीण्यम्बकानि यस्य तं त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् पुण्यगन्धवन्तं यशस्विनं वा यजामहे ।

"त्रीणि अम्बकानि यस्य स त्र्यम्बको रुद्रस्तं त्र्यम्बकं यजामहे" इति यास्कः ।

"मुखायते पशुपते यानि चक्षूंषि ते भव ।
त्वचे रूपाय सन्दृशे प्रतीचीनाय ते नमः ॥"
"अङ्गेभ्यस्त उदराय जिह्वाया आस्याय ते ।
दद्भ्यो गन्धाय ते नमः ॥"
(अ० सं० ११।२।५-६)

"भवाशर्वौ मृळतं माभियातं भूतपती पशुपती नमो वाम् ॥"
"क्रन्दायते प्राणाय याश्च ते भव रोपय ।
नमस्ते रुद्र कृण्मः सहस्राक्षायामर्त्य ॥"
"अश्वानीलशिखण्डेन सहस्राक्षेण वाजिना ।
रुद्रेणार्धक घातिना तेन मा समरामहि ॥"
"धनुर्बिभर्षि हरितं हिरण्ययं सहस्रघ्नि शतवधं शिखण्डिन् ।
रुद्रस्येषुश्चरति देवहेतिस्तस्यै ॥"

"नमस्ते रुद्र तिष्ठते आसीनायोतते नमः ॥"
(अथ० का० ११।२।१-३-७-१२-१५)

"नमस्ते रुद्र मन्यवे" (वा० सं० १६।१)

हे पशुपते ! हे भव ! ते मुखाय यानि चक्षूंषि तेभ्यो नमः । त्वगादिभ्योऽपि नमः ।

यत्तु कश्चन गोपालः पशुपतिर्न शिव इति, तत्तुच्छम्; चक्षूंषीति बहुवचनानुपपत्तेः । त्र्यम्बके रुद्र एव तदुपपत्तेश्च । अस्यैव सूक्तस्य तृतीये मन्त्रे 'अमर्त्य' इति सप्तमे 'अर्धकघाति'इति शब्दद्वयेन चार्धकघातिनि त्रिचक्षुष्केऽमर्त्ये भवे पशुपतौ रुद्र एवेमे मन्त्राः पर्य्यवस्यन्ति ।

एह्यश्मानमातिष्ठाश्या भवतु ते तनूः ।
कृण्वन्तु विश्वे देवा आयुष्टे शरदः शतम् ॥'
(अथ० २।१३।४)

अत्र शतमित्यनन्तबोधकम् ।

ऋषीणां प्रस्तरोऽसि नमोऽस्तु दैवाय प्रस्तराय ।
(अथ० १६।२।६)

अत्र शालग्रामनर्मदेश्वरादिपूजनमुक्तम् ।

शिलाभूमिरश्मा पांसुः सा भूमिसंधृता धृता ।
तस्यै हिरण्यवक्षसे पृथिव्या अकरं नमः ॥

इति भूमिनमस्कारः ।　　　　(अथ० १२।१।२६)

अथैतमात्मनः प्रतिमानमसृजत ।
(शतप० ब्रा० ११।१।८।३)

विश्वस्य प्रतिमानं बभूव स जास इन्द्रः ।
(ऋ० २०।३०।६)

संवत्सरस्य प्रतिमा यां त्वा रात्रिम् उपास्महे ।
सा न आयुष्मतीं प्रजां रायस्पोषेण संसृज ॥
(ऋ० ३।१०।३)

प्रतिमां प्रतिकृतिम्, संवत्सरस्य प्रतिमामिति पिष्टमयीं प्रतिकृतिं कृत्वोदङ्मुखीम् उपवेशयेत ।

दैवतप्रतिमाहासादौ प्रायश्चित्तमप्युक्तम्

"यदा दैवतायनानि कम्पन्ते दैवतप्रतिमा हसन्ति, तदा प्रायश्चित्तम्" (सामवेदीयषड्विंशब्रा० ५।१०)

एते प्राणाः एते मनः एतु चक्षुरथो बलं शरीरमस्य संविदाम् ।

(अथ० ५।३०।१२)

कासीत्प्रमा किं निदानं यद्देवा देवमयजन्त विश्वे ।

(अथ० १०।१३०।३)

"नमो मात्रे पृथिव्यै" । (यजु० ६।२२) ।

मा असि प्रमा असि प्रतिमा असि ।

(तै० आ० ४।५)

यदा देवतायतनानि कम्पन्ते दैवतप्रतिमा हसन्ति ।

(सामवेदीयषड्विंशब्रा० ५।१०)

"यस्य पृथिवीशरीरम्" (बृहदारण्यके ३।७।३)

अथाखरे सादयतीति प्रारम्भः

"अथ मृत्पिण्डमुपादाय महावीरङ्करोति 'मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे इत्यसावेव बन्धुः प्रादेशमात्रं प्रादेशमात्रमिव हि शिरो मध्ये सङ्गृहीतं मध्ये सङ्गृहीतमिव हि शिरोऽथास्योपरिष्टात् त्र्यङ्गुलं मुखमुन्नमयति नासिकामेवास्मिन्नेतद्दधाति तन्निष्ठितमभिमृशति ।" (श० ब्रा० १४।१।२।१७)

"तत्प्रादेशमात्रं भवति । प्रादेशमात्रमिव हि शिरः । चतुःस्रक्ति भवति । चतुःस्रक्ति वहिशिरोमध्ये सङ्गृहीतं भवति । मध्ये सङ्गृहीतमिव हि शिरः ।" (श० ब्रा० ७।५।१।२३) इत्यादि मूर्त्तिनिर्माणं विज्ञायते ।

"अयं पुरोभुवस्तस्य प्राणो भौवायन ॥"

(शु० यजु० १३।५४)

"त्वया मनो गृह्णामि प्रजाभ्यः ।" (शु० यजु० १३।५५) ।

"त्वया चक्षुर्गृह्णामि प्रजाभ्यः ।" (शु० य० १३।५६) ।

"त्वया श्रोत्रं गृह्णामि प्रजाभ्यः ।" (१३।५७) ।

इत्यादिमन्त्रैः प्राणप्रतिष्ठा बोधिता ।

"तदास्मिन्नेतान् प्राणान् दधाति" ॥ (शत० ब्रा० ३।८।२।४) ।

"प्राणांश्चैवास्मिंस्तत्तौ धत्तः ।" (श० ३।८।२।७) ।

"तत्प्राणान् धत्तः" । (शत० ब्रा० ३।८।२।६) ।

"स न मन्येतागन्तूनिवार्थान् देवतानां प्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवति, महाभाग्याद्देवतायाः एक आत्मा बहुधा स्तूयते। एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति"—(नि० ७।१।५)।

निरुक्ते देवतानां लोकोत्तरमैश्वर्यं वर्णितम्। पातञ्जलयोगशास्त्रेऽपि "स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोगः" (२।४४) सूत्रे योगभाष्ये च देवा ऋषयश्च स्वाध्यायशीलस्य दर्शनं गच्छन्ति कार्ये चास्य प्रवर्त्तन्त इत्युक्तम्।

ये देवा दिविषदो अन्तरिक्षसदश्च ये।
पृथिव्यां शक्रा ये श्रितास्तेनो मुञ्चन्त्वं ह सः॥
(अथ० ११।८।१२)

अनेन स्वर्गे पृथिव्यामन्तरिक्षे च देवा निवसन्तीति विज्ञायते।

"इष्टापूर्त्ते सᳬ सृजेथामयञ्च"—(शु० यजु० १५।५४)।

अत्र इष्टापूर्त्तयोर्वर्णनं दृश्यते। तत्रेष्टशब्देनाग्निहोत्रादयो धर्मा बोध्यन्ते, पूर्त्तशब्देन च वापी-कूप-तडाग-देवतायतननिर्माणमुक्तम्।

वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च।
अन्नप्रदानमारामः पूर्त्तमित्यभिधीयते॥

महीधरभाष्यम्—हे अग्ने त्वमुद्बुद्धयस्व उद्बुद्धो भव, सावधानो भव। एनं यजमानं प्रति जागृहि प्रतिदिनं यजमानं जागरूकं सावधानं कुरु। तत इष्टापूर्ते श्रौतस्मार्ते कर्मणी संसृजेथाम्, यजमानेन सह संसृष्टे भवेताम्। त्वत्प्रसादादयञ्च यजमानः इष्टापूर्ताभ्यां संसृज्यताम्। किञ्च, हे विश्वेदेवाः! यूयं कृतेष्टपूर्तो निष्पापो यजमानश्च सधस्थे देवैः सह स्थितियोग्ये अस्मिन्नुत्तरस्मिन् सर्वोत्कृष्टे रविलोके द्युलोके सीदत तिष्ठत।

'सहस्रस्य प्रमासि सहस्रस्य प्रतिमासि"—(वा० सं० १५।६५)।

'अथैतमात्मानः प्रतिमामसृजत। यद्यज्ञम्। तस्मादाहुः प्रजापतिर्यज्ञ इत्यात्मनो ह्येतं प्रतिमामसृजत"—(श० ब्रा० ११।१।८।३)।

इत्यादिमन्त्रेषु प्रतिमानिर्माणं स्पष्टमुक्तम्।

"स्नात्वा शुचौ गोमयेनोपलिप्य प्रतिकृतिं कृत्वा अक्षतपुष्पैर्यथालाभमर्चयेत" (बौधायनकल्पसूत्रे परिचर्य्यासूत्रम् २)। बौधायनसूत्रं श्रीदयानन्देन प्रमाणितम्।

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद् देवर्षिपितृतर्पणम्।
देवताभ्यर्चनञ्चैव समिदाधानमेव च॥
(मनु० २।१७६)

"प्रतिमादिषु हरिहरादिदेवपूजनम्" इति कुल्लूकमहोदयः।

शुक्रनीतौ चतुर्थेऽध्याये—

"शृङ्गाटके ग्राममध्ये विष्णोर्वा शङ्करस्य च ॥"
"गणेशस्य रवेर्देव्याः प्रासादान् क्रमतो न्यसेत्"।
(३६६, ३६७)

अत्र पूर्वं महादेवः प्रसादमकरोद् विभुः।
(वा० रा० यु० १२३-२०)

इत्यादिप्रमाणैश्च मूर्त्तिपूजनं स्पष्टं ज्ञायते। यदुक्तम्—

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते।
ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्यां रताः"
(वा० सं० ४०।९)

इत्यनेन ब्रह्मस्थाने कारणप्रकृत्युपासनेनान्धं तमःप्रवेशः, संभूतेः कार्य्यद्रव्य-पृथिवी-पाषाणशरीराद्युपासनेन ततोऽप्यधिकान्धं तमःप्राप्तिरुक्तेति, तन्न; असंभूतिशब्देन प्रकृतेः, संभूतिशब्देन च हिरण्यगर्भस्य तत्र विवक्षितत्वात्। तदुपासनयोरपि नात्र निन्दनम्, समुच्चिचीषया निन्दनस्य निन्दायां तात्पर्य्याभावात्। "नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते, अपि तु विधेयं स्तोतुम्' इति सिद्धान्तात्। अन्यथा "विनाशेन मृत्युं तीर्त्वाऽसंभूत्याऽमृतमश्नुते' (वा० सं० ४०।११) इति विरोधापत्तेः। नहि यस्य निन्दया त्यागो विधित्सितो भवति तदनुष्ठानेनामृतत्वप्राप्तिः सम्भवति।

एवमेव विद्याविद्ययोरपि समुच्चिचीषया चैकैका निन्दोक्ता। 'कर्मणा पितृलोकः, विद्यया देवलोकः' इति तयोः फलविधानात् त्यागाय निन्दानुपपत्तेः।

न च "न तस्य प्रतिमा अस्ति'—(यजु० ३२।२) इति परमेश्वरस्य प्रतिमानिषेधान्न तत्पूजनं युक्तमिति वाच्यम्, तत्र प्रतिमाशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वेन मूर्त्यवाचकत्वेन तन्निषेधा-योगात्। अत एव "प्रतिमा प्रतिमानम् उपमानम्" इत्युव्वट-महीधरौ; "प्रतिमा तुल्यता" इति सायणः।

अत एव—

स तन्नियोगात् खलु सत्यवादी सत्यां प्रतिज्ञां नृप पालयंस्ते।
इतो महात्मा वनमेव रामो गतः सुखान्यप्रतिमानि हित्वा ॥
(वा० रा० अयोध्या०)

रूपेणाप्रतिमो भुवि भारते च नलप्रकरणे प्रतिमाशब्द उपमानपर एव।

"न तस्य प्रतिमा अस्ति—इति ब्रह्मणोऽनुपमानत्वं दर्शयति" (ब्र० सू० २।३।७) इति शङ्कराचार्यः।

किञ्च, मूर्तिपूजाविरुद्धः स्वामिदयानन्दोऽपि "नैव प्रतिमार्थेन मूर्त्तयो गृह्यन्ते" इति चोक्तवान् ऋग्वेदभाष्यभूमिकायाम्। पूर्वापरप्रकरणविरुद्धत्वाच्च नात्र प्रतिमाशब्दस्य मूर्तिरर्थः। तथाहि—

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः।
तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म ता आपः स प्रजापतिः॥
(वा० सं० ३२।१)

सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि।
नैनमूर्ध्वं न तिर्य्यञ्च न मध्ये परिजग्रभत्॥
(वा० सं० ३२।२)

अत्र पूर्वाध्याये "श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ" (वा० सं० ३१।२२) इति यस्य परमेश्वरस्य श्रीलक्ष्मीरूपे द्वे पत्न्यौ गदिते स एवाग्न्यादित्यादिरूपेण पूज्यते। सर्वे च निमिषादयः कालभेदा विद्युतश्च तत एव जायन्ते। अभिन्ननिमित्तोपादनत्वात् परमेश्वरस्यैव सर्वंभवनम्। यदा सर्वमेव तस्य प्रतिमा भवति, तदा न तस्य प्रतिमा इति कथं तस्य मूर्तिनिषेधः संभवति ? तस्मादत्र प्रतिमाशब्दः प्रतिमान-(उपमा)पर एव। सम्पूर्णश्च मन्त्र इत्थम्—

न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः।
हिरण्यगर्भ इत्येष मा मा हिंसीदित्येषा यस्मान्न जात इत्येषः॥
(वा० सं० ३२।३)

यस्य नाम महद्यशस्तस्य भगवतः प्रतिमा प्रतिमानं तुल्यमन्यन्नास्तीत्यर्थः। अस्मिन् मन्त्रे हिरण्यगर्भ इति प्रतीकः। तेन मन्त्रेण मूर्त्तिवर्णनमेव दृश्यते—

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्।
सदाधारपृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम॥
(यजु० १३।४)

अत्र हिरण्यगर्भो ज्योतिर्मयो भगवान् सृष्टेः प्रागेव वर्त्तमान आसीदित्युक्तम्। स भूतस्य एकोऽसाधारणः पतिरासीत्। स एवेमां पृथिवीं द्याञ्च दाधार। कस्मै प्रजापतये हविषा विधेम परिचरेम। एवमत्र तस्य मूर्त्तिपूजनञ्च स्पष्टं विज्ञायते।

"अथ पुरुषमुपदधाति । स प्रजापतिः सोऽग्निः स यजमानः स हिरण्मयो भवति । ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरग्निरमृतः हिरण्यममृतमग्निः पुरुषो भवति पुरुषो हि प्रजापतिः ।"
(श० ७।४।१।१५) ।

"उत्तानं प्राञ्चं हिरण्यपुरुषं तस्मिन् हिरण्यगर्भ इति" । (कात्यायनश्रौतसूत्रम् १७।४।२) इति हिरण्यमूर्तिस्थापनादिकम् ।

शतपथेऽपि सुवर्णफलके हिरण्यमयपुरुषस्थापनम्, देवैश्च तत्र त्रिभिः साममन्त्रैस्तत्र चैतन्यमयवीर्य्यस्थापनं कृतम् ।

अथ साम गायति—

"एतद्वै देवा एतं पुरुषमुपधाय तमेतादृशमेवापश्यन् यथैतच्छुष्कं फलकम् ।।"

"तेऽब्रुवन् । उप तज्जानीत यथास्मिन् पुरुषे वीर्य्यं दधामेति । तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति । चितिमिच्छतेति । वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथास्मिन् पुरुषे वीर्य्यं दधामेति ।।"

"ते चेतयमानाः । एतत्सामापश्यंस्तदगायंस्तस्मिन् वीर्य्यमदधुः, तथैवास्मिन्नयमेतद् दधाति पुरुषे गायति पुरुषे तद्वीर्य्यं दधाति । चित्रे गायति सर्वाणि हि चित्राण्यग्निस्तमुपधाय न पुरस्तात्परीयान्नेन्मायमग्निर्हिं न सदिति ।।
(श० ७।४।१।२२-२३-२४)

"नमोऽस्तु सर्पेभ्यो"—(श० ७।४।१।२८) ।

"या इषवो यातुधानानामिति"—(श० ७।४।१।२९) ।

"ये वामी रोचते दिवः"—(श० ७।४।१।३०) ।

निर्दिष्टैः साममन्त्रैस्तत्र सुवर्णफलके स्थापिते हिरण्मये पुरुषे चैतन्यात्मकवीर्य्याधानेनाहवनादिप्रतिष्ठा सूचिता, न तस्य प्रतिमेति मन्त्र एव । मा मा हि ँ सीदित्यपि मन्त्रान्तरस्य प्रतीकोपादानम् । स चायं मन्त्रः—

मा मा हि ँ सीज्जनिता यः पृथिव्याः यो वा दिव ँ सत्यधर्माव्यानट् ।
यश्चापश्चन्द्राः प्रथमो जजान कस्मै देवाय हविषा विधेम ।।
(यजु० १२।१०२)

यः सत्यधर्मा भगवान् पृथिव्या दिवश्च जनयिता, यश्च जगदाह्लादजनयित्रीरपः सृजति, यश्च प्रथमः सृष्टेभ्यः पूर्वमेव जजान उत्पन्न अभिव्यक्तः स मां मा हिंसीत् । यस्य प्रतीकसूचिताभ्यां मन्त्राभ्यां मूर्तिमतः पूजनं स्पष्टं विज्ञायते, तेन मन्त्रेण मूर्तिनिषेधकल्पनं विप्रतिषिद्धमेव ।

"यस्मान्न जातः" इति तृतीयः प्रतीकोऽपि तत्रैव ।

यस्मान्न जातः परो अन्यो अस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा ।
प्रजापतिः प्रजया सरराणस्त्रीणि ज्योतींषि स च ते स षोडशी ॥

(शु० यजु० ८।३६)

यस्मादन्यः परो नास्ति । यो भुवनानि प्रविष्टोऽन्तर्य्यामी स षोडशी । प्रजया रममाणः प्रीयमाणस्तत्पालनार्थमग्नि-वायु-सूर्य्याख्यानि त्रीणि ज्यतींषि स च ते । स्पष्टमत्रापि भगवतो ज्योतिष्मत्त्वं विज्ञायते । किञ्च नात्र प्रतिमाशब्दो मूर्तिपरः, अनुपयोगात् । लोके वेदे वा स एवार्थो युक्तो यश्च स्वरूपतो भावतो वा वाच्यार्थतयोपयुज्येत । यश्च वाक्यार्थे नोपयुज्यते स कृतोऽप्यर्थो व्यर्थो भवति । यथा पाकोपक्रमे सैन्धवशब्दो नाश्वपरः संभवति । अत्र तु यस्य भगवतो महद्यशो नामास्ति, तस्य प्रतिमा प्रतिकृतिर्न भवति, इति तथा नोपयुज्यते । यथा तत्सदृशो नास्तीत्यर्थ उपयुज्यते न हि मूर्त्यभावो यशोमहत्त्वे कारणायते । महायशस्वि-नामार्य्यमहोदयानां मूर्त्यभावो लोकेन नानुभूयते । प्रत्युतानुभूयन्ते यशस्विनां सहस्रशः प्रतिकृतयः । तस्मादुपमानार्थक एवात्र प्रतिमाशब्दः ।

ये च मूर्त्तिपूजा-विरोधिनस्तेषु श्रीदयानन्दीयग्रन्थेष्वपि प्रकारान्तरेण मूर्त्तिपूजनम् । तथाहि— वैदिकसन्ध्यायां प्राचीदिगग्निरधिपतिर्मनसा परिक्रमणमुक्तम् । कथमपरिच्छिन्नस्य परिक्रमणमिति तु त एव विचारयन्तु ।

'घृतेन सीता मधुना समज्यता ······अस्मान् सीते पयसाभ्या ववृत्स्व' (यजु० १२।७०) । अनेन मन्त्रेण क्षेत्रलोष्ट-शमककाष्ठस्य (पाटा) घृतमध्वादिभिः पूजनमुक्तम् ।

'विष्णो दंष्ट्रोसि नमस्तु भगवन्' क्षुरप्रार्थनम् मुण्डनसंस्कारे । 'ओषधे त्रायस्व' इति कुशप्रार्थना समावर्तनसंस्कारे । अञ्जन-यष्टि-क्षत्र-पादत्राणादिपूजनम् । प्रतिष्ठे······ इति मन्त्रेण पादत्राणप्रार्थनं संस्कारविधौ ।

'प्रतिष्ठेस्थो विश्वतो मा पातम्' इत्युपानद्धारणं समावर्तने संस्कारविधौ ।

निष्क्रमणसंस्कारे 'यददश्चन्द्रमसि' इति मन्त्रेण चन्द्रार्घ्यदानम् । आर्य्याभिनये च 'वायवायाहि दर्शते मे सोमा अरे कृताः' इति सोमनिवेदनं परमेश्वरस्य विहितम् ।

विवाहप्रसङ्गे मधुपर्कस्य भूमौ सिञ्चनेन देव-नैवेद्यदानमुक्तम् ।

'विश्वे त्वा देवा अनुष्टुपेन छन्दसा त्वां भक्षयन्तु' उत्तरस्यां दिशि मधुपर्कदानम् ।

नहि जीवानां मुखेषु तत्सिञ्चनं संगतम् ।

मूर्त्तिपूजकाः पाषाणादिमूर्तिं न पूजयन्ति, किन्तु मूर्त्तिसमक्षे परमेश्वरं ध्यायन्तीति स्वामिदयानन्दः। (सत्यार्थप्रकाशे १४ समुल्लासे ३०, मुस्लिममतखण्डनप्रसङ्गे)।

सन्ध्योपासनादि—पञ्चयज्ञविधौ तेन 'ओं पृं पृथिव्यै नमः' इति पृथिवीं पूजयेत् (३४ पृ०); तत्रैव—विष्णुं शारद-कोटिचन्द्रसदृशं शंखं रथाङ्गं गदामम्भोजं दधतमिति विष्णुध्यानमुक्तम् (३५ पृ० । देवस्य दक्षिणहस्ते जलार्पणम् (३६ पृ०)।

न चेदं न मूर्तिपूजनमिति वाच्यम् कस्मैचिज्जडाय शिरोनमनं पूजनं मूर्तिपूजैवेति (नानकपन्थिखण्डनप्रसङ्गे सत्यार्थप्रकाशे ११ समुल्लासे)।

ऋग्वेदभाष्यभूमिकायां ग्रन्थप्रामाण्याप्रामाण्यविचारप्रसङ्गे स्वा० दयानन्दः—

प्र०—वेदेषु प्रतिमाशब्दोऽस्ति न वा ?

उ०—अस्ति।

प्र०—किमर्थो निषेधः ?

उ०—नैव प्रतिमार्थेन मूर्त्तयो गृह्यन्ते।

किं तर्हि, परिमाणार्था गृह्यन्ते।

अत्र प्रमाणानि—

संवत्सरस्य प्रतिमां यां त्वा रात्र्युपास्महे।
सा न आयुष्मतीं प्रजां रायस्पोषेण संसृज ॥
(अथर्व० का० ३, सू० १०, म० ३)

मुहूर्त्तानां प्रतिमा ता दश च सहस्राण्यष्टौ च शतानि भवन्त्येव तावन्तो हि संवत्सरस्य मुहूर्त्ताः। (४, श० का० १०, प्र० ३, कं० ३)।

देवा विद्वांसः यां प्रतिमां परिमाणमुपासते वयमपि त्वा तामेवोपास्महे। अर्थाद् या संवत्सरस्य त्रीणि शतानि षष्टिश्च रात्रयो भवन्ति यत एताभिः संवत्सरः परिमीयते तस्मादेतासां प्रतिमा संज्ञेति, यथा सेयं रात्रिः नोऽस्माकं रायस्पोषेण धनपुष्टिभ्यामायुष्मतीं प्रजां संसृज सम्यक् सृजेत्। नैव तस्य प्रतिमा अर्थात् प्रतिनिधिः प्रतिकृतिं प्रतिमानं तौलनसाधनं परिमाणं मूर्त्यादिकल्पनं किञ्चिदप्यस्ति, सहस्रस्य प्रतिमासि तौलनसाधनं तु (तौलन के तुल्य); श्रीदयानन्दः।

आदित्यं गर्भं पयसा संमग्धि सहस्रस्य प्रतिमां विश्वरूपम्।
(यजु० १३।४१)

अत्र मन्त्रे प्रतिमा-शब्देन यजुर्वेदभाष्ये दयानन्देन प्रतिमाशब्दस्य सदसद्विवेकिनी बुद्धिरर्थो गृहीतः। 'तथात्वेन तस्य प्रतिमा अस्ति' इत्यत्रापि तथार्थे तस्य परमेश्वरस्य सदसद्विवेकिनी बुद्धिर्नास्तीत्येतदर्थः संपद्येत। न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम्, "यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः" इत्यादि-श्रुतिभिस्तस्य सर्वज्ञत्वावगमविरोधात्।

गते पुरोहिते रामस्स्नातो नियतमानसः।
सह पत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत्॥
(वा० रा०; अयो० का० ६।१)

वाग्यतः सह वैदेह्या भूत्वा नियतमानसः।
श्रीमत्यायतने विष्णोः शिश्ये नरवरात्मजः॥
(वा० रा०; अयो० का० ६।४)

शरण्यं शरणं गत्वा भगवन्तं पिनाकिनम्।
मृन्मयस्थण्डिलं कृत्वा माल्येनापूजयद् भृशम्॥
(म० भा० वनप० ३६।६४)

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्य्याद् देवर्षिपितृतर्पणम्।
देवताभ्यर्चनञ्चैव समिदाधानमेव च॥
(मनु० २।१७६)

अत्र मुस्लिमादिमतम्

मुस्लिमादिमतेऽपि 'हजरूल अस्वद (पाषाण) वहिस्त (माहात्म्य) हदीश' ग्रन्थे स्पष्टम्। श्रीमुहम्मदसाहब्रोऽपि 'सङ्गे अस्वद' (पाषाणं) चुम्बितवान्।
(हदीस मिस कात रुब, अ० २ हदीश ५५)

श्री मुहम्मद-साहबेनोक्तम्—'हजरूल अस्वद बहिस्त' स्थानादवतीर्णाः पूर्वं सदुग्धधवलः पातकिजनसंसर्गात् कार्ष्ण्यमुपगतः। (हदीश ५६)

तेनैवोक्तम्—

"कस्म खुदावी हजरूल अस्वद को खुदा कयामत के दिन उठावेगा। उसके दो आँखें होंगी जिससे देखेगा और जीभ होगी। उससे जिसने बोसा दिया है उनकी गवाही देगा।"

कयामतदिनेऽस्य पाषाणस्य नेत्रे जिह्वा चोत्पत्स्यन्ते। येन येनास्य चुम्बनं कृतं तस्य तस्य साक्ष्यमयं दास्यतीति।(हदीस ५७)

'अलिङ्गशिव इत्युक्तः लिङ्गं शैव इति स्मृतः।'

इति लिङ्गपुराणवचनाद् विशुद्धब्रह्मस्वरूपशिवबोधकं चिह्नं शिवलिङ्गमुच्यते।

'हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्।'

इति सांख्यवचने लिङ्गपदेनानित्यमव्यापि महदादिकं लिङ्गं भवति। प्रकृते तु ब्रह्माण्डस्यैव ब्रह्मबोधकत्वेन ब्रह्मलिङ्गपदवाच्यता।

'लूइस्' महाशयस्य 'फैलिक वर्शिप्' पुस्तके विस्तरेण सर्वत्र लिङ्गपूजा-प्रचलनमुक्तम्। इजिप्त-देशे बहुस्थलेषु नागेन्द्रहारो नन्द्यारूढस्त्रिशूलधरः शिवः पूज्यते। तत्रैव मेमफिस-स्थाने लिङ्गस्य बीजाक्षरं 'Z' भवति।

ग्रीसयूनान-देशे 'वेकस प्रियेसस' नाम्ना शिवः पूज्यते। एरिका-करेन्थ-विनस-डापना-आदिनाम्ना देव्यः पूज्यन्ते। रोमदेशे फ़्लोरेण्ड-नगरे 'हमिज् लैव वेक्स' पूजा भवति। इङ्गलैण्ड-योर्क-देशे 'स्टोनहेञ्ज' मन्दिरं विद्यते। आयरलैण्ड-नवटन-स्टीन-इर्जिस्मि-डरा-राङ्-उण्टिजर-स्थानदर्शनेन तत्र शिवपूजासीदित्यनुमीयते।

आयरलैण्ड-देशे गिर्जागृहद्वाःसु देवीमूर्त्तयः पूज्यन्ते। स्काटलैण्डस्य ग्लासगो-नगरे सूर्य्यमन्दिरम्। फ्रान्स-देशे सौभाग्योदयाय शिवपूजा भवति। स्पेन-देशे 'सामेटोस' मन्दिरे देवीमूर्त्तयो भवन्ति। मेड्रिक-गिर्जागृहेषु, समाधिस्थानेषु च नग्नस्त्रीमूर्त्तयः सन्ति। एशिया-सय्यानीवाविल-नगरे शतत्रयधनहस्त-परिमितं शिवलिङ्गमस्ति।

सीरिया-श्यामदेशे 'एकोनि एस्टर गेटिश' लिङ्गपूजा भवति। तापण्ड्रापोलिस-स्थाने बृहच्छिवमन्दिरे विशालं शिवलिङ्गं विद्यते। अरब-देशे श्रीमुहम्मदसाहबस्य जन्मस्थाने पूर्वं 'लात मनात अल्मात अल्लु आत' नाम्ना शिवपूजनं प्रचलितमासीत्। मक्का-स्थाने 'मक्केश्वर' एव पूज्यते रूपान्तरेण।

सुमात्रा-जावा-फिनिशिया-वल-वलकदेशेषु तथैव शिवलिङ्गपूजा। 'तौरेत' ग्रन्थे इब्राहीम-भृत्यस्य भृत्याय शिवलिङ्गस्पर्शेन शपथः कारितः। जापानेऽपि साइस-नगरे सूर्य्य-लक्ष्म्यादीनां पूजनं भवति। साइबेरिया-ताशकन्द-स्थानेषु शिवलिङ्गपूजा।

ओसिनिया-अमेरिका-देशे पेनिको-नगरे हौन्दुरास-स्थानेषु द्विमुख-शिवलिङ्गपूजनं भवति। यूक्रेन-देशे दक्षिण-अमेरिका-स्थानेष्वपि बहुत्र तथैव पूजनं भवति।

शास्त्रेष्वपि

वरं प्राणपरित्यागः शिरसो वापि कर्त्तनम्।
अनभ्यर्च्य न भुञ्जीत भगवन्तं त्रिलोचनम्॥

इति शिवपूजनस्यानिवार्य्यत्वमुक्तम् ।

'नमो हिरण्यबाहवे' (वा० सं० १६।१७), 'नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय' (वा० सं० १६।२८), 'हिरण्यकेशः हिरण्यश्मश्रुः' (छा० १।६।६) इत्यादि वेदेषु, 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' (ब्र० सू० १।१।२०) इत्यादि ब्रह्मसूत्रेषु च सगुणसाकारस्य ब्रह्मणो विस्पष्टं वर्णनं दृश्यते ।

वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः ॥ ७ ॥
यदा स्वनिगमेनोक्तं द्विजत्वं प्राप्य पूरुषः ।
यथा यजेत मां भक्त्या श्रद्धया तन्निबोध मे ॥ ८ ॥
अर्चायां स्थण्डिलेऽग्नौ वा सूर्य्ये वाप्सु हृदि द्विजे ।
द्रव्येण भक्तियुक्तोऽर्चेत् स्वगुरुं माममायया ॥ ९ ॥
(श्री० भा० ११।२७।७-९)

शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती ।
मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता ॥ १२ ॥
चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमन्दिरम् ।
उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने ॥ १३ ॥
अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थण्डिले तु भवेद् द्वयम् ।
स्नपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनम् ॥ १४ ॥
(श्री० भा० ११।२७।१२-१४)

विस्तरस्तु तत एव ज्ञेयः । वस्तुतस्तु—

न ह्यन्तोऽनन्तपारस्य कर्मकाण्डस्य चोद्धव'।
(श्री० भा० ११।२७।६)

इति रीत्या कर्मकाण्डस्य महान् विषयो मिताक्षरादायभाग-व्यवहारमयूख-हेमाद्रि-पराशर-माधव-वीरमित्रोदय-धर्मसिन्धु-निर्णयसिन्धुप्रभृतिनिबन्धग्रन्थैः पूर्वोत्तरमीमांसादिन्यायैर्यथायोग्यं विचारितः ।

आश्रमधर्माश्च मन्वादिस्मृतिषु पुराणेतिहासादिषु श्रीभागवते च निरूपिताः । तत्र वेदाध्ययनं ब्रह्मचर्यव्रतेनैव कर्त्तव्यम् । दर्शन-स्पर्शन-केलि-प्रेक्षण-गुह्यभाषण-संकल्पाध्यवसाय-क्रियानिर्वृतिलक्षणस्याष्टाङ्ग-मैथुनस्य परिवर्जनेन सर्वथोपस्थनियमनेन शुक्ररक्षणं ब्रह्मचर्य्यम् ।

ब्रह्मचारी चरति वेविषद्विषः स देवानां भवत्येकमङ्गम् ।
तेन जायामन्वविन्दद् बृहस्पतिः सोमेन नीतां जुह्वं न देवाः ॥
(अथर्व० सं० ५।१७।५)

ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं विरक्षति ।
आचार्यो ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारिणमिच्छते ॥
(अ० वे० सं० ११।७।१७)

सायणभाष्यम्—ब्रह्म वेदः, तदध्ययनार्थमाचर्यम् आचरणीयं समिदाधानभैक्षचर्योर्ध्वरेतस्कत्वादिकं ब्रह्मचारिभिरनुष्ठीयमानं कर्म ब्रह्मचर्यम्। तेन ब्रह्मचर्येण। तपसा तत्कृतेनोपवासादिव्रतनियमेन च। राजा। राष्ट्रं स्वकीयम्। विरक्षति विशेषेण पालयति। यस्य राज्ञो जनपदे ब्रह्मचर्येण युक्ताः पुरुषास्तपश्चरन्ति तदीयं राष्ट्रम् अभिवर्धत इत्यर्थः। यद्वा, राज्ञः कर्तव्यत्वेन कालविशेषेषु श्रुतिस्मृत्युदितं ब्रह्मचर्यं तपोऽनुतिष्ठन् राजा तेनैव ब्रह्मचर्येण तपसा राष्ट्रं पालयतीत्यर्थः। आचार्यः अपि। ब्रह्मचर्येण नियमेन। ब्रह्मचारिणं शिष्यम्। इच्छते आत्मनोऽभिलष्यति। ब्रह्मचर्यनियमस्थमेवाचार्यं शिष्या उपगच्छन्तीत्यर्थः।

ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम्।
अनड्वान् ब्रह्मचर्येणाश्वो घासं जिगीर्षति ॥
(अ० सं० ११।७।१८)

सायणभाष्यम्—अत्रापि ब्रह्मचर्यं प्रशस्यते—कन्या अकृतविवाहा स्त्री ब्रह्मचर्यं चरन्ती तेन ब्रह्मचर्येण युवानं युवत्वगुणोपेतम् उत्कृष्टं पतिं विन्दते लभते। किं बहुना, पशुजातिरपि ब्रह्मचर्येण स्वाभिलषितं फलं लभत इत्याह अनड्वान् इति। अनड्वान् अनो वहन् पुङ्गवः ब्रह्मचर्येण ऊर्ध्वरेतस्कत्वादिना धर्मेण अनो वहनादिकं स्वकार्यं निर्वर्तयन् उत्कृष्टं पतिं लभते। तथा अश्वः ब्रह्मचर्येण घासं भक्षणीयं तृणादिकं जिगीर्षति। भक्षितुमिच्छति।

ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमपाघ्नत।
इन्द्रो ह ब्रह्मचर्येण देवेभ्यः स्वराभरत् ॥
(अ० सं० ११।७।१९)

सायणभाष्यम्—

ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचर्यरूपेण तपसा देवा अग्न्यादयो मृत्युं मरणम् अपाघ्नत अपहतवन्तः। अमर्त्याः सम्पन्ना इत्यर्थः। इन्द्रो ह इन्द्रोऽपि ब्रह्मचर्येण एव साधनेन देवेभ्यः देवानाम् अर्थे स्वः स्वर्गम् आभरत् आहरत्।

अत्रोपस्थसंयम एव ब्रह्मचर्यम्, न वेदाध्ययनम्;
कन्यानुडुदश्वेषु तदसंभवात्।

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्॥
(म० ६।९२)

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम्॥ १॥
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम्।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम्॥ २॥
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता।
(श्री० भ० गी० १६।१-३)

सर्वेषु वर्णेष्वाश्रमेषु सर्वराष्ट्रेषु चैतेषां धर्माणां प्रभावेण सामञ्जस्यमभ्युच्चयश्चानायासेन संपद्यते।

सत्यं बृहदृतमुग्रं दीक्षा तपो ब्रह्मयज्ञः पृथिवीं धारयन्ति।
सा नो भूतस्य भव्यस्य पत्न्युरुं लोकं पृथिवी नः कृणोतु॥
(अथर्व० सं० १२।१।१)

इति वेदमन्त्रेण बृहतः सत्यस्योग्रस्य ऋतस्य दीक्षायास्तपसो ब्रह्मयज्ञस्य च पृथिव्यादिविश्वधारकत्वं मुखत उक्तम्।

पुराणादिषु मुख्य-जाति-गौणभेदेन ब्राह्मणादिव्यवहारो भवति। यथा सिंहात्सिंह्यां जातः शौर्य्यक्रौर्य्यादिगुणोपेतो मुख्यः सिंहः, सिंहोचितगुणरहितो जातिसिंहः, सिंहोचितगुणयुक्तो जातिहीनो देवदत्तादिर्गौणः सिंहो भवति; तथैव ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्यां जातः शमादियुक्तो मुख्यो ब्राह्मणः, शमादिरहितः स एव जातिब्राह्मणः, जातिहीनो शमादिगुणयुक्तश्च गौणो ब्राह्मणो भवति। तदुक्तं महाभाष्यकृता—

विद्या तपश्च योनिश्च त्रयं ब्राह्मणकारणम्।
विद्यातपोभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः॥
(म० भा० २।२।६)

गुणकर्मादिभिरिहैव जन्मनि ब्राह्मणत्वजातिपरिवर्त्तने तु जातिव्यवस्था न संभवति, गुणकर्मणां परिवर्त्तनशीलत्वेन प्रतिदिनं जातिपरिवर्त्तनापत्त्या व्यवस्थानुपपत्तेः। जपपाठादिप्रवृत्तौ ब्राह्मण्यम्, श्वादिनिवारणाय दण्डादिग्रहणे क्षत्रियत्वम्, लवणादिक्रयणे वैश्यत्वम्, पित्रा-

दिसेवापरत्वे शूद्रत्वम्, गृहमार्जनादिप्रवृत्तावन्त्यजत्वं च स्यात्। जातेर्नित्यत्वेन यावद्व्यक्ति तत्परिवर्त्तनमसंभवमेव। तत एव मृतस्यापि मृगादेर्मृगत्वमेव, न श्वादित्वम्।

अद्यत्वेऽपि राष्ट्रोन्नतये ज्ञानविज्ञाननिष्ठानां शौर्यवीर्य्यार्जनपरायणानामुद्योग-वाणिज्य-कृषि-गोपालनादिपरायणानां शिल्पविज्ञानादिनिष्ठानामतीवोपयोगः। तेषामेव क्रमेण ब्राह्मणादित्वं विज्ञेयम्। अव्यवस्थायां तत्तत्कार्य्यसम्पादने न तादृक् सौकर्य्यं भवति, यथा वर्णव्यवस्थायाम्। तेन यत्रेदानीं जन्मना वर्णव्यवस्था न भवेत्तत्रापि कर्मणा तदुपपाद्य जन्मना व्यवस्थापनीयेति दिक्।

स्वधर्मनिष्ठो गृहस्थाश्रम एव सर्वाश्रमाणां मूलं भवति—

सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः।
गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान् बिभर्त्ति हि॥
(मनु० ६।६)

अनुव्रतः पितुः पुत्रो मात्रा भवतु संमनाः।
जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शान्तिवाम्॥
(अ० वे० सं० ३।३०।२)

सायणभाष्यम्—

पुत्रः तनयः। पितुरनुव्रतः। व्रतमिति कर्मनाम। अनुकूलकर्मा भवतु। यत् पिता कामयते तत्कर्मकारी भवतु। माता च सम्मनाः पुत्रादिभिः समानमनस्का भवतु। पत्ये भर्त्रे। जाया भार्या। मधुमतीं माधुर्यवतीम्। शान्तिवां सुखयुक्ताम्। वाचम्। वदतु ब्रवीतु। समानमनस्का भवत्वित्यर्थः।

मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन् मा स्वसारमुत स्वसा।
सम्यञ्चः सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया॥
(अ० सं० ३।३०।३)

सायणभाष्यम्—

भ्राता सोदरः। भ्रातरम्। मा। द्विष्यात् दायभागादिनिमित्तेन भ्रातृविषयमप्रियं मा कुर्यात्। उत अपि च। स्वसारं भगिनीम्। स्वसा। मा। द्विष्यात्। ते सर्वे भ्रात्रादयः सम्यञ्चः समञ्चनाः समानगतयः। सव्रताः समानकर्माणो भूत्वा। भद्रया कल्याण्या वाचा वागिन्द्रियेण। वाचम्। वदत वदन्तु।

इत्यथर्ववेदे च धर्मनियन्त्रितानां पितृपुत्रयोर्जायापत्योः स्वसृभ्रातॄणाञ्च सांमनस्यम् महत् पुण्यफलम् उक्तम् ।

पञ्चमहायज्ञानामनुष्ठानं गृहस्थस्यानिवार्य्यो धर्मः । तथाहि—

स्वाध्यायेनार्चयेतर्षीन् होमैर्देवान् यथाविधि ।
पितॄन् श्राद्धैश्च नॄनन्नैः भूतानि बलिकर्मणा ॥

(मनु० ३।८१)

मृतस्य पित्रादेः श्राद्धतर्पणं जीवतश्चाज्ञापालनं विशेषः पुत्रधर्मः ।

यज्ञादय इष्टशब्देन वापीकूपतडागदेवतायतनान्नप्रदानारामनिर्माणप्रतिष्ठापनादयः पूर्त्तशब्देनाख्यायन्ते ।

वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च ।
अन्नप्रदानमारामः पूर्त्तमित्यभिधीयते ॥

अग्निहोत्रादिधर्माङ्गत्वेन सत्पुत्रलाभार्थम् आत्मरक्षार्थञ्च भार्य्यारक्षणम्, भूषणादिभिस्तस्याः सम्माननं च अत्यावश्यकम् ।

स्वां प्रसूतिं चरित्रञ्च कुलमात्मानमेव च ।
स्वञ्च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति ॥

(मनु० ९।७)

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ।
स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥

(म० ९।२६)

गृहिण्या च

सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया ।
सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥
यस्मै दद्यात् पिता त्वेनां भ्राता वानुमते पितुः ।
तं शुश्रूषेत जीवन्तं संस्थितञ्च न लङ्घयेत् ॥

(मनु० ५।१५०-१५१)

वनस्थानां तपःसमुपासनम्, यतीनामुपासनम्, तत्त्वज्ञानशमाहिंसादिकमेव मुख्यो धर्मः ।

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।
देवाभागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते ॥

(ऋ० सं० १०।१९१।२)

सायणभाष्यम्—

हे स्तोतारः, यूय सङ्गच्छध्वम्। संगताः संभूता भवत। तथा संवदध्वं सह वदत। परस्परं विरोधं परित्यज्य एकविधमेव वाक्यं ब्रूत। वः युष्माकं मनांसि संजानताम्। समान मेकरूपमेवार्थमवगच्छन्तु। यथा पूर्वे पुरातनाः देवाः संजानाना ऐकमत्यं प्राप्ताः हविर्भागम उपासते यथा स्वं स्वीकुर्वन्ति तथा यूयमपि वैमत्यं परित्यज्य धनं स्वीकुरुतेतिशेषः।

इत्यादिभिर्मन्त्रैः सामञ्जस्य-सांमनस्य-संपादनायापि सर्वैर्महान् यत्न आस्थेयः व्यक्तीनां सांमनस्येन कुटुम्बसंघटनं सम्पद्यते। कुटुम्बानां सांमनस्येन, ग्रामनगरादीनां च तेषां सामनस्येन हि प्रान्तराष्ट्रविश्वेषामपि सामनस्य-सामञ्जस्यादिकं सम्पद्यते। व्यष्टिहितै सार्द्धमेव समष्टिविश्वस्यापि हिताचरणमनिवार्य्यमेव भवति। तस्मिन् संकटापन्ने व्यक्तिहिता न्यपि विपद्यन्ते। तदर्थं राजराज्यादिव्यवस्थाऽप्यपेक्षिता। भारतीयशास्त्रेषु राजधर्मस्याती माहात्म्यं दृश्यते। यस्य राज्ञः—

न मे स्तेनो जनपदे न कदर्य्यो न मद्यपः।
नानाहिताग्निर्नाविद्वान् न स्वैरी स्वैरिणी कुत.॥
(छा० उ० ५।११।५)

एवमुद्घोषः सफलो भवेत्, तस्य राज्ञो माहात्म्यं को नानुमन्येत? तादृशो राजैव युगादि-कालकारणं भवति—

कालो वा कारणं राज्ञो राजा कालस्य कारणम्।
इति ते संशयो मा भूद् राजा कालस्य कारणम्॥
(शा० प० ६९।७९)

कामज-क्रोधजादिव्यसनविमुक्तो धर्मनिष्ठो नीतिनिष्ठो नृपः स्वात्मानं प्रजाश्च व्यसनेभ्य संतार्य्य महत्सुखे व्यवस्थापयति। सतां रक्षणार्थं दुर्वृत्तदमनमप्यपेक्षितं भवति, तेन दुर्वृत्ता नामपि कल्याणमेव भवति। तदर्थमेव राजधर्मेषु युद्धमपि प्रमुखधर्मरूपेण परिगणितम्।

भगवता चोक्तम्—

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम्।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम्॥
(श्री० भ० गी० २।३२)

मातृभूमेर्धर्मस्य स्वत्वस्य प्रजानाञ्च रक्षणायोपस्थिताद् युद्धादपसरणं महते दोषाय भवतीत्यप्युक्तम्—

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिञ्च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥
(श्री० भ० गी० २।३३)

मोक्षनिरूपणम्

मोक्षस्तु निरावरणस्वप्रकाशनिरवच्छिन्नपरमानन्दघनः परमात्मैव, तद्भिन्नस्यार्त्तत्वेन बाधितत्वात् । तदुक्तम्—'निवृत्तिरात्मा मोक्षस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः ।' इति निवृत्त्युपलक्षितः पर एव मोक्ष इत्यर्थः ।

श्रीभागवतेऽपि—

अज्ञानसंज्ञौ भवबन्धमोक्षौ द्वौ नाम नान्यौ स्त ऋतज्ञभावात् ।
अजस्रचिन्त्यात्मनि केवले परे विचार्यमाणे तरणाविवाहनी ॥
(श्री० भा० १०।१४।२६)

यथा स्वप्रकाशे सूर्ये तत्सन्निधानासन्निधानाभ्यामेवाहोरात्रकल्पना भवति, तथैवाज्ञानेनैव ब्रह्मणि बन्धकल्पना, तदपवादाच्च मोक्षकल्पना भवति । न ततो भिन्नौ बन्धमोक्षावित्यर्थः । अज्ञानबन्धादिनिवृत्त्यर्थमेव तत्त्वज्ञानापेक्षा भवति । तथा च पारमर्षसूत्रम् 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः ।'
(गो० सू० १।१।२)

न्यायरीत्या तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तिस्ततो धर्माधर्मलक्षणप्रवृत्त्यपायः, ततो जन्मापायो जन्मापायादपवर्गो भवति । 'तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः' (न्या० सू० १।१।२२) ।

वैशेषिकरीत्या 'तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च मोक्षः' (वै० सू० ५।२।१८) कर्माभावे जन्माभावो मोक्षः । तदभावात् संयोगाभावो हानम् , तद्दृशेः कैवल्यम् । विवेकख्यात्या प्रकृतिपुरुषसंयोगाभावस्ततो दृश्यसंसर्गाभावेन मोक्षः ।

सांख्यदृष्ट्याऽपि प्रकृतिरेव धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्यादिषु सप्तरूपैर्बध्नाति पुरुषम् , सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिलक्षणेन ज्ञानरूपेण मोचयति च ।

रूपैः सप्तभिरेव बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः ।
सैव च पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण ॥ इति ।

चार्वाकस्याङ्गनालिङ्गनादिकमेव स्वर्गम् , मरणमेव मोक्षः ।

जैनानां कर्मादिबन्धनिवृत्त्या पततोर्ध्वगमनम् , विशिष्टोर्ध्वाकाशेऽवस्थानं वा मोक्षः ।

सौत्रान्तिकवैभाषिकयोः—प्रत्यक्षेऽनुमेये वा बाह्यार्थप्रत्यक्षे प्रवृत्त्यालयविज्ञानेषु च सर्वं शून्यम् , सर्वं क्षणिकम् , सर्वं दुःखम् , सर्वं स्वलक्षणमिति भावनाचतुष्टयाभ्यासेन सर्व-नैरात्म्यवासनारूपो निरोधो भवति, स एव मोक्षः । प्रवृत्तिविज्ञानशून्य-निरुपप्लवालय-विज्ञानधाराप्रवाहो मोक्षो योगाचारस्य, तस्यापि शान्तिर्मोक्षो माध्यमिकस्य ।

प्रायेण बौद्धेषु तदर्थे निर्वाणशब्दः प्रयुज्यते । दीपनिर्वाणवच्चित्ताभिज्वलनसमाप्तिरेव निर्वाणं भवति ।

तदुक्तमश्वघोषेण—

दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् ।
दिशं न काञ्चिद् विदिशं न काञ्चित् स्नेहक्षयात् केवलमेति शान्तिम् ॥
तथाकृतो निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् ।
दिशं न काञ्चिद् विदिशं न काञ्चित् क्लेशक्षयात् केवलमेति शान्तिम् ॥

(अश्वघोषः १६।२८–२६)

वेदवेदान्तदृष्ट्याऽपि तत्त्वज्ञानमेव मोक्षसाधनम्—
वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥

(वा० सं० ३१।१८)

तत्त्वज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्या मोक्षः ।

'अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या' (यो० सू० सा० पा० ५) । तादृगविद्योच्छेदेन स्वस्थतैव मुक्तिः, इति योगदृष्ट्या सर्ववृत्तिनिरोधे द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं भवति । इतरत्र शान्तघोरमूढवृत्त्युपरागात् तत्सारूप्यं भवति । 'तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्' (यो० सू० १।३) 'वृत्तिसारूप्यमितरत्र' (यो० सू० १।४) ।

शैवानां वैष्णवानाञ्च तत्तदिष्टदेवतानां सालोक्य-सारूप्य-सामीप्य-सायुज्यप्राप्तिरेव मोक्षः ।

अद्वैतिरीत्या

एवं भगवच्चरणपङ्कजसमर्पणबुद्धया निष्कारणानुष्ठितवर्णाश्रमानुसारिभिर्यः श्रौतस्मार्तैश्च विशुद्धसत्त्वः, नित्यानित्यवस्तुविवेकेनातिक्रान्तैषणश्च य इहामुत्रार्थविरक्तः शान्तो

दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धासमाधानसम्पन्नो मुमुक्षुः सद्गुरुमुपसद्य यथाविधि वेदान्तपद्-वाच्यानां वेदमूर्धन्यानामुपनिषदां प्रत्यक्चैतन्याभिन्ने परस्मिन् ब्रह्मणि तात्पर्यमुपक्रमोपसंहारादिभिः षड्विधैर्लिङ्गैर्निर्धार्य्य न्यायवैशेषिकोक्तैर्बादरायणीयब्रह्मसूत्रतर्कपाठोक्तैस्तर्कैः सुव्यवस्थाप्य सांख्ययोगानुगतैर्वैदिकैर्विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपैर्निदिध्यासनैः स्वात्माभिन्नभगवत्स्वरूपमधिगम्य भगवद्भावापन्नो ब्रह्मविद्वरिष्ठः कृतार्थो भवतीति ।

परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति ।
वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोके कुतोऽपरान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे ॥

(कैवल्योपनिषदि ३).

कं सुखं तद्भिन्नमकं दुःखम् । न अकं दुःखं विद्यते यस्मिन् तन्नाकं निरतिशय-सुखात्मकं ब्रह्मैव नाकम् । परेण नाकम्-परमनन्तं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं परमानन्दैकरसं ब्रह्मैव तत्त्वम् , तच्च बुद्धिरूपायां गुहायां निहितम्, तत् साक्षित्वेन स्थितं विभ्राजते । अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षतया राजते प्रकाशते । यतयो जितेन्द्रिया निर्जितमातरिश्वनः शान्ताध्यायिनो यद्विशन्ति, तत्त्वज्ञानजनिता विद्या तत्कार्यनिवृत्त्या ब्रह्मात्मनैवाविर्भवन्ति । ते च वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था सन्यासयोगात् शुद्धसत्त्वा यतयः परान्तकाले परामृतात् सर्वे परिमुच्यन्ते । भूतभौतिकप्रपञ्चस्य प्रलयेऽन्तो भवतीति । प्रलयोऽन्तकालो भवति, तन्मूलभूतस्याज्ञानस्य तत्त्वज्ञानेन नाशः परान्तकालः । परान्तकाले परं निरतिशयममृतत्वं प्राप्यते येन तस्मात् परामृतात् तत्त्वज्ञानात् सर्वे परिमुच्यन्ते परितो बन्धनेभ्यो जीवन्नेव मुक्तो भवति । घटभङ्गेन घटाकाशस्य महाकाशत्वमिवाज्ञानान्तःकरणाद्युपाधिबाधेन निरुपाधिकब्रह्मात्मभावप्राप्तो भवतीत्यर्थः ।

स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।
स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥

(कै० ८)

स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यं सनातनम् ।
ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये ॥

(कै० ९)

तस्यैव ब्रह्मणो ब्रह्मशिवेन्द्रविष्ण्वादिरूपेण प्रादुर्भावो भवति । किं बहुना, भूतं भव्यं सर्वमपि तद् ब्रह्मैव, तस्यैव सर्वात्मस्वरूपत्वात् 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्' इति श्रुतेः ।

रज्वादिसर्पादिमिव सर्वभूतानि चात्मनि सर्पादिविभ्रमेष्वधिष्ठानभूतं गुणमिव सर्वभूतस्थमात्मानं पश्यतो ब्रह्मप्राप्तिर्भवति ।

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
संपश्यन् परमं ब्रह्म याति नान्येन हेतुना ॥
(कै० १०)

'ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम्'इत्यादिरीत्या व्यष्टिसमष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणस्वरूपं सर्वं जगत् तदुपहितविश्वविराट्तैजसहिरण्यगर्भाव्याकृतात्मकं चैतन्यं चाकारोकारमकारात्मकं प्रणवमात्रं भावयित्वा वाच्यवाचकमयं सर्वं प्रपञ्चं सर्वाधिष्ठाने प्रणवलक्ष्ये ब्रह्मणि प्रविलाप्य निरुपमसत्सुखसंविद्रूपब्रह्मसाक्षात्कृत्य साधको ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति । तदेव प्रकारान्तरेणोक्तम्—

आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणिम् ।
ध्याननिर्मन्थनाभ्यासात् पापं दहति पण्डितः ॥
(कै० ११)

स एव मायापरिमोहितात्मा शरीरमास्थाय करोति सर्वम् ।
स्त्रियान्नपानादिविचित्रभोगैः स एव जाग्रत्परितृप्तिमेति ॥

सूतसंहितायां यज्ञवैभवखण्डेऽस्य व्याख्यानम्—

स एव भगवानीशो माययैवात्मभूतया ।
मुह्यमान इव स्थित्वा स्वस्वातन्त्र्यबलेन च ॥
शरीरमिदमास्थाय करोति सकलं पुनः ।
जाग्रत्संज्ञमिदं धाम प्रकल्प्य स्वीयमायया ॥
राजपुत्रादिवत् तस्मिन् क्रीडया केवलो हरः ।
अन्नपानादिभिः स्त्रीभिः तृप्तिमेति सुरर्षभाः ॥

स्वप्ने स जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितजीवलोके ।
सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोऽभिभूतः सुखरूपमेति ॥
(कै० १३, सूतसंहितायाम्)

स्वप्नकाले स वै शंभुर्जीवत्वेन प्रकाशितः ।
सुखदुःखादिकान् भोगान् भुङ्क्ते स्वेनैव निर्मितान् ॥
सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमसावृतः ।
स्वस्वरूपमहानन्दं भुङ्क्ते दृश्यविवर्जितः ॥

तत्र देवतानुगृहीतैरिन्द्रियैर्विषयोपलब्धिर्जागरणजाग्रत्संस्कारव्याप्तेऽर्धनिद्रासमावृते साक्षि-चैतन्योद्दीपिते मनसि बाह्येन्द्रियनिरपेक्षवासनामयप्रपञ्चोपलम्भः स्वप्नः 'नाहं किञ्चिदवेदिषम्, सुखमहमस्वाप्सम्' इति तमोऽभिभूतस्य विषयविशेषानुपलम्भः प्रस्वापः । समष्टिजाग्रत्प्रपञ्चाभि-मानिचेतनो विराट्, व्यष्ट्यभिमानी विश्वः; तथैव स्वप्नाभिमानिनौ तैजसहिरण्यगर्भौ, सुषुप्त्य-भिमानिनौ प्राज्ञेश्वरौ भवतः । सर्ववाच्यवाचकातीतं सर्वाधिष्ठानं तुरीयशुद्धमात्मतत्त्वं भवति ।

तदप्युक्तम्—

पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात् स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्धः ।
पुरत्रये क्रीडति यश्च जीवः ततस्तु जातं सकलं विचित्रम् ॥
आधारमानन्दमखण्डबोधं यस्मिंल्लयं याति पुरत्रयं च ॥
(कै० १४)

सूतसंहितायां तत्रैव—

इदं धामत्रयं शम्भोर्विभेदेन न विद्यते ।
शम्भुरेव तथा भाति नह्यन्यत् परमेश्वरात् ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यावस्थारूपेण भाति यः ।
स विश्वतैजसप्राज्ञ-समाख्यः क्रमशो भवेत् ॥
विश्वो हि स्थूलभुङ् नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् ।
प्राज्ञस्त्वानन्दसाक्षी सन् केवलः सुखलक्षणः ॥
त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः ।
उभयं ब्रह्म यो वेद स भुञ्जानो न लिप्यते ॥
तस्मिन्नेव लयं याति पुरत्रयमिदं ततः ।
यत् परब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतनं महत् ।
सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं नित्यं तत्त्वमेव त्वमेव तत् ॥
(कै० १६)

अत्र तत्त्वं पदार्थयोः स्पष्टमैक्यं बोधितम् । सूतसंहितादिषूपबृंहितं तदेवेति विस्तरस्तत एवावगन्तव्यः ।

सच्चिदानन्दघनाद्भगवत एवाव्यक्तमहदहमादीनि भूतानीन्द्रियाणि मनश्च जायन्ते । जाग्रदादीनि धामानि भोग्यानि, भोक्तारश्च तस्मिन्नेव प्रलीयन्ते ।

मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
मयि सर्वं लयं याति तद् ब्रह्माद्वयमस्म्यहम् ॥
(कै० १६)

एवं ब्रह्मात्मबोधे चिन्मात्रव्यतिरिक्तं बन्धमोक्षादिकमपि नावशिष्यते। तदुक्तं श्रीभागवते–

बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः ।
गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बन्धनम् ॥
शोकमोहौ सुखं दुःखं देहापत्तिश्च मायया ।
स्वप्नो यथात्मनः ख्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवी ॥
विद्याविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणाम् ।
मोक्षबन्धकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते ॥
देहस्थोऽपि न देहस्थः विद्वान् स्वप्नाद् यथोत्थितः ।
अदेहस्थोऽपि देहस्थः कुमतिः स्वप्नदृग् यथा ॥
(श्री० भा० ११।११।१-३, ८)

एतेन सर्वाधिष्ठानभूतस्यात्मनो मायिकगुणवशादेव बन्धमोक्षकल्पना। वस्तुतस्तु नात्मनो बन्धो न वा मोक्षः। तत एवोक्तं कारिकायाम्—

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

शोकमोहसुखदुःखशुभाशुभदेहादयश्च मायिका एव ।

भगवदनिर्वचनीयमायाशक्तिसमुद्भूताभ्यां विद्याऽविद्याभ्यामेव बन्धमोक्षव्यवस्था भवति। स्वप्नख्यातिवदेव संसृतिख्यातिरपि मायिक्येव, न वास्तवी। कुमतिः स्वप्नदृगिवादेहस्थोऽपि देहस्थो भवति। तत्त्ववित् स्वप्नोत्थित इव देहस्थोऽप्यदेहस्थो भवति।

गुणात्मकैरिन्द्रियैर्गृह्यमाणेषु गुणात्मकेषु विषयेषु निर्विकार आत्माभिमानशून्यत्वादलिप्त एव भवति। एवमेव गुणभाव्येन कर्मणा दैवाधीनशरीरे वर्तमानोऽबुधस्तादात्म्याभिमानवान्-भूत्वा बद्ध्यते।

एवं विरक्तः शयने आसनाटनमज्जने।
दर्शन-स्पर्शन-घ्राण-भोजन-श्रवणादिषु ॥
न तथा बद्ध्यते विद्वांस्तत्र तत्रादयन् गुणान् ।
प्रकृतिस्थोऽप्यसंसक्तः यथा खं सवितानिलः ॥
(श्री० भा० ११।११।११–१३)

वैशारद्येक्षयासङ्गशितया छिन्नसंशयः ।
प्रतिबुद्ध इव स्वप्नान्नानात्वाद् विनिवर्त्तते ॥

तत्रैव—

गुणेष्वाविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रभो ।
कथमन्योऽन्यसंत्यागो मुमुक्षोरतितितीर्षोः ॥
(श्री० भा० ११।१३।२७)

इति सनकादिप्रश्नस्योत्तरप्रसङ्गे भगवता हंसेनोक्तम्—

मनसा वचसा दृष्ट्या गृह्यतेऽन्यैरपीन्द्रियैः ।
अहमेव न मत्तोऽन्यदिति बुध्यध्वमञ्जसा ॥

अत एव—

गुणेष्वाविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रजाः ।
जीवस्य देह उभयं गुणाश्चेतो मदात्मनः ॥
गुणाश्च चित्तप्रभवा मद्रूप उभयं त्यजेत् ॥
जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तञ्च गुणता बुद्धिवृत्तयः ।
तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चितः ॥
यर्हि संसृतिबन्धोऽयमात्मनो गुणवृत्तिदः ।
मयि तुर्य्ये स्थितो जह्यात् त्यागस्तद्गुणचेतसाम् ॥
अहङ्कारकृतं बन्धमात्मनोऽर्थविपर्य्ययम् ।
विद्वान् निर्विद्य संसारचिन्तां तुर्य्ये स्थितस्त्यजेत् ॥
यावन्नानार्थधीः पुंसो न निवर्तेत युक्तिभिः ।
जागर्त्यपि स्वपन्नज्ञः स्वप्ने जागरणं यथा ॥
असत्त्वादात्मनोऽन्येषां भावानां तत्कृता भिदा ।
गतयो हेतवश्चास्य मृषा स्वप्नदृशो यथा ॥
ईक्षेत विभ्रममिदं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टमतिलोलमलातचक्रम् ।
विज्ञानमेकमुरुधेव विभाति माया स्वप्नस्त्रिधा गुणविसर्गकृतो विकल्पः ॥
(श्री० भा० ११।१३।२४–३४)

प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ यद्यप्यात्मविलक्षणौ ।
अन्योऽन्यपाश्रयात् कृष्ण दृश्यते न भिदा तयोः ॥

१०

प्रकृतौ लक्ष्यते ह्यात्मा प्रकृतिश्च तथात्मनि ।
एवं मे पुण्डरीकाक्ष महान्तं संशयं हृदि ॥
छेत्तुमर्हसि सर्वज्ञ वचोभिर्नयनैपुणैः ।
(श्री० भा० ११।२२।२६-२७)

इति उद्धवप्रश्नस्य समाधानावसरे भगवता सर्वमेतन्मयि मायाविकल्पोत्थं मत्तः पर धियां व्यर्थमपि नोपरमते ।

दृग्रूपमार्कं वपुरत्र रन्ध्रे परस्परं सिद्ध्यति यः स्वतः खे ।
आत्मा यदेषामपरो य आद्यः स्वयानुभूत्याखिलसिद्धसिद्धिः ॥
आत्मा परिज्ञानमयो विवादो ह्यस्तीति नास्तीति भिदार्थनिष्ठः ।
व्यर्थोऽपि नैवोपरमेत पुंसां मत्तः परावृत्तधियां स्वलोकात् ॥
(श्री० भा० ११।२२।३१-३३)

विकल्पोपशान्तये भगवता सजातीयादिभेदत्रयशून्याद् ब्रह्मात्मस्वरूपान्नित्यज्ञानादे सर्वस्योद्भवमुक्त्वा तत्रैव सर्वाप्ययः प्रदर्शितः । तत्र 'आसीज्ज्ञानमथो ह्यर्थ एक एवाविकल्पि तम्' इति रीत्या पूर्वं ज्ञानं ब्रह्मात्मकमथो ह्यर्थः, अर्थोपादानभूता शक्तिः तत्त्वान्वयत्वाम निर्वचनानर्हा ब्रह्माभिन्नैवासीत्, तत एवार्थाविकल्पितमेव ज्ञानमासीत् । तदेव द्विधाभूवम तत्रैकतरो ह्यर्थः, सैवोभयात्मिका प्रकृतिः, ज्ञानमेव पुरुषो व्यपदिश्यते—

तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका ।
ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते ॥
(श्री० भा० ११।२४।४)

भगवदधिष्ठितायाः प्रकृतेस्तमो रजः सत्त्वमिति गुणा जातास्तेभ्यः सूत्रात्मको महा महतोऽहङ्कारः । वैकारिकतैजसतामसभेदभिन्नादहङ्कारादेव तन्मात्रेन्द्रियमन आदीनामुद्भ ततश्च ब्रह्माण्डादिक्रमेण सर्वप्रपञ्चोत्पत्तिः—

यस्तु यस्यादिरन्तश्च स वै मध्यं च तस्य तत् ।
विकारो व्यवहारार्थो यथा तैजसपार्थिवाः ॥
यदुपादाय पूर्वस्तु भावो विकुरुतेऽपरम् ।
आदिरन्तो यदा यस्य तत् सत्यमभिधीयते ॥
प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः ।
सतोऽभिव्यञ्जकः कालः ब्रह्मतत्त्रितयं त्वहम् ॥

अन्ने प्रलीयते मर्त्यमन्नं धानासु लीयते।
धाना भूमौ प्रलीयन्ते भूमिर्गन्धे प्रलीयते।
अप्सु प्रलीयते गन्ध आपश्च स्वगुणे रसे।
लीयते ज्योतिषि रसो ज्योती रूपे प्रलीयते॥
रूपं वायौ स च स्पर्शे लीयते सोऽपि चाम्बरे।
अम्बरं शब्दतन्मात्र इन्द्रियाणि स्वयोनिषु॥
योनिर्वैकारिके सौम्य लीयते मनसीश्वरे।
शब्दो भूतादिमप्येति भूतादिर्महति प्रभुः॥
स लीयते महान् स्वेषु गुणेषु गुणवत्तमः।
तेऽव्यक्ते प्रलीयन्ते तत् काले लीयतेऽव्यये॥
कालो मायामये जीवे जीव आत्मनि मय्यजे।
आत्मा केवल आत्मस्थो विकल्पापायलक्षणः॥
(श्री० भा० ११।२४।१७–२७)

यद्यप्येवमेवानुलोमविलोमाभ्यां सृष्टिप्रलयपारम्पर्यमनादिकालमारभ्य प्रवृत्तम्, तथापि सत्त्वपुरुषान्यताप्रसंख्यानलक्षणाद् वेदान्तविज्ञानाद् वैकल्पिको भ्रमः सर्वथैव प्रलीयते। तदपि तत्रैवोक्तम्—

एवमन्वीक्षमाणस्य कथं वैकल्पिको भ्रमः।
मनसो हृदि तिष्ठेत व्योम्नीवार्कोदये तमः॥
(श्री० भा० ११।२४।२८)

किं भद्रं किमभद्रं वाद्वैतस्यावस्तुनः कियत्।
वाचोदितं तदनृतं मनसा ध्यानमेव च॥
तैजसे निद्रयापन्ने पिण्डस्थो नष्टचेतनः।
मायां प्राप्नोति मृत्युं वा तद्वन्नानार्थदृक् पुमान्॥
आत्मैव तदिदं विश्वं सृज्यते सृजति प्रभुः।
त्रायते त्राति विश्वात्मा ह्रियते हरतीश्वरः॥
(श्री० भा० ११।२८।४–६)

इत्यादिप्रपञ्चेन स्वप्रकाशनित्यानन्तज्ञानानन्दस्वरूपिणः प्रत्यगभिन्नब्रह्मण एव वस्तुत्वं तद्भिन्नस्यावस्तुत्वं मिथ्यात्वं चोक्तम्। विवेकविज्ञानवतस्तत्त्वविदुषो जीवतोऽपि बाह्यदृष्ट्या व्यापारवतोऽपि निर्विकारत्वमेवोक्तम्।

समाहितैः कः करणैर्गुणात्मभिर्गुणो भवेन्मत्सुविविक्तधाम्नः ।
विक्षिप्यमाणैरुत किन्नु दूषणं घनैरुपेतैर्विगतै रवैः किम् ॥
(श्री० भा० ११।२८।२५)

मयि सुविविक्ते परमात्मनि धामनिवासो यस्य तस्य गुणपरिणामैः करणैः मन इन्द्रि समाहितैः को गुणो भवेत्, विक्षिप्यमाणैस्तैः किं दूषणं भवेत् ? एवं वस्तुस्थितौ सत्यामपि ब्रह्म त्मनिष्ठासम्पत्तये सङ्गः परिवर्जनीयः ।

तथापि सङ्गः परिवर्जनीयो गुणेषु मायारचितेषु तावत् ।
मद्भक्तियोगेन दृढेन यावद् रजो निरस्येत मनःकषायः ॥
(श्री० भा० ११।२८।२७)

नैवात्मनो न देहस्य संसृतिर्द्रष्टृदृश्ययोः ।
अनात्मस्वदृशोरीश कस्य स्यादुपलभ्यते ॥
आत्मा गुणोऽव्ययः शुद्धः स्वयं ज्योतिरनावृतः ।
अग्निवद्दारुवदचिद्देहः कस्येह संसृतिः ॥
(श्री० भा० ११।२८।१०।११)

इत्युद्धवप्रश्नस्योत्तरे भगवता देहेन्द्रियप्राणादिभिरात्मनः सन्निकर्षमूलकः संसारोऽपार्थ एवाविवेकिनो भवतीत्युक्तम्—

यावद्देहेन्द्रियप्राणैरात्मनः सन्निकर्षणम् ।
संसारः फलवांस्तावदपार्थोऽप्यविवेकिनः ॥

संकल्पमूलः प्रपञ्चोऽविद्यमानोऽपि ध्यायमानस्य स्वप्नेऽनर्थागम इवाभाति ।

अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्त्तते ।
ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥

अप्रतिबुद्धस्यानर्थकरोऽपि प्रपञ्चः प्रबुद्धस्य मोहाय न कल्पते तद्वत्—

यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थभृत् ।
स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते ॥

जन्ममृत्युजरादयः शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयश्च अहङ्कारविशिष्टस्यैव चिदात्मनः साभासस्याहङ्कारस्यैव वा भवन्ति, नात्मनः शुद्धस्य ।

शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः ।
अहङ्कारस्य दृश्यन्ते जन्म मृत्युश्च नात्मनः ॥
(श्री० भा० ११।२८।१२-१५)

निर्गुणोपासनया श्रवणादिभिरात्मसाक्षात्कारो जायते । सगुणसाकारपरब्रह्मोपासनया भगवदनुग्रहेण तादृग्ब्रह्मात्मसाक्षात्कारो भवति ।

तदुक्तम्—

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥
तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥
(गीता, १०।१०-११)

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥
(गीता, १८।५५)

ननु भक्तिप्रसंख्यानादिभावनाजनितस्य साक्षात्कारस्य विधुरपरिभावितकामिनीसाक्षात्कारवदप्रमात्मकत्वेन कथमविद्यातत्कार्य्यनिवर्त्तकत्वम् ? येषामेकाग्रमनःसहकृतमहावाक्यहेतुकत्वम्, येषां वा महावाक्यसध्रीचीनसमाहितमनोहेतुकत्वं साक्षात्कारस्य, तत्रोभयोः प्रमाणत्वाङ्गीकारः प्रामाणिकसम्मतः । यथा रत्नसामान्यज्ञानप्रमाणस्यैव चक्षुषो रत्नशास्त्राभ्यासजन्यसंस्कारसध्रीचीनस्य तस्य रत्नतत्त्वसाक्षात्कारहेतुत्वम् । यथा वा शब्दसामान्यज्ञानजनकस्य श्रोत्रस्य गान्धर्वशास्त्राभ्यासजसंस्कारसचिवस्य तस्यैव षड्जत्वादिबोधहेतुत्वं भवति । तथैव आत्मसामान्यबोधजनकस्य मनसो वेदान्ताभ्याससंस्कारसचिवस्यैकाग्रमनस आत्मयाथात्म्यबोधजनकत्वं नानुपपन्नम् । न चैव भक्तेः प्रसंख्यानस्य वा प्रमाणत्वमिति चेत्, न;

"भक्त्या मामभिजानाति, ददामि बुद्धियोगम्" इत्यादिप्रमाणैर्भक्त्यनुकूलितभगवदनुग्रहेणाविर्भूतमहावाक्येन, तत्सहकृतेन मनसैव वा साक्षात्कारोत्पत्तौ बाधाभावात् । न च तन्न संभवतीति वाच्यम्; 'यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्' इति मन्त्रेण यथा ब्रह्मणो हृदि वेदाविर्भावः श्रूयते तथा महावाक्याविर्भावेऽपि बाधाभावात्, आत्मबुद्धिप्रकाशमिति रीत्या भगवत एवात्मबुद्धिप्रकाशकत्वोक्तेश्च ।

किञ्च, तपःसमाधिभिर्मन्त्रमन्त्रार्थद्रष्टृत्वं महर्षीणां प्रमाणसिद्धमेव, "ऋषिर्दर्शनात्, ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः" इति निरुक्तादिवचनेभ्यः। न च मन्त्रदर्शनादीनां भ्रान्तिमूलकत्वं संभवति, प्रमाणसिद्धत्वात्। अपि च सर्वान्तर्यामिणो भगवतोऽनुग्रहेणैवाग्नेर्दाहकत्वं वायोश्चालयितृत्वं केनोपनिषदि प्रसिद्धम्। चक्षुःश्रोत्रमनआदीनामपि स्वविषयप्रकाशकत्वं तदनुग्रहेणैवेत्यपि 'श्रोत्रस्य श्रोत्रम्, चक्षुषश्चक्षुः, मनसो मनः' इति श्रुतिसिद्धमेव। माण्डूक्योपनिषदर्थसाक्षात्कारार्थं वाक्यमनोयुक्तस्यापि गौडपादस्य तपसा नारायणप्रसादनं प्रसिद्धमद्वैतसम्प्रदायेऽपि।

श्रीभागवते च—

अथापि ते देव पदाम्बुजद्वयं प्रसादलेशानुगृहीत एव हि।
जानाति तत्त्वं भगवन्महिम्नो न चान्य एकोऽपि चिरं विचिन्वन्॥

गीतायां सगुणोपासकस्य योगवित्तमत्वं तदभिप्रायेणैवोक्तम्—

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः॥ इति।

(गीता, १२।२)

वेदान्ताभ्याससाध्यनिर्गुणनिष्ठायाश्चरमफलरूपत्वेऽपि देहवतां तत्राधिकतरक्लेशवहत्वान्न तथोत्कर्षः। श्रीभागवते श्लोकद्वयेन भगवत्स्वरूपसाक्षात्कारस्य प्रकारद्वयं स्पष्टमुक्तम्—

पानेन ते देव कथासुधायाः प्रवृद्धभक्त्या विशदाशया ये।
वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोधं यथाऽञ्जसान्वीयुरकुण्ठधिष्ण्यम्॥
तथापरे चात्मसमाधियोगबलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठाम्।
त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ति तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया ते॥

अत्र प्रथमेन सगुणोपासकस्यापि बुद्धि-शुद्धि-वैराग्य-परमात्मबोधप्रतिलम्भपूर्वकमकुण्ठधिष्ण्यभगवत्पदप्रतिपत्तिरुक्ता। द्वितीयेनात्मसमाधियोगबलेन बलिष्ठप्रकृतिविजयपूर्वकभगवत्प्रतिवेश उक्तः। एवं फलसाम्येऽपि 'तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया ते' इति क्लेशराहित्यसाहित्याभ्यामेव वैषम्यं बोधितम्। तथा च निरावरणब्रह्मात्मनावस्थानम्। निरावरणब्रह्मैव मोक्ष इत्येव निष्कर्षः। सुषुप्तौ ब्रह्मप्राप्तावपि निरावरणत्वाभावात् पुनरुत्थानम्।

यदुक्तम्—"सुषुप्तिरपि न सर्वात्मना अद्वैतब्रह्मात्मभावोदाहरणं सम्भवति, अज्ञानादिसत्त्वादिति"; तच्चेष्टमेव। तथापि जागरस्वप्नापेक्षया निष्प्रपञ्चत्वेन तस्येष्यमाणता भवत्येव।

अत्यन्तनिष्प्रपञ्चस्य अद्वितीयब्रह्मात्मभावस्य इष्यमाणता तु कैमुतिकन्यायेन सिद्ध्यति। यथा निम्बकीटो निम्बरसाभिज्ञ एव भवति, न तद्व्यतिरिक्तसितादिरसाभिज्ञः, प्रत्युत स तमपलपति, द्वेष्टि वा; तथैव विषयिणो विषयरसाभिनिविष्टाः सन्तो न जानन्ति निर्विषयसुखम्, प्रत्युत तमपलपन्ति; द्विषन्ति च।

यदि निर्विशेषब्रह्मात्मके मोक्षे पुण्ड्रेक्षुदण्डः, आम्रफलम्, कान्ता कटाक्षादिर्वा नास्ति, तर्हि स निरर्थकः। यथा भिक्षुक्या भिक्षात्यागभयात् सम्राज्ञीपदमपि त्यज्यते, तथैव विषयत्यागभयादज्ञैर्मोक्षपदमपि व्यक्तुं प्रयत्यते।

अपि दुर्गे महारण्ये शृगालत्वं स इच्छति।
न तु निर्विषयं मोक्षं कामयेय कदाचन॥

इति हि रागिगीतम्। तेषां रागिणां बुद्धौ निर्विषयमपि सुखं भवतीति प्रत्याययितुं सुषुप्त्युपन्यासः। तत्र विषयाभावेऽपि विषयान् परित्यज्यापि इन्द्रादयः प्रवर्तन्ते। सुषुप्तिमन्तरा सुधा-कल्पवृक्ष-चिन्तामणि-कामधेनु-विमानाप्सरोऽधरामृतादिसम्पन्ना अप्युद्विजन्ते, भिषक्प्रवरांश्चान्वेषन्ते। श्रुतिरपि "सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति, स्वमपीतो भवति' इति सत्सम्पत्त्यैव सषुप्तेराश्रयणीयतामाह—'यथा सूत्रेणानुबद्धः शकुनिर्दिशं विदिशं प्रेत्यान्यत्र आयतनमलब्ध्वा विश्रान्तये बन्धनाधारमुपाश्रयते;

तथैव जागर-स्वप्नपरिभ्रमणपरिश्रान्तो जीवो विश्रमाय प्राणात्मकं सद्रूपं परमात्मानमेवोपाश्रयत इत्युक्तम्। 'प्राणबन्धनं हि सौम्यमनः' इति प्रसिद्धम्। अत्र बध्यतेऽस्मिन्निति बन्धनम्, बन्धनाधारः प्राणः, अव्याकृतो बन्धनं यस्य तन्मनः, मन उपाधिको जीव इत्यर्थः।

यदुक्तम्—"आत्मनो यदि सुखरूपत्वं तर्हि संसारदशायामपि कुतो न सुखोपलब्धिः" इति। तदपि तुच्छम्; आवरणविक्षेपप्रतिबन्धेन तदनुपलब्धेः। सुषुप्तौ विक्षेपराहित्येन आंशिकसुखोपलब्धिः। मुक्तौ त्वावरणविक्षेपयोरुभयोरप्यभावेन नितरां सुखरूपताभ्यक्तिः।

यदुक्तम्—"अज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षस्य आत्मस्वरूपत्वेन तस्येदानीमपि सत्त्वेन कथं न सुखाभिव्यक्तिः? तद्भिन्नत्वे तस्य मिथ्यात्वेन संसारतुल्यतैव स्यादिति।" तदपि न; घटाभावस्य यथा स्वाधिकरणभूतलरूपत्वेऽपि घटसत्त्वे न तदभिव्यक्तिः। तथैव अज्ञानसत्त्वेऽज्ञाननिवृत्त्यधिकरणभूतात्मनोऽनभिव्यक्तिरिति। अत एव ज्ञातत्वोपलक्षितस्य आत्मनो मोहनिवृत्तिरूपतोक्ता। "निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः" इति। ज्ञानेन अज्ञाननिवृत्तौ

तु ज्ञातता भवति। वृत्त्यात्मकज्ञानस्य नाशाद् यद्यपि ज्ञाततापि विनश्यति, तथापि ज्ञातताया उपलक्षणत्वेन ज्ञातत्वोपलक्षितस्यात्मनो मोहनिवृत्तिरूपतोक्ता।

यदुक्तम्—"मोक्षेऽन्यस्यासत्त्वाद् व्यावर्त्यासत्त्वेन उपलक्षणत्वानुपपत्त्या शून्यभावस्य अपुरुषार्थत्ववद् अद्वितीयाखण्डात्मभावस्यापि अपुरुषार्थत्वमेवेति। तत एव शून्यवादिनामिव अद्वैतिनामपि अज्ञानावशेष एव मन्तव्यः, इति।" तत्तुच्छम्; संसारकालिक-मोहविशिष्टस्य आत्मन एव तद्व्यावर्त्यसत्त्वेन उक्तदोषनिरवकाशात्।

यदप्युक्तम् "शून्यवादिरीत्या ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वेन बाध्यत्वमेव, परं मिथ्यात्वस्यापि सत्यत्वे सर्वशून्यत्वानुपपत्त्या मिथ्यात्वमेव। तेन ब्रह्मवादिसम्मतं ब्रह्मसत्यत्वमेवाङ्गीकृतं स्यात्। तथैव अद्वैतिभिरपि ब्रह्मणोऽबाध्यत्वमङ्गीक्रियते। ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्य मिथ्यात्वेन ब्रह्मभिन्नस्य अबाध्यत्वस्यापि मिथ्यात्वेन ब्रह्मणोऽपि बाध्यत्वेन मिथ्यात्वमेवाङ्गीकृतं स्यादिति, जगन्मिथ्यात्वं तु उभयसम्मतमेवेति"। तदपि तुच्छम्; अबाध्यत्वादिधर्माणां मिथ्यात्वेऽपि अबाध्यत्वोपलक्षितस्यात्मनो बाधकप्रमाणाभावादेव सत्यत्वोपपत्तेः। एवमेव सत्यत्वस्यापि मिथ्यात्वं यद्यपि; तथापि निरधिष्ठानकल्पनासम्भवेन सर्वदाधिष्ठानबाधाभावाभिप्रायेण परमार्थसत्यत्वव्यवहारः।

वस्तुतस्तु स्वरूपभूतमेव सत्यत्वादिकम्। अन्यथा सत्यत्वादेः सत्यत्ववति वृत्तिस्तद्रहिते वा ? नान्त्यः; व्याहतत्वात्। नाप्याद्यः; अनवस्थाऽऽत्माश्रयादिदोषदूषितत्वात्। तस्मात् स्वरूपभूतमेव मन्तव्यम्। जगतस्त्वसत्त्वं मिथ्यात्वं शून्यवादिनये। तत्त्वान्यत्वाभ्यां निर्वचनानर्हत्वं मिथ्यात्वम् अद्वैतिनये।

न हि ब्रह्मणोऽबाध्यत्वमिथ्यात्वेन वेदप्रामाणिकत्वमिथ्यात्वेन वा ब्रह्मणो बाध्यत्वम्, वेदाप्रामाणिकत्वं वा सिद्धयति। एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धयोर्धर्मयोरन्यतरनिषेधेऽन्यतरसत्त्वनियमानभ्युपगमस्योक्तत्वात्। यत्र निषेध्यतावच्छेदकभेदो भवति, तत्रैव तन्नियमसत्त्वात्।

यत्र त्वेकस्मिन् गजे गोत्वाश्वत्वयोरुभयोरपि गजत्वात्यन्ताभावव्याप्यत्वरूपस्य निषेध्यतावच्छेदकस्यैक्यम्, तत्र तत्रोभयोरेव निषेधः। यथा वा स्वप्ने गजतदभावयोरुभयोरपि निषेध्यतावच्छेदकस्य स्वाप्नत्वस्य समानत्वेन निषेधः। सर्वस्यैव स्वप्नस्य मिथ्यात्वनिश्चयेन गजतदभावयोरुभयोरपि स्वाप्नत्वेन मिथ्यात्वमेव। नात्रैकमिथ्यात्वेन अपरसत्त्वमावश्यकम्। तेन बाध्यत्वाबाध्यत्वप्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वादीनां निषेध्यतावच्छेदकस्य दृश्यत्वस्य समानत्वेन समेषां मिथ्यात्वमेव। तेन नाबाध्यत्वप्रामाणिकत्वमिथ्यात्वेन बाध्यत्वाऽप्रामाणिकत्वसिद्धिः। नेह नानाऽस्तीति श्रुत्या दृश्यमात्रस्य निषेधात्।

यदुक्तम् "दृश्यत्वेन मिथ्यात्वे ब्रह्मणोऽपि ज्ञेयत्वेन दृश्यत्वाद् मिथ्यात्वं प्रसज्येत, ज्ञातत्वेनोपलक्षित इति ब्रह्मणोऽपि ज्ञातत्वाभ्युपगमात्" इति, तदपि तुच्छम्; फलव्याप्यत्वस्यैव दृश्यत्वेन ब्रह्मणो वृत्तिविषयत्वेऽपि फलव्याप्यत्वाभावेन दृश्यत्वानभ्युपगमात् वृत्त्यावरणभङ्गेन स्वप्रकाशत्वेन ब्रह्मणः फलव्यक्तिमन्तराऽपि प्रकाशमानत्वात्। प्रकाशसंसर्गेण प्रकाशमानस्य दृश्यत्वेऽपि ब्रह्मणः प्रकाशरूपत्वेन प्रकाशमानस्यापि दृश्यत्वाभावात्। तदुक्तम्—

फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निवारितम्।
ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता ॥ इति।

भक्तिनिरूपणम्

भक्तिः पञ्चमः पुरुषार्थः, धर्मार्थकाममोक्षविमुखैरप्यर्थमानत्वात्;

न नाकपृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम्।
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समञ्जसत्वाविरहय्य काङ्क्षे ॥

इति भागवतवचनात्। यथा बन्धनिवृत्त्युपलक्षितं ब्रह्मैव मोक्षाख्यः पुरुषार्थो भवति, तथैव द्रुतचित्ताभिव्यक्तिमत्पूर्णतम पुरुषोत्तम एव भक्त्याख्यः पुरुषार्थः। तदुक्तं भगवद्भक्ति-रसायनकृता—

भगवान् परमानन्दस्वरूपः स्वयमेव हि।
मनोगतस्तदाकाररसतामेति पुष्कलम् ॥

नवरसमिलितं वा केवलं वा पुमर्थं
परममिह मुकुन्दे भक्तियोगं वदन्ति।
निरुपमसुखसंविद्रूपमस्पृष्टदुःखं
तमहमखिलतुष्ट्यै शास्त्रदृष्ट्या व्यनज्मि ॥ इति।

भक्तिरसे भगवान् परमानन्दस्वभावः सर्वदा विद्यमान एव आलम्बनविभावः, तस्य नित्यत्वात् सर्वगतत्वाच्च। श्रवणादिना सगुणसाकाररूपेणापि रसिकानां हृत्सरोजे तत्प्रादुर्भाव-स्मरणात्। तदुक्तम्—

त्वं भावयोगपरिभावितहृत्सरोजे
आस्से श्रुतेक्षितपथो ननु नाथ पुंसाम्।
यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयन्ति
तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाय ॥

"प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण स्वानां भावसरोरुहम् ।"

अतो भगवद्रसानुभवः सुन्दर उक्तः ।

"कोऽतिप्रयासोऽसुरबालका हरेरुपासने स्वे हृदि छिद्रवत् सतः ॥"

रसिकानां हृदये भगवद्गुणगणवर्णनश्रवणादिभिर्भावराज्यस्याऽऽविर्भावो भवति । य भावमयः सोपकरणो भगवान् व्यज्यते, यथायोग्यं विभावाद्यभेदबुद्धिरपि तत्र जायते । भावन बलादेव विभावादीनां साधारण्यादिकम् ।

यद्यपि भक्तिः आह्लादिनी शक्तिरूपा, नित्या विभ्वी च; तथापि कथासारश्रवणजनित द्रुतचित्तजनितवृत्तावेव अभिव्यज्यत इति तदर्थं वृत्तिरपेक्षिता ।

सविकल्पकं ज्ञानं चाक्षुषादिभेदेन बुद्धिवृत्त्या जन्यते । तत्र नेत्रनिमीलने कृते बहिर्दृष्ट पदार्थस्यैव कश्चिदाकारो नेत्रान्तर्भासते । स आकारो बाह्यवस्तुनः आश्रयमविहाय, तत्र तस्या शक्यवचनत्वात् । अतः स आन्तरस्यैव कस्यचन भवितुमर्हतीति तदाश्रयत्वेन साङ्ख्यैराहङ्कारिक तत्त्वान्तरं वृत्तिनामकं कल्प्यते ।

नैयायिकादयस्तु—नयनकिरणानां निर्गमनेन विषयसन्निकर्षात् ज्ञानम् । तेन च भावना–संस्काराख्यं गुणान्तरं चरमस्मृतिनाश्यमात्मनि अङ्गीकुर्वन्तो वृत्तिपदार्थमेव नेच्छन्ति तत्तु नेत्रान्तरानुभवस्य सार्वजनीनत्वादप्रयोजकमिति वृत्तिः सर्वथाऽभ्युपेयैव ।

भक्तिरसायनरीत्या तु यथा स्वभावकठिनं जतुद्रव्यं तापकान्यादिसम्बन्धेन जलमि द्रुतं चीनांशुकशतक्षालितं निर्मलं भवति । तत्र निक्षिप्तहिङ्गुलादिरङ्गस्य सर्वांशप्रवेशः स्थिरत च भवति । पुनः काठिन्ये, पुनर्द्रवतायां वा न रङ्गविश्लेषो जतुनो रङ्गस्य वाञ्छाय सत्यामपि । तथैव सावयवं मध्यमपरिमाणं चित्तमपि काम-क्रोध-भय-स्नेह-हर्ष-शोक-दयादिभि स्तापकैर्द्रुतं भवति, तच्छान्तौ पुनः कठिनं भवति । तत्र द्रुते चित्ते वस्तुनो यः स्वाकार क्षिप्यते, स एव संस्कार-वासना-भाव-भावनादिशब्दैर्व्यपदिश्यते । द्रवीभावपूर्वकं चित्तस्य विषय कारतापत्तिर्भवति । तदुक्तं भगवद्भक्तिरसायने—

मूषासिक्तं यथा ताम्रं तन्निभं दृश्यते तथा ।
घटादि व्याप्नुवच्चित्तं तन्निभं जायते ध्रुवम् ॥
चित्तद्रव्यं हि जतुवत् स्वभावात् कठिनात्मकम् ।
तापकैर्विषयैर्योगे द्रवत्वं प्रतिपद्यते ॥

काम-क्रोध-भय-स्नेह-हर्ष-शोक-दयादयः ।
तापकाश्चित्तजतुनस्तच्छान्तौ कठिनं तु तत् ॥
द्रुते चित्ते विनिक्षिप्तः स्वाकारो यस्तु वस्तुनः ।
संस्कार-वासना-भाव-भावना-शब्दभागसौ ॥
शिथिलीभावमात्रं तु मनो गच्छत्यतापकैः ।
न तत्र वस्तु विशति वासनात्वेन किञ्चन ॥
द्रवतायां प्रविष्टं सत् यत् काठिन्यदशां गतम् ।
चेतः पुनर्द्रुतौ सत्यामपि तन्नैव मुञ्चति ॥

यथा तत्तत्प्रतिमाद्याकारघटितोदरे मृदादिसंस्थानविशेषे मूषा-[पुटपाकयन्त्रादि-] निषिक्तं द्रुतताम्रादितत्तदुदरस्थसंस्थानाकारं भवति, तथैव रागद्वेषादिना द्रवीभूतं चित्तं चक्षुरादिद्वारा यत्रैव घटादिविषये सिक्तं भवति, तत् तद्विषयाकारं सम्पद्यते । यथा वा व्यञ्जकः सौराद्यालोको व्यङ्ग्यस्याकारतां याति, तथैव सर्वार्थव्यञ्जकत्वात् मनोऽपि तत्तद्व्यङ्ग्याकारं भवति । तेन विषयस्य बाह्याकारवद् आन्तरोऽपि मनोमयः कश्चनाऽऽकारो भवति । बाह्यस्याभेदेऽपि मनोमयाकारस्य भेदेनैव एकस्यामेव योषिति भार्या, स्वसा, ननान्दा, मातेत्यादयो भेदा लक्ष्यन्ते । तत्र बाह्यपिण्डस्य नाशेऽपि मनोमयपिण्डाकारस्तिष्ठति । तेन स एवाकारः 'स्थायी' इत्युच्यते ।

यद्विषये कामादीनामुद्रेकस्तद्विषय एव द्रवीभावः । कामाद्यभावे सौरालोकादिभिरल्पतापकैरिव विषययोगे शिथिलीभावमात्रं भवति । वासनारूपेण तत्र वस्तुप्रवेशो न भवति । द्रवतायां प्रविष्टो वस्त्वाकारः काठिन्यदशापर्यन्तं स्थितः पुनर्द्रवीभावान्तरेण विषयान्तरे गृह्यमाणेऽपि प्रकाशमानत्वात् चेतसा न त्यज्यते । शैथिल्यावस्थायां तु न प्रविशति । प्रविष्टोऽपि त्यज्यते । तेन वासनाभासादिशब्दैस्तद्व्यपदेशः ।

द्रवावस्थाप्रविष्टविषयाकारस्य अनपायित्वेन स्थायिभावशब्देन व्यवहारः । विभावादिसंयोगेन अभिव्यक्तस्थायिभाव एव श्रोतृवर्ण्ययोः सभ्याभिनेययोर्वा भेदतिरोधानेन सभ्यश्रोतृगत एव सन् परमानन्दसाक्षात्कारेण रसतामाप्नोति । तदुक्तमेव—

स्थायिभावगिरातोऽसौ वस्त्वाकारोऽभिधीयते ।
व्यक्तश्च रसतामेति परानन्दतया पुनः ॥ इति ।

ननु कान्तादिविषयाणां शृङ्गारादिरसानां तदाकारस्य सुखरूपत्वाभावेन कथं सुखरूपत्वमिति चेत्, न; "आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते, आनन्देन जातानि जीवन्ति, आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" (तैत्ति० उप० ३।६) इत्यादिश्रुत्या परमानन्दरूपस्य ब्रह्मण एव सर्वजगदुपादानत्वाद् मृदभिन्नघटवत् सर्वस्यैव प्रपञ्चस्य परमानन्दरूपत्वेन कान्ताद्याकारस्यापि सुखरूपत्वेन दोषाभावात् । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (छान्दो० ३।१४।१), 'इदं सर्वं यदयमात्मा' (बृह० २।४।६), 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' (ब्रसू० २।१।१४) इति श्रुतिसूत्रेभ्यः । न च तर्हि प्रपञ्चस्य अखण्डाद्वयानन्दाकारेण भानं स्यादिति वाच्यम्; अविद्यानिमित्तावरणविक्षेपाभ्यां कार्याकारतया भानेन पूर्णानन्दात्मना अभानात् ।

ननु तर्हि कथं तद्भानमिति चेन्न ; तदर्थमेव प्रमाणवृत्त्यपेक्षणात् । तथा हि अज्ञातज्ञापकत्वेनैव प्रमाणानां प्रामाण्येन जडस्य भानाप्रसक्त्या तत्रावरणकृत्याभावेन अज्ञातत्वासम्भवात्, स्वप्रकाशतया भासमानचैतन्यस्यैव आवृतत्वाभ्युपगमेन सत्त्वस्थया कान्ताद्याकारया प्रमाणवृत्त्या तदावरणभङ्गेन कान्ताद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य स्वप्रकाशसुखरूपत्वेन भानोपपत्तेः । अनवच्छिन्नचैतन्याभानान्न सद्यो मुक्तिः, स्वप्रकाशत्वभङ्गो वा । कान्ताद्यवच्छिन्नचैतन्यमेव द्रवावस्थ-सात्त्विकमनोवृत्त्युपारूढतया भावत्वं प्राप्य रसतामाप्नोति इति न लौकिकरसस्यापि परमानन्दरूपत्वानुपपत्तिः ।

लौकिकरसे विषयावच्छिन्नस्य चैतन्यस्य स्फुरणादनवच्छिन्नचिदानन्दाप्रस्फुरणाद् न्यूनतैव । भक्तिरसे तु अनवच्छिन्नचिदानन्दघनस्य स्फुरणात् तद्वैशिष्ट्यम् । तत्र लौकिकरत्यादेर्लौकिकमेव कारणं काव्यनाट्योपदर्शितमिति 'विभावाः' उच्यन्ते, कार्यञ्च तदुपदर्शितम् 'अनुभावाः' । सहकारिणश्च लौकिका एव तथोपदर्शिताः 'व्यभिचारिणः' उच्यन्ते । तदेतत् त्रयमेव सभ्यनिष्ठस्य अलौकिकरत्यादेः समुच्चितमुद्बोधकम् । ज्ञातस्वपरसम्बन्धात् लौकिकाद्भावादन्यमेवास्य अलौकिकं भावं सभ्यनिष्ठं सामान्यतः पुरुषनिष्ठस्त्रीगोचररतित्वादिरूपेण त्रयोऽप्यमी बोधयन्ति । तेन विभावादिभावत्रितयसंसृष्टस्थायिभावावगाहिनी समूहालम्बनात्मिकैका सात्त्विकी मतिरुत्पद्यते, केषाञ्चिन्मते सैव ।

सिद्धान्तरीत्या तु तदभिव्यक्तं सुखं रसः । सुखस्य रसत्वमते रसव्यञ्जकता तस्याः । विभावानुभावव्यभिचारिभावानां प्रत्येकं विज्ञानं रसस्वरूपाभिव्यक्तौ कारणम् । उभयत्र स्थायिभावो रस इति प्रयोगस्तु लाक्षणिक एव । तदुक्तम्—

विभावैरनुभावैश्च व्यभिचारिभिरप्युत ।
स्थायिभावः सुखत्वेन व्यज्यमानो रसः स्मृतः ॥

विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः।
स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोला इव वारिधौ॥
ये तूपकर्तुमायान्ति स्थायिनं रसमुत्तमम्।
उपकृत्य च गच्छन्ति ते मता व्यभिचारिणः॥

विभावैरीषद्रसाभिव्यक्तिः, अनुभावैः स्फुटा, व्यभिचारिभिश्च स्फुटतरा। तेन विभावादित्रितयसंसृष्टस्थायिभावावगाहिसमूहालम्बनात्मक - सात्त्विकमत्यभिव्यक्तसुखरूपो रसः; तादृशी मतिरेव वा रसः। तादृशरसस्य सुखरूपत्वात्तस्य चात्मरूपत्वात् यद्यप्याधारो न भवति, तथापि तद्व्यञ्जिकाया वृत्तेः सामाजिकमनोनिष्ठत्वव्यपदेशः। तत्र काव्यार्थानुकार्यनायकादिनिष्ठा रत्याद्याः स्थायिनो लौकिकाः, तद्बोद्धृसम्यनिष्ठास्त्वलौकिकाः। आद्या यथायोग्यं सुखदुःखादिहेतवः। अन्त्यास्तु सुखमात्रैकहेतवः। बोद्धृनिष्ठानां दुःखाहेतुत्वादेव सुखमात्रकहेतुत्वात् करुणादीनामपि रसत्वाभ्युपगतिः।

अभिव्यक्तत्वेन स्वप्रकाशत्वात् काव्यजन्या वैयञ्जनिकी निर्विकल्पकसुखात्मिका प्रतीतिर्जायते। नित्यस्वप्रकाशात्मरूपत्वाभ्युपगमरूपेणैव तत्र कार्यज्ञाप्यवैधर्म्यमपि सङ्गच्छते।

श्रुतिदुष्टादिदोषाभावोऽपि रसव्यञ्जकसामग्र्यामन्तर्भूतः। तेन गुणालङ्काररीतीनां विभावादिभावानां बोधको निर्दुष्टः काव्यरूपः शब्दो व्यञ्जनया रसस्य व्यञ्जकः। नाट्यस्थले तु नाट्यमेव रसव्यञ्जकम्। 'दशमस्त्वमसि' इति वाक्योत्थाऽपरोक्षवृत्तिवत् तादृक्काव्यरूपशब्दजन्या सुखगर्भिणी अपरोक्षरूपा वृत्तिरुत्पद्यते। एतेन शाब्दत्वेऽपि रसप्रतीतेरपरोक्षता युज्यते। 'रसो वै सः' इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन नित्यं सुखमेव रसः सिद्धयति।

विभावानुभावसञ्चारिभिर्व्यक्तः स्थायी भावो रसः। तत्र साङ्ख्यरीत्या आहङ्कारिके चित्ते कारणविशेषादुद्बुद्धसत्त्वे स्वेतरगुणावभिभूय प्रकाशमाने जातुचिदनुभूतरत्यादिस्थायिसंस्कारोऽपि उद्बुद्धीभूय प्रतीयमान उपचीयमानः पुष्यमाणोऽभिन्नायमानो द्विष्टचिच्छक्त्या स्वीयत्वेन भुज्यमानो रसो भवति, जडत्व-परप्रकाश्यत्वादिना उपनिषदुक्तरसाद् भिन्न एव पर्यवस्यति।

अन्येषां तु भौतिके द्रुते चेतसि मुद्रितो रत्यादिस्थाय्याकारः स्वोद्बोधकमहिम्ना तिरस्कृतावरणचिद्विशिष्टो रसः।

अन्यैस्तु स्थाय्यवच्छिन्नभग्नावरणचिदेव रसः स्वीक्रियते।

यदुक्तम्—अत्र पक्षे 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति' इति वाक्यघटकायम्पदार्थकर्तृकलाभकर्मण एव रसत्वेन विवक्षणे स्वारस्यभङ्गः स्यात्, भग्नावरणचैतन्यस्यैव अयम्पदार्थतया कर्तृकर्मणोरभेदापत्तेः इति, तन्न; सावरणस्यैवाऽयंत्वेन कर्तृतयाऽनावरणस्य कर्मतया औपाधिकभेदाभ्युपगमे कर्तृकर्मविरोधाभावात्।

यदुक्तम्—स्वप्रकाशवादे आवरणभङ्गमन्तरेण इतरस्यानपेक्षणात् तस्मादेव आनन्दीभवनसम्भवात् पूर्वांशवैयर्थ्यमिति। तदपि न; आवरणभङ्गेन चिदात्मना प्रकाशेऽपि रसात्मना प्रकाशाय पूर्वांशस्य सार्थक्यात्। अतः स्वान्तःकरणादिसाक्षितया आत्मनो भानेऽपि अनाद्यविद्याप्रतिबन्धेन पूर्णानन्दात्मनाऽभानमुपपद्यते। तदुक्तम्—"अतो भानेऽप्यभाताऽसौ परमानन्दताऽऽत्मनः"। तत्र पूर्णानन्दात्मना भाने तत्त्वसाक्षात्कारोऽपेक्षितः। रसात्मना भानाय विभावादिभिर्व्यक्तः स्थायी भावोऽपेक्षितः। चिदात्मना भानाय आवरणभङ्गमात्रमपेक्षितम्। अत एव 'सावरणोऽनावरण रसं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति' इत्यपि युक्तमेव। न चानावरणः सन्नित्यनेनैव तत्सिद्धमिति वाच्यम्; तत्त्वसाक्षात्कारमन्तरा सावरणस्य सर्वथाऽनावरणत्वासम्भवात्। केनचिदंशेन तथात्वे तु पूर्वोक्तव्यवस्थैव युक्ता। विषयावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठस्यावरणस्य भङ्गे विषयप्रकाश एव। स्थाय्यवच्छिन्नचैतन्यप्रकाशे तु रसात्मना भानम्।

न च चेतनस्य निरंशत्वेन तस्मिन्नेव कथमंशांशिभावः? कथं चांशेन भानमंशान्तरेणाभानमिति वाच्यम्; वृक्षयोर्भानेऽपि तदभिन्नस्य भेदस्याभानवत् प्रकृतेऽपि तदुपपत्तेः। यथा त्वन्मते निरंशस्य निर्विकारस्यापि रससिन्धोर्बिन्दुः स्वल्पानन्दो जीवः संभवति, तथैव प्रकृतेऽपि तत्सम्भवात्।

एतावांस्तु विशेषः—त्वन्मते स परमार्थभूतः, अत्र त्वविद्योपाधिनिबन्धन एव। अयं स प्रकृतपरमात्मैव रसः रसपदार्थः। तमेव नापरं पूर्णात्मनांशेन वा लब्ध्वा अयं सोपाधिको जीवः आनन्दीभवति।

न चेदृशस्य स्थाय्यवच्छिन्नस्य भग्नावरणस्य चैतन्यस्योत्तरमीमांसया गतार्थता; तत्रानवच्छिन्नचैतन्यस्यैवोपेयत्वाद् गुडजिह्विकान्यायेन परमोपेयप्रतिपत्त्यर्थत्वाद् रसशास्त्रस्यात्रापि सार्थक्यात्। त्वन्मते तु उत्तरमीमांसयाऽपि सविशेषस्यैव प्रतिपत्तव्यत्वेन रसशास्त्रस्याप्यप्राकृतरसपर्यवसायित्वेन उत्तरमीमांसया अनारम्भ्यत्वापत्तेश्च।

न चापारमार्थिकत्वापत्त्या न रसशास्त्रस्य तत्र पर्यवसानमिति वाच्यम्; धर्मशास्त्रवत्तथात्वेऽपि दोषाभावात्। अप्राकृतरसपर्यवसायित्वे तु ब्रह्मपर्यवसायित्वमेव। भक्तिरसस्य निरुपमसुखसंविद्रूपस्य अस्पृष्टदुःखानर्थव्रातस्य भक्तियोगस्य भगवद्रूपत्वोक्तेः।

न च तथात्वे स्थायिभावालम्बनविभावयोरैक्यापत्तिरिति वाच्यम्; बिम्बप्रतिबिम्बवदभेदेऽपि सोपाधिकभेदसत्त्वात्। न च तर्हि निर्विशेषस्यैवास्यापि पारमार्थिकत्वे सद्वितीयत्वापत्त्या निर्विशेषत्वहानिः स्यादिति वाच्यम्; तस्योपाधेः परमार्थसत्तापेक्षया किञ्चिन्न्यूनसत्ताकत्वेऽपि बाधाभावात्। भगवद्गुणानां तद्भूषणाद्यपेक्षयोत्कर्षेऽपि सर्वनिरपेक्षस्वरूपापेक्षया किञ्चिन्निकर्षवत्तददोषात्। बिम्बप्रतिबिम्बयोरिव स्थाय्यवच्छिन्नविभावालम्बनचैतन्योरभेदेन तत्रापकर्षाभावात्।

एवं प्राकृतरसवर्णनेन भगवदालम्बनके अप्राकृतरसेऽवतार एव तु मुख्यं रसशास्त्रतात्पर्यम्, तस्यैव सर्वशेषित्वप्रसिद्धेः। तत्र—

मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये।
मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ॥
देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविककर्मणाम्।
सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या॥
लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम्॥

इत्यादिरीत्या भगवद्गुणश्रवणादिना द्रुतस्य स्निग्धस्य मनसो धारावाहिकतां गतायां भगवदाकाराकारितायां वृत्तौ तदभिव्यक्ते निरुपमसुखसंविद्रूपे भगवत्येव वा भक्तिशब्दप्रयोगः।

"देवादिविषया रतिर्भावो न रसः" इति यदुक्तम्, तद्भगवदतिरिक्तदेवान्तरविषयत्वेन ज्ञातव्यम्। तदुक्तं भक्तिरसायने—

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारीति व्यञ्जितः।
भावः प्रोक्तो रसो नेति यदुक्तं रसकोविदैः॥
देवान्तरेषु जीवत्वात् परानन्दाप्रकाशनात्।
तद्योज्यं परमानन्दरूपे न परमात्मनि॥ इति।

देवान्तराणां जीवत्वेन मलिनसत्त्वप्रधानाविद्योपाधिकत्वेन तत्र परानन्दाप्रकाशनाद्रसत्वाभावोक्तिः सङ्गच्छते। परमानन्दस्वरूपे भगवति तु परमसुखस्फुरणात् तत्र रसत्वमस्त्येवेति तत्र रसत्वाभावोक्तिर्न सङ्गच्छते। न च तर्हि देवातिरिक्तनायकेष्वपि जीवत्वात् तद्रतीनामपि परानन्दास्फुरणाद् रसत्वाभावापत्तिः स्यादिति वाच्यम्; परमानन्दरूप-भगवत्सम्बन्धापेक्षया जाड्यमिश्रणेन तत्र न्यूनरसत्वाभ्युपगमेन तदिष्टापत्तेः। तदप्युक्तम्—

कान्तादिविषया वा ये रत्याद्यास्तत्र नेदृशम्।
रसत्वं पुष्यते पूर्णसुखास्पर्शित्वकारणात् ॥

ननु तर्हि तद्वदेव देवान्तरविषया रतिरपि रस एवेत्यायातम्, तत्र परिपूर्णसुखाभावेऽपि नायकान्तरादिसाधारण्येन न्यूनरसाभिव्यक्तेः, तथा च देवान्तरविषयत्वेऽपि तदुक्तेः कुतो विरोधपरिहार इति चेत्, न; देवेषु पूज्यत्वातिशयबुद्ध्या सभ्याभिनेययोर्भेदतिरोधानाभावेन तत्र रसत्वाभावोक्तेः समञ्जसत्वात्।

न च तर्हि भगवद्रतावपि तदापत्तिः समानैवेति वाच्यम्; तस्याः परमानन्दविषयकत्वेनैव तत्र परमानन्दस्फुरणसम्भवात्, नरलीलानुकारिणि भगवति भेदतिरोधानस्यापि सम्भवाच्च। अत एव पूर्वोक्तसाधारणीकरणव्यापारेण राधादिविषयक-रतिमत्कृष्णाभेदभावनया तद्विषयिणी रतिर्मा भूदित्येतदर्थं साधारणानां तच्छ्रवणनिषेधः। उपासनया गोपसीमन्तिनीभावापन्नानां तु कृष्णविषयक-रतिमद्राधाद्यभेदेन तद्विषयरतिमत्त्वं तु न दोषाय। अतः प्राकृतरसवैलक्षण्यबोधनायैव अप्राकृते दिव्यरसे 'भाव' पदप्रयोगः। रसत्वनिषेधकस्य वाक्यस्य प्राकृतरसत्वनिषेध एव तात्पर्यम्।

कान्तासम्मितरसवद्वाक्यस्य धर्मार्थादिपरत्वेन अन्यशेषत्वात् तद्विशेषणीभूतरसस्याप्यन्यशेषत्वमेव। भगवद्विषयकवाक्यस्य तु भगवत्प्रीतिमात्रपरत्वेन अनन्यशेषत्वेन तद्वैलक्षण्यद्योतनाय तत्र भावशब्दप्रयोगः। तदुक्तम्—

कथा इमास्ते कथिता महीयसां विताय लोकेषु यशः परेयुषाम्।
वैराग्यविज्ञानविवक्षया विभो वचोविभूतिर्न तु पारमार्थ्यम् ॥
यस्तूत्तमश्लोकगुणानुवादः सङ्गीयतेऽभीक्ष्णममङ्गलघ्नः।
तमेव नित्यं शृणुयादभीक्ष्णं कृष्णेऽमलां भक्तिमभीप्समानः ॥

वस्तुतस्तु—कान्ताद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य परिच्छिन्नत्वेन तद्विषयासु रतिषु परिपूर्णस्य रसस्यानभिव्यक्तया तत्र क्षुद्ररसत्वमेव। भगवद्रतौ तु परिपूर्णस्य अनवच्छिन्नपरमानन्दस्याभिव्यक्त्या तत्रैव मुख्यरसत्वं युक्तम्। खद्योतेभ्य इव क्षुद्रकान्तादिरसेभ्यो भगवद्रसस्तु प्रचण्डमार्तण्ड इव महत्तमः।

किञ्च, यदि साक्षात् सुखविरोधिनां क्रोध-शोक-भयादीनामपि रसत्वमनुभवबलादभ्युपेयते, ततोऽनुभवसिद्धे ततः सहस्रगुणितरसे कुतस्तदपलापसम्भवः? तदुक्तं भक्तिरसायने—

परिपूर्णरसा क्षुद्ररसेभ्यो भगवद्रतिः।
खद्योतेभ्य इवादित्यप्रभेव बलवत्तरा ॥

क्रोधलोभभयादीनां साक्षात् सुखविरोधिनाम्।
रसत्वमभ्युपगतम् तथानुभवमात्रतः॥
इहानुभवसिद्धोऽपि सहस्रगुणितो रसः।
जडेनेव त्वया कस्मादकस्मादपलप्यते॥

पुरुषार्थानां भगवत्प्राप्तौ पर्य्यवसानम्

धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्य नार्थोऽर्थायोपकल्पते।
अर्थस्य धर्मैकान्तस्य कामो लाभाय न स्मृतः॥
कामस्य नेन्द्रियप्रीतिर्लाभो जीवेत यावता।
जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्मभिः॥
(१।२।९–१०)

लौकिकास्तु धर्मादर्थस्ततः कामस्ततः सुखमिति मन्यते। धर्मेण भूमिरत्नकाञ्चनाश्वगजव्रीहियवाद्यर्थप्राप्तिः, ततो विषयोपभोगलक्षणः कामः सिद्ध्यति, तत इन्द्रियतर्पणलक्षणसुखं भवति, तेन जीवनम्, तेन पुनः कर्मादिकरणम्, तदर्थं पुनर्धर्मादौ प्रवृत्तिः।

"कुर्वते कर्म भोगाय कर्म कर्त्तुञ्च भुञ्जते" इति वचनात् कर्मभिर्भोगप्राप्तिर्भोगेन पुनः कर्मप्रवृत्तिः; "धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते" इति वचनाच्च। तदत्र भागवतशास्त्रेऽन्यथैव प्रतिपाद्यते। अपवर्गे साधुरापवर्ग्यस्तस्मान्तःकरणशुद्धिवैराग्यविवेकक्रमेणापवर्गसंपादनकुशलस्यापवर्ग एव मुख्यं फलम्, नार्थभूमिरत्नादिकम्, तस्यार्थाय फलत्वाय कल्पते। अर्थस्तु धर्मस्य गौणमेव फलम्। एवमेव धर्मैकान्तस्य धर्माव्यभिचारिणोऽर्थस्य कामो लाभाय फलत्वाय नहि स्मृतो मुनिभिः। अर्थादर्थस्य धनस्य धर्मानुष्ठानमेव मुख्यं फलम्, कामस्तु गौणमेव फलम्। एवमेव कामस्यापीन्द्रियप्रीतिस्तर्पणं सुखं न लाभफलम्। किन्तु यावता जीवेत तावानेव कामस्य लाभः, जीवपर्य्याप्त एव कामः सेव्य इत्यर्थः। प्राणधारणमेव विषयग्रहणफलमितीन्द्रियप्रीतिस्त्वानुषङ्गिकी। जीवनस्यापि तत्त्वजिज्ञासा फलम्। धर्मार्थकामादिकं लोके य इह कर्मभिरर्थोऽभीष्टः स न युक्तः। एवमत्र धर्मार्थकामजीवनानां क्रमेणार्थकामेन्द्रियतृप्तिधर्मार्थत्वं निरस्य, क्रमेणापवर्गधर्मदेहधारणतत्त्वजिज्ञासार्थत्वमुक्तम्। एवं यथाधिकारं वर्णक्रमानुसारिश्रौतस्मार्त्तधर्मानुष्ठानेन सकामस्य तानि तानि शास्त्राणि फलानि लभ्यन्ते। निष्कामस्य भगवदाराधनबुद्ध्या स्वधर्मानुष्ठानेन सत्त्वशुद्धिक्रमेण भक्तितत्त्वज्ञानादिना भगवत्पदप्राप्तिर्भवति। तथा च सति वित्ते भगवदाराधनबुद्ध्या निष्काम-

कर्मानुष्ठानेन धर्मं संपाद्य तेन धर्मेणापवर्गसाधनं भक्तियोगमुपकुर्य्यात्। सति तु कामे तेन देहधारणमात्रोपयुक्तेन देहं धृत्वा तेन देहेन भजनीयतत्त्वजिज्ञासा कार्य्या।

राज्योत्पत्तिः।

"यथा राज्यं समुत्पन्नमादौ कृतयुगेऽभवत्।" इति शान्तिपर्वणि ५६ अध्याये कृतयुग एव राज्योत्पत्तिरुक्ता। तत पूर्वं—

न वै राज्यं न राजासीन्न च दण्डो न दाण्डिकः।
धर्मेणैव प्रजाः सर्वाः रक्षन्ति स्म परस्परम्॥ १४॥

राजराज्यदण्डाद्यभावेऽपि धर्मेणैव परस्परं पालनमुक्तम्। कालक्रमेण ते मनुष्याः खेदमापन्ना मोहमुपजग्मुः।

पाल्यमानास्तथाऽन्योऽन्यं नरा धर्मेण भारत।
खेदं परमुपाजग्मुस्ततस्तान् मोह आविशत्॥ १५॥

मोहवशमापन्नानां कर्तव्याकर्त्तव्यविवेकशून्यत्वेन तेषां धर्मो ह्यनीनशत्।

नष्टायां प्रतिपत्तौ च मोहवश्या नरास्तदा।
लोभस्य वशमापन्नाः सर्वे भरतसत्तम॥ १७॥

मोहवशमापन्नानां विवेकशून्यानां च लोभाधीनता जाता। तत एवाप्राप्तवस्तुप्राप्तये प्रयतमानानां कामः समागतः।

अप्राप्तस्याभिमर्शं तु कुर्वन्तो मनुजास्ततः।
कामो नामापरस्तत्र प्रत्यपद्यत वै प्रभो॥ १८॥

ततो रागो जातः। रक्ताश्च ते कार्य्याकार्य्ये अजानन्तो यथेष्टचेष्टा जाताः।

तांस्तु कामवशं प्राप्तान् रागो नाम समस्पृशत्।
रक्ताश्च नाभ्यजानन्त कार्य्याकार्य्ये युधिष्ठिर॥ १६॥
अगम्यागमनञ्चैव वाच्यावाच्यं तथैव च।
भक्ष्याभक्ष्यञ्च राजेन्द्र दोषादोषं च नात्यजन्॥ २०॥

एतावतेदं स्पष्टं ज्ञायते यत् तेषां ततः पूर्वं कर्त्तव्याकर्त्तव्यविवेकवदेव गम्यागम्य-वाच्यावाच्य-भक्ष्याभक्ष्य-दोषादोषविवेकाः शास्त्रोक्ता आसन्नेव। अत एव धर्मेण परस्परं रक्षणमपि पूर्वोक्तं संगच्छते। ततश्च कम्युनिस्टानां साम्यसंघे भक्ष्याभक्ष्य-गम्यागम्यविवेको मा भूत्। भीष्मवर्णितकृतयुगीयपुरुषेषु तु गम्यागम्यादिविवेक आसीदेव।

एतेन तदानीमनियतो यौनसम्बन्ध आसीत्। नरमांसादिभक्षणप्रथा चासीदित्यादि डांगे-महाशयस्य जल्पनं निराधारमेव।

विलुप्ते नरलोके वै ब्रह्म चैव ननाश ह।
नाशाच्च ब्रह्मणो राजन् धर्मो नाशमथागमत्॥ २१॥

अत्र डांगे-रीत्या 'ब्रह्म ननाश' इत्यस्य आदिमसाम्यसङ्घो ननाश इत्यर्थः। स च पूर्वापरविरुद्धोऽर्थः, पूर्वत्र सङ्घस्याप्रकृतत्वात्। नरा मनुजा इत्येव तु प्रकृतम्। सिद्धान्ते तु प्रकृते ब्रह्मपदस्य वेद एवार्थः, व्याख्यातृभिस्तथैवाङ्गीकृतत्वात्। अत एव ब्रह्मणो वेदस्य नाशाद् धर्मनाशोक्तिः संगच्छते, धर्मस्य वेदमूलकत्वात्। तथा नरलोके धर्मह्रासाल्लोभ-रागादिविस्ताराद् वेदाभ्यासलोपाद् वेदलोपो जातः। ततश्च ब्रह्मणि धर्मे च नष्टे देवानामपि त्रासः संजातः।

नष्टे ब्रह्मणि धर्मे च देवांस्त्रासः समाविशत्।
ते त्रस्ताः कुरुशार्दूल ब्रह्माणं शरणं ययुः॥ २२॥

तैश्च प्रसाद्य ब्रह्मा उक्तः—

भगवन् नरलोकस्थं ग्रस्तं ब्रह्म सनातनम्।
लोभमोहादिभिर्भावैस्ततो नो भयमाविशत्॥
ब्रह्मणश्च प्रणाशेन धर्मो व्यनशदीश्वरः।
ततः स्म समतां याताः मर्त्यैस्त्रिभुवनेश्वर॥ २५॥

अत्र स्पष्टं वेदात्मब्रह्मनाशेन यज्ञादिरूपधर्मविनाशात्, यज्ञैर्देवानां यजनाद्यसंभवात्, देवानां महत्त्वनाशात्, देवेष्वपि मनुष्यसाम्यमापद्यते। एतेन 'मनुष्येभ्यो भिन्ना देवाः' इत्यपि सिद्ध्यति। तदुक्तम्—

अधो हि वर्षमस्माकं नरास्तूर्ध्वप्रवर्षिणः।
क्रियाव्युपरमात्तेषां ततो गच्छाम संशयम्॥

यज्ञीयदुग्धाज्यसोमाद्याहुतिभिर्नरा ऊर्ध्ववर्षिणो भवन्ति। वयं च वृष्टिभिरधो-वर्षिणो भवामः। वेदयज्ञविलोपाच्चास्माकं जीवनमपि संकटग्रस्तं जातम्। त्वत्प्रभावोत्थो दैवस्वभावोऽस्माकं यथा न नश्येत्तथा प्रयतितव्यमिति देव प्रार्थनया ब्रह्मणा—

ततोऽध्यायसहस्राणां शतं चक्रे स्वबुद्धिजम्।
यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवोपवर्णितः॥
त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एव स्वयंभुवा।

अत्र त्रिवर्गेऽपि गणपदप्रयोगात् सर्वत्र गणशासने न गणपदप्रयोगः। "चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गणः" इति चतुर्थो मोक्षोऽपि तत्रैव गणो वर्णितः। तत्र सत्त्वं रजस्तम इति मोक्षस्यापि त्रिवर्ग उक्तः। स्थानवृद्धिक्षयरूपेण दण्डजस्त्रिवर्ग उक्तः। दण्डेन धनिनां स्थितिः, धार्मिकाणां वृद्धिः, दुष्टानां क्षयो भवति। तत्रैव आत्मदेश-काला उपायाः कृत्यं सहायाः कारणञ्चेति षड्वर्गोऽपि निरूपितः।

आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च वर्णिता।
त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्त्ता च भरतर्षभ॥
दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र प्रदर्शिताः॥ ३२॥
(शा० पर्व०, अ० ५९)

पुनश्च नीतिशास्त्रस्य कार्यान्वयनार्थं शासको विशिष्टो नरोऽपेक्षित इति देवप्रार्थनया भगवान् नारायणो विरजसं पुत्रं सृष्टवान्।

अथ देवाः समागम्य विष्णुमूचुः प्रजापतिम्।
एको योऽर्हति मर्त्येभ्यः श्रैष्ठ्यं वै तं समादिश॥ ८६॥
ततः संचिन्त्य भगवान् देवो नारायणः प्रभुः।
तैजसं वै विरजसं सोऽसृजन्मानसं सुतम्॥ ८८॥

विरजस्तु राज्यसिंहासनं नैच्छत्—

विरजस्तु महाभागः प्रभुत्वं भुवि नैच्छत।
न्यासायैवाभवद् बुद्धिः प्रणीता तस्य पाण्डव॥ ८९॥

तत्पुत्रोऽपि मोक्षाभिमुखो जातः, तत्पुत्रः कर्दमः, तस्य त्वनङ्गो नाम वै सुतो दण्डनीतिविशारदः प्रजापालको जातः। अनङ्गपुत्रोऽतिबलो राज्यं प्रतिपेदे। स चेन्द्रियवशो जातः।

अनङ्गपुत्रोऽतिबलो नीतिमानाभिगम्य वै।
प्रतिपेदे महाराज्यं यथेन्द्रियवशोऽभवत्॥ ९२॥

मृत्योऽस्तु मानसी दुहिता सुनीथा तस्य पत्नी जाता। सैव च वेनमजीजनत्।

तं प्रजासु विधर्माणं रागद्वेषवशानुगम्।
मन्त्रपूतैः कुशैर्जघ्नुः ऋषयो ब्रह्मवादिनः॥ ९४॥

तस्य दक्षिणोरुमथनान्निषादविशेषो जातः, दक्षिणपाणिमथनात् पृथुर्जज्ञे।

भूयोऽस्य दक्षिणं पाणिं ममन्थुस्ते महर्षयः ।
ततः पुरुष उत्पन्नो रूपेणेन्द्र इवापरः ।। ६८ ।।
..... बद्धनिस्त्रिंशः सशरः सशरासनः ।
वेदवेदाङ्गविच्चैव धनुर्वेदे च पारगः ।।
तं दण्डनीतिं सकला श्रिता राजन्नरोत्तमम् ।
ततस्तु प्राञ्जलिर्वैन्यो महर्षींस्तानुवाच ह ।।
सुसूक्ष्मा मे समुत्पन्ना बुद्धिर्धर्मार्थदर्शिनी ।
अनया किं मया कार्यं तन्मे तत्त्वेन शंसत ।।
यन्मां भवन्तो वक्ष्यन्ति कार्यमर्थसमन्वितम् ।
तदहं वै करिष्यामि नात्र कार्य्या विचारणा ।।

एवं महर्षीणां प्रभावेणाविर्भूय वेदवेदान्तविचक्षणो नीतिनिपुणो वैन्यः पृथुः तदाज्ञा-पालनाय संनद्धो जात इति युक्तमेव ।

तमूचुस्तत्र देवास्ते ते चैव परमर्षयः ।
नियतो यत्र धर्मो वै तमशङ्कः समाचर ।।
प्रियाप्रिये परित्यज्य समः सर्वेषु जन्तुषु ।
कामं क्रोधं च लोभं च मानं चोत्सृज्य दूरतः ।। १०४ ।।
यश्च धर्मात् प्रविचलेल्लोके कश्चन मानवः ।
निग्राह्यस्ते स्वबाहुभ्यां शश्वद्धर्ममवेक्षता ।।

किमतः सुन्दरम् । शश्वद्धर्मदृष्ट्यैव रागरोषशून्यस्य स्वार्थरहितस्य शासकस्य सर्वाः प्रवृत्तयः प्रतिज्ञा च कारिता ।

प्रतिज्ञाञ्चाधिरोहस्व मनसा कर्मणा गिरा ।
पालयिष्याम्यहं भौमं ब्रह्म इत्येव चासकृत् ।।

अत्र भूतलवर्त्तिनो ब्रह्मणो वेदस्य मनसा वाचा कर्मणा पालनं करिष्यामीति त्रिः प्रतिज्ञा कारिता ।

यश्चात्र धर्मो नित्योक्तो दण्डनीतिव्यपाश्रयः ।
तमशङ्कः करिष्यामि स्ववशो न कदाचन ।। १०७ ।।

पुनश्च—

अदण्ड्या मे द्विजाश्चेति प्रतिजानीहि हे विभो ।
लोकश्च संकरात् कृत्स्नं त्रातास्मीति परन्तप ।। १०८ ।।
वैन्यस्ततस्तानुवाच देवानृषिपुरोगमान् ।
ब्राह्मणा मे महाभागा नमस्याः पुरुषर्षभाः ।। १०६ ।।

वालीवल्यादीनृषीन् मन्त्रिणः कृत्वा गर्गञ्च सांवत्सरं कृत्वा शशास । तेनैव च राज्ञा कृषियोग्या वसुधा चक्रे । समतां वसुधायाश्च स समुदपादयत् ।

वैषम्यं हि परं भूमेरासीदिति च न श्रुतम् ।
मन्वन्तरेषु सर्वेषु विषमा जायते मही ।।
उज्जहार ततो वैन्यः शिलाजालान् सहस्रशः ।
धनुष्कोट्या महाराज तेन शैला विवर्धिताः ।।

स विष्णुना च देवेन शक्रेण विविधैः सह ।
ऋषिभिश्च प्रजापालैर्ब्राह्मणैश्चाभिषेचितः ।। ११६ ।।
तं साक्षात् पृथिवी भेजे रत्नान्यादाय पाण्डव ।
सागरः सरितां भर्त्ता हिमवांश्चाचलोत्तमः ।।

शक्रश्च धनमक्षय्यं प्रादात्तस्मै युधिष्ठिर ।
रुक्मं चापि महामेरुः स्वयं कनकपर्वतः ।।
धर्मे चार्थे च कामे च समर्थं प्रददौ धनम् ।
हया रथाश्च नागाश्च कोटिशः पुरुषास्तथा ।।
प्रादुर्बभूवुः सैन्यस्य चिन्तनादेव पाण्डव ।
तस्य प्रभावातिशयान्न क्वापि [कस्यचिद्] कुतश्चिद्भयम् ।।
न जरा न च दुर्भिक्षं नाधयो व्याधयस्तथा ।
सरीसृपेभ्यः स्तेनेभ्यः न चान्योऽन्यात् कदाचन ।।

भयमुत्पद्यते तत्र तस्य राज्ञोऽभिरक्षणात् ।
आपस्तस्तम्भिरे चास्य समुद्रमुपयास्यतः ।।
पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ।
तेनेयं पृथिवी दुग्धा सस्यानि दश सप्त च ।।

यक्षराक्षसनागैश्चाभीप्सितं यस्य यस्य तत् ।
तेन धर्मोत्तरश्चायं कृतो लोको महात्मना ॥
रञ्जिताश्च प्रजाः सर्वास्तेन राजेति शब्द्यते ॥

(शा० प०, ५९।१२५)

स्थापनं चाकरोद् विष्णुः स्वयमेव सनातनः ।
नातिवर्त्तिष्यते कश्चिद्राजंस्त्वामिति भारत ॥
तपसा भगवान् विष्णुराविवेश च भूरियम् ।
देववन्नरदेवानां नमतेऽयं जगन्नृप ॥ १२८ ॥

६७ अध्याये तत्रैव शान्तिपर्वणि प्रकारान्तरेण राज्यव्यवस्थोक्ता ।

तथाहि—

"अनिन्द्रमबलं राज्यं दस्यवोऽभिभवन्त्युत ।" इत्यादिभिः शान्तिपर्वणि ६७ अध्याये अराजकतानिन्दापूर्वकं राज्यव्यवस्थापनमुक्तम् ।

अराजकाणि राष्ट्राणि हतवीर्याणि वा पुनः ।
नहि पापात् परतरमस्ति किञ्चिदराजकात् ॥ ७ ॥
अराजकाः प्रजाः पूर्वं विनेशुरिति नः श्रुतम् ।
परस्परं भक्षयन्तो मत्स्या इव जले कृशान् ॥ १७ ॥

मात्स्यन्यायपीडितैर्मनुष्यैः संघीभूय सदाचारसम्बन्धिनः केचिन्नियमा निर्धारिताः ।

वाक्शूरो दण्डपुरुषः यश्च स्यात् पारजायिकः ।
यः परस्वमथादद्यात् त्याज्या नस्तादृशा इति ॥
समेत्य तास्ततः चक्रुः समयानिति नः श्रुतम् ॥

भीष्मवर्णितमिदं समाजनिर्माणं सामाजिकानुबन्धाधृतम् । परन्तु नियामकाभावान्नियमपालनमशक्यं जातम् । यथेच्छं नियमोल्लंघनेन पुनरपि मात्स्यन्यायप्रवृत्तिर्जाता । ततः शासकप्राप्त्यर्थं ब्रह्माणमुपजग्मुः ।

सहितास्तास्तदा जग्मुरसुखार्त्ताः पितामहम् ।
अनीश्वरा विनश्यामो भगवन्नीश्वरं दिश ॥
यं पूजयेम सम्भूय यश्च नः प्रतिपालयेत् ।

(शा० प० ६७।२०-२१)

ब्रह्मणा च प्रजापालनाय राजत्वेनाष्टलोकपालशक्तिनिर्मितो मनुर्नियुक्तः। स चोक्तवान्—

बिभेमि कर्मणः पापाद्राज्यं हि भृशदुस्तरम्।
विशेषतो मनुष्येषु मिथ्या वृत्तेषु नित्यता॥
तमब्रुवन् प्रजा मा भैः कर्तॄनेनो गमिष्यति।
पशूनामधिपञ्चाशद्धिरण्यस्य तथैव च॥
धान्यस्य दशमं भागं दास्यामः कोशवर्धनम्।
कन्यां शुल्के चारुरूपां विवाहेषूद्यतासु च॥
(शा० प० ६७।२२-२४)

सुखेन शदपत्त्रेण ये मनुष्याः प्रधानतः।
भवन्तं तेऽनुयास्यन्ति महेन्द्रमिव देवताः॥
यं च धर्मं चरिष्यन्ति प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य त्वत्संस्थं वै भविष्यति॥ २७॥
विजयाय हि निर्याहि प्रतपन् रश्मिवानिव।
मानं विधम शत्रूणां जयोऽस्तु तव सर्वदा॥
(शा० प०, ६७।२६)

अत्रोभयोः समन्वयेनेदमेव निर्णेतुं शक्यते यत् पूर्वं कृतयुगे सत्त्वप्रधानाः प्रजा ज्ञानविज्ञानसम्पन्ना धर्मनिष्ठा आसन्। धर्मप्रभावादेव परस्परपोषका एवासन्निति राज्यराजादि-व्यवस्था अनपेक्षितासीत्। कालक्रमेण सत्त्वह्रासात् तमसो रजसश्चोद्भवे प्रतिपत्तिविमोहात् कामरागादिविस्ताराद् वेदधर्मविनाशान्मात्स्यन्यायप्रवृत्तिः, ततः सामाजिकानुबन्धेन नियम-निर्माणम्। नियामकाभावान्नियमोल्लंङ्घनम्। ततश्च ब्रह्मोपसदनं तदनुग्रहेण मनुराजप्राप्तिः। तस्मिन्नेव मनुवंशे वैन्यपृथोराविर्भावः। विरजोऽपि मनुरेव। ततोऽपि पूर्वतनः कश्चिदिति वा वेदितव्यम्।

यस्य सत्रम्याश्रयेण साम्यसंघो मार्क्सीयानां सिषाधयिषितः, ततः पूर्वं व्यक्तिगत-संपत्तिपरिवाराद्यभावश्च सिषाधयिषितः, तस्य सोमप्रकृतिकत्वं कथं न ज्ञायते तैः, अकृतसोमानां तत्रानधिकारात्। सोमश्च व्यक्तिगतो व्यक्तिगतसम्पत्तिमूलकश्च। सोमे षोडशसंख्याका ऋत्विजो भवन्ति, दक्षिणाऽपि न समेषां समाना।

किन्तु—

अध्वर्य्युगणानां होतृगणानामुद्गातृगणानां ब्रह्मगणानाञ्च श्रमविभागः। तेषु गणेषु अर्धिनः, पादिनः, अध्यर्धिनः, इति रीत्या श्रमफलभेदोऽपि दृश्यते। अयञ्च विभागो दक्षिणास्वेव, न यज्ञफलेषु; दक्षिणापरिक्रीतत्वेन तेषां तत्रानधिकारात्। यज्ञफलं तु यजमानस्यैव। सत्रेष्वेव बहुयजमानकर्त्तृकत्वं समफलभागित्वञ्च, ततः पूर्वतनेषु सोमादिषु तदभावात्। वर्णभेदोऽपि सृष्ट्यादावेवोत्पन्न इत्युक्तमेव। अतः श्रमविभागमूलिका वर्णसृष्टिरित्यादिकं सर्वमपि निष्प्रमाणं कपोलकल्पितमेव। प्रातिस्विकसम्पत्तिसिद्धान्तोऽपि पूर्वोक्तयुक्त्या सत्रकालोपलक्षित-त्वदभिमतसाम्यसङ्घात् पूर्वमेवोत्पन्न इति दक्षिणाभिर्ऋत्विक्क्रयणाद् दक्षिणासु विभागवैचित्र्याच्च स्पष्टं ज्ञायते।

विष्णुदेवयुद्धप्रसङ्गस्तु प्रवर्ग्यरूपयज्ञशिरःप्राशस्त्यार्थमर्थवादे एव तस्य स्वार्थे तात्पर्याभावात्। 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्', 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' इति जैमिनिसूत्राभ्यां तथैव निर्णयात्।

अन्यथा कथं साधारणपुरुषस्य हस्ताभ्यामेव धनुष इषूणाञ्च प्रादुर्भावः सम्भवति। सम्भवे कथं वाऽन्यैर्देवैः तथा कर्तुं न पारितम्। "एकेन बहूनां पराभवे विष्णोर्गर्वः सञ्जातस्तेनैव प्रयत्नशैथिल्यं जातम्, तस्मात् स्मयो (गर्वो) न कार्य्यः" इत्यपि तत्र विधित्सितम्।

महाभारते सभापर्वणि त्रयोदशेऽध्याये—

वैदिकशासनव्यवस्थोक्ता

भूयश्चाद्भुतवीर्यौजा　धर्ममेवानुचिन्तयन्।
किं हितं सर्वलोकानां भवेदिति मनो दधे॥ ६॥
अनुगृह्णन् प्रजाः सर्वाः सर्वधर्मभृतां वरः।
अविशेषेण सर्वेषां हितं चक्रे युधिष्ठिरः॥ ७॥
सर्वेषां दीयतां देयं मुष्णन् कोपमदावुभौ।
साधुधर्मेति धर्मेति नान्यच्छ्रूयेत भाषितम्॥ ८॥
एवं गते ततः स्वस्मिन् पितरीवाश्वसन् जनाः।
न तस्य विद्यते द्वेष्टा ततोऽस्याजातशत्रुता॥ ९॥
अविग्रहा वीतभयाः स्वकर्मनिरताः सदा॥ ११॥

निकामवर्णाः स्थिताश्च आसञ्जनपदास्तथा ।
वार्धुषी यज्ञसत्त्वानि गोरक्षं कर्षणं वणिक् ॥ १२ ॥
विशेषात् सर्वमेवैतत् संजज्ञे राजकर्मणा ।

वार्धुषी वृद्धयुपजीविका, यज्ञसत्त्वानि क्रतूनां सामर्थ्यानि सद्यः पुष्कलफलप्रदत्वादिविषयाणि ।

अनुकर्षञ्च निष्कर्षं व्याधिपावकमूर्छनम् ॥ १३ ॥
सर्वमेव न तत्रासीद्धर्मनित्ये युधिष्ठिरे ।
दस्युभ्यो वञ्चकेभ्यश्च राज्ञः प्रतिपरस्परम् ॥ १४ ॥
राजवल्लभतश्चैव नाश्रूयत मृषाकृतम् ।
प्रियकर्त्तुमुपस्थातुं बलिकर्म स्वकर्मजम् ॥ १५ ॥
अभिहर्त्तुं नृपाः षट्सु पृथक्जात्यैश्च नैगमैः ।
ववृधे विषयस्तत्र धर्मनित्ये युधिष्ठिरे ॥ १६ ॥

दारिद्र्याद् अतीतवर्षस्य राजकीयद्रव्यस्य ऋणत्वेन धारणम् अनुकर्षः । करार्थं प्रजापीडनं निष्कर्षः । मूर्छनं वृद्धिः । षट्सु सन्धिविग्रहादिषु यस्य प्रियादिकं कर्त्तुं नैगमैर्वणिग्भिः सह आसन् इति शेषः । इतरे नृपा वणिग्वद् येन करदीकृता इत्यर्थः, तत्र तस्मिन् इत्यादिरीत्या युधिष्ठिरादिशासनानां सर्वकल्याणकारित्वमेव ज्ञायते । तथापि दारिद्र्यमैश्वर्यञ्च पापपुण्यहेतुके एव । केचिद् ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याश्च दरिद्रा अपि भवन्त्येव । श्रमं विना निर्वाहासम्भवात् तेषां श्रमोऽप्यनिवार्य्य एव भवति । ब्राह्मणक्षत्रियौ शोषकौ विट्छूद्रौ शोषितौ इति भेदस्तु मार्क्सवादिमस्तिष्कविकार एव । भारतीयसंस्कृतौ विशां वाणिज्याश्रयत्वेन, शूद्राणाञ्च शिल्पपतित्वेन सम्पत्तिशालित्वमेव, न शोषितत्वम् । राष्ट्र-धर्म-स्वत्वादिरक्षणार्थं 'युद्धं धर्मः' इति तु शास्त्रसिद्धम् ।

यच्च गणेषु बाह्यैः शत्रुभिरेव युद्धं भवति स्म, गणसदस्यैः सार्द्धं युद्धप्रसङ्ग एव नासीदिति, तन्मृषैव । त्वदभिमतगणसदस्यानामिव पशूनां शुनाञ्चापि व्यक्तिगतसम्पत्तिदासप्रथादयो न सन्ति । तद्वदेव गम्यागम्यविचारोऽपि नास्ति, तेषां मातृदुहितृभगिन्यादिगमनदर्शनात् । तथापि परस्परं युद्धं तेषां भवति । तस्माद्विवेकविज्ञानाभावेन सत्त्वोद्रेकाभावे तमउद्रेकेण कामक्रोधादिवृद्धयाऽऽदिमसाम्यसंघेष्विव सर्वत्रैव संघर्षो युद्धञ्चानिवार्य्यमेव भवति । तस्माद् दुर्वृत्तानां सम्बन्धिनामसम्बन्धिनाञ्च समेषां युद्धे वधो धर्म एवेति नात्र तर्काभावः । प्रत्युत दुर्वृत्तानामपि स्वीयानामनुग्रहः सुवृत्तैरपि परकीयैर्युद्धे तेषां वध इत्यत्रैव समुचितस्तर्को नोप-

लभ्यते। वैश्यानां शूद्राणां शोषणार्थं युद्धप्रवृत्तिरिति कल्पनं तु मौढ्यमूलकमेव, दुर्वृत्तवृत्त-शमनादीनामेव युद्धोद्देश्यस्योक्तत्वात्। गीतया न किमपि नव्यधर्मस्थापनाय यतितम्, वेदादि-शास्त्राणामेव तत्रासकृन्नामदर्शनात्। युधिष्ठिरस्य शासने शोषणकथापि नासीत्. सर्वजन-सुखाय सर्वजनहितायैव तत्र प्रयासदर्शनात्। अत एव वैदिकानाम्—

सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग्भवेत्॥

इत्युद्घोषः।

"अधनाः सधनाः सन्तु जीवन्तु शरदां शतम्।" अत्र नास्तिकानामपि नानिष्टः काम्यते। तत एवोदयनाचार्येणोक्तम्—

इत्येवं श्रुतिनीतिसम्प्लवजलैर्भूयोभिराक्षालिते।
येषां नास्पदमादधासि हृदये ते शैलसाराशयाः॥
किन्तु प्रस्तुतविप्रतीपविधयाऽप्युच्चैर्भवच्चिन्तकाः।
काले कारुणिकत्वयैव कृपया ते तारणीया नराः॥

प्रह्लादेन च "स्वस्त्यस्तु विश्वस्य खलः प्रसीदतां ध्यायन्तु भूतानि शिवं मिथोधिया।" इति सर्वभूतसामञ्जस्यमेव कामितम्।

गीतायां च "विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि" इति सर्वत्रैव ब्रह्मदृष्टिर्विहिता।

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः॥

इति सर्वभूतसाम्यदर्शनानुरोधेनैव धर्मस्य गौरवमुक्तम्—

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्य्यताम्।
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्॥

इति परप्रातिकूल्याभावेनैव शास्त्रोक्तधर्मानुष्ठानमुक्तम्। भारतीयदण्डविधानेऽपि न वैरनिर्यातनमुद्देश्यम्। किन्तु दुर्वृत्ततानिवृत्त्याऽपराधिपातकनिवृत्त्यात्मशुद्धिरेवोद्देश्यः।

भोगार्थपर्याप्त्या विनिमयार्थमन्यलाभार्थमुत्पादनपारम्पर्य्यं नापराधः, तस्य सामान्य-गृहस्थैरप्याहृतत्वात्। हिरण्यरत्नादिकं परेशसृष्टौ विद्यमानं दुर्वृत्तानामनर्थकरमपि न सद्वृत्ता-नामनर्थकरम्। एवं श्रमोऽपि नैकविधो भवति। तदनुरोधेनैव फलवैविध्यमपि। अत एवेष्ट-कावाहकानाम्, विधिविशेषज्ञानाम्, न्यायवादिनाम्, शिल्पादिविशेषज्ञानाम् 'इञ्जीनियर'

प्रभृतीनाम् श्रमिकाणाम् यथायोग्यं फलप्राप्तये तु वैदिकेषु वाङ्मयेषु विपुला व्यवस्था विद्यत एव ।

श्रम एव विनिमयमूलस्याधार इति तु मार्क्सीयानामेव मतम्, न वैदिकानाम् । लिप्सा तत्पूर्तिश्च तदाधार इति 'रिकार्डो' प्रभृतयः । यस्य लोके लिप्साबाहुल्यं पूर्त्यल्पता च तस्य मूल्यं वर्धते, वैपरीत्ये ह्रसति । प्राकृतसाधनानि, तद्गुणाः श्रमाश्चोभयसमुच्चय एव तदाधार इति वैदिकाः । यथा दातृग्रहीतृणां क्रेतृ-विक्रेतृणां परस्परसम्मत्या वस्तुमूल्यमापणे निश्चीयते, तथैव श्रममूल्यमपि परस्परसम्मत्यैव निर्णीयते । अनिश्चये तु न्यायाधीशैर्धर्मशास्त्रेषु निर्णीयते। अत एव यागादिश्रममूल्यभूता दक्षिणा शास्त्रेणैव निर्णीयते ।

यद्यपि स्वायत्तेन केनचिच्छ्रमिकेण सूत्राणि क्रीत्वा वस्त्रं निर्माय तद्विक्रयेण यन्मूल्यं लभ्यते, ततः सूत्रमूल्यातिरिक्तं सर्वं श्रमफलमेव; तथापि यत्र श्रमो वेतनेन क्रीयते रुप्यकैश्च मुद्राभिर्यन्त्राणि प्रकृतिद्रव्याणि (कच्चामाल) च क्रीयन्ते, तत्र संबद्धव्ययोपयुक्तमूल्यातिरिक्तं क्रेतुरेव फलं लभ्यते, साधनश्रमसमुच्चयेनैव वस्तूत्पादनसम्भवात् ।

यद्यपि चेतनश्रममन्तरा प्राकृतवस्तूनि यन्त्राणि मुद्राश्च शवोपमान्येव, परमुपर्युक्तसाधनान्यन्तरा श्रमोऽपि निरर्थको भवति । तेनैव प्रजासु निरुद्योगत्वं निष्कार्यत्वनिरर्थकत्वादयो दोषा भवन्ति ।

किञ्च यन्त्राणां तूत्पादने माहात्म्यातिशयः सुतरां स्फुटः । लक्षसंख्याकैः श्रमिकैर्यदुत्पाद्यते, तद्यन्त्रसाहाय्येन द्विसहस्रसंख्याकैरेवोत्पादयितुं शक्यते । यन्त्राणि च धनवद्भिरेव निर्माप्यन्ते क्रीयन्ते च । तथापि शेषाणां निष्कार्यत्वापत्त्या क्रयशक्तिहान्योत्पादितवस्तूनामापणे विक्रयासम्भवेन नैरर्थक्येन गतिरोधसम्भावना भवति । तदर्थं क्रयशक्तिरक्षणाय निष्कार्यत्वावरोधाय कार्यसमयनियत्या प्राकृतोत्पादनकेन्द्रेषु वस्त्वन्तरोत्पादनकेन्द्रेषु बहूनां श्रमिकाणामुपयोगो युक्तः । "अष्टागवं धर्महलम्" इति रीत्या यथा द्विगवेन दशघण्टानिर्वर्त्ये कार्ये अष्टानां गवामुपयोगस्तथैव प्रकृतेऽपि कर्त्तव्यम् ।

प्रत्यतिरिक्तायं पञ्चधा विभक्त्या ज्योतिष्टोमाद्युष्टित्याऽसाधुसम्पत्तेः साधुषु वितरणेन चासंतुलितवैषम्यनिवारणं सर्वथा सम्पद्यते । करग्रहणमपि सर्वजनकल्याणोपयोगिव्यवस्थार्थं सर्वाप्यायनार्थञ्च । यथा सविता तीक्ष्णै रश्मिभिः पृथिव्या रसं कर्षति, यथाकालं वृष्ट्या तदाप्यायनायैव; तथैव प्रजापोषणार्थमेव ततः करादानमिति राजधर्मेषु सुस्पष्टं विवृतम् । शल्यकवदाखुदृष्टान्तोऽपि तत्रैव चरितार्थः । साम्यवादाभिमतगणेषु तु दानस्य न किमपि

वैशिष्ट्यम् । अर्जकार्जितवस्तूनामर्जकेभ्यस्तद्भागविभाजनमेव तत् । परमत्र तु सवितृदृष्टान्तेन किञ्चिन्मात्रमादाय प्रभूतं जलं यथा प्रत्यर्पयति सविता, तथैव स्तोकं स्तोकं करमादाय प्रजाभ्यः प्रभूतं प्रार्पयन्ति धार्मिका राजानः ।

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥

(रघुवंशे)

धर्महीना उच्छृङ्खलास्तु भौतिकवादिन एव शोषका भवन्ति । देवाः किञ्चिदेव चरुपुरोडाशादिकं गृहीत्वा बहुतरानभीष्टान् भोगान् ददति । परमेश्वरस्तु पत्रपुष्पादिकमेव गृहीत्वा सर्वस्वं प्रयच्छति । परं तत्सर्वं भौतिकवादिबुद्ध्याऽगम्यमेव । सुभिक्षता समृद्धिश्च राज्यव्यवस्थायां निर्विशेषं वितायते, तेनान्त्यजादीनामपि दारिद्र्यं नेष्यते । तत एव प्रसिद्धो हरिश्चन्द्रो राजा काशीस्थस्यान्त्यजस्य भृत्यो भूत्वा श्मशानकार्यकरः संवृत्तः । कोटिस्वर्णमुद्राभिश्च तेन क्रीतः स राजा । दारिद्र्ये कथं तत् स्यात् । तुलसीदासेनाप्युक्तम्—

जो संपदा नीच गृह सोहा । सो बिलोकि सुरनायक मोहा ॥

अधिकारस्तु शास्त्रानुसारिणो न स्वेच्छया । तैः सार्धं कठोरकर्त्तव्यानामपि सम्बन्धोऽनिवार्य्यः । ब्राह्मणप्राप्यानधिकारान् वाञ्छन्त्याधुनिकाः, परं तदीयकठिनत्यागतपस्यादिभ्यो बिभ्यति । सर्वेऽपि क्षत्रियाणां साम्राज्याद्यधिकारं कामयन्तीतरेऽपि जनाः, परं तदुचितशौर्य्यं त्यागञ्च कर्तुं न प्रभवन्ति । स्वीयभूमिसम्पत्त्यादिस्वत्वकलत्रपुत्रादिरक्षणार्थमपि रक्तं पातयितुं शिरश्छेदयितुं च न पारयन्तीतरे । क्षत्रियास्तु महामहाभागाः प्रजाजन-स्वत्व-कलत्रादिरक्षणार्थमनायासेन स्वसर्वस्वं रक्तं प्राणं शिरश्च हस्ते गृहीत्वैव भ्रमन्ति ।
तथैव रामेण प्रतिज्ञातम्—

स्नेहं दयाञ्च सौख्यञ्च यदि वा जानकीमपि ।
आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥

व्यवहृतञ्च तथैव ।

"शिष्टाः खलु विगतमत्सरा निरहङ्काराः कुम्भीधान्या अलोलुपा दम्भ-दर्प-लोभ-मोह-क्रोधवर्जिताः ।"

(बौ० ध० सू० १।५)

इति वचनेन मात्सर्य्याहङ्कारदम्भदर्पलोभमोहक्रोधशून्या कुम्भमात्रधान्यपरिग्रहा निस्पृहा एव शिष्टा भवन्ति । तेषामेव प्रशंसा वैदिकधर्मे--

कुसूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।
त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥

(म० स्मृ० ४।७)

"ज्यायान् परः परो ज्ञेयो……।"

(मनु० ४।८)

इत्यादिरीत्या ब्राह्मणानां तपःप्रधानानां अब्भक्षाणां वायुभक्षाणां कन्दमूलाशिनां शोषकत्वकल्पनं नास्तिकानामेव शोभते। कुसूलधान्यको ब्राह्मणो निकृष्ट एव परिगण्यते। कुम्भीधान्यः शिष्टो भवति। स शिलवृत्त्या भूतानभिद्रोहेणैव वृत्तिं चिनोति, स शिलवृत्तिः। ततोऽपि श्रेष्ठ उञ्छवृत्तिर्यस्य दिनत्रयभोजननिर्वाहार्थं भोजनसामग्री स्यात्। ततोऽपि श्रेष्ठः स ब्राह्मणो यो ह्यश्वस्तानिको भवति। यस्य श्वः कृते न किमप्यवशिष्येत। एतादृशानां तेषां शोषकत्वं किं सम्भवति ? भारतीयवैदिकपद्धत्या वैधेष्वायेषूद्योगादिस्वरूपनिर्वर्तकव्यय-राजकीय-करादिभागान् पृथक्कृत्य, अवशिष्टेषु सर्वेष्वायेषु धर्माय, यशसे, अर्थाय, कामाय, स्वजनाय च पञ्चधा विभागः उक्तः। स्वात्मकामार्थे भागेऽपि--

यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥

(११।७)

इति मनुरीत्या तस्य सोमयागप्रसङ्गेन सर्वंवितरणमुक्तम्--

तत्रापि--

यावद् भ्रियेत जठरं तावत् स्वत्वं हि देहिनाम् ।
अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति ॥

(श्री० भा० ७।१४।२)

इति रीत्या यावदर्थतोक्ता। सतां धनहीनानां जीविका-निर्वाहार्थं दण्डरूपेणासाधु-पुरुषधनापहारो राज्ञां पुण्यमेवोक्तम्।

योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः सम्प्रयच्छति ।
स कृत्वाप्लवमात्मानं सन्तारयति तावुभौ ॥

(मनु० ११।१९)

तादृग्व्यवस्थायाः शोषकत्वोक्तिरज्ञानमूलिकैवेति मन्तव्यम्। रन्तिदेवेन पुल्कसादि-निम्नजातीयजनरक्षणाय स्वात्मोत्सर्गः कृतः। शिविना च राज्ञैव कपोतरक्षणार्थमपि स्वात्मा

श्येनकवलीकृतः। न च मन्वादिभिर्विधायकैः शूद्राणां निर्धनत्वापादनमावश्यकमुक्तमिति वाच्यम्, तदुक्तेर्दुर्वृत्तशूद्रपरत्वात्, ब्राह्मणादिसेवापरायणानां धनानपेक्षणाच्च।

महाभारते केनचिन्मुनिना स्वपार्श्ववर्त्ती भक्तः श्वा वृकाद्भीतः तपोबलाद् वृकः सम्पादितः। स एव व्याघ्राद् भीतो व्याघ्रो निर्मितः। एवं सिंहत्वं नीतो मुनिमेव भक्षयितुम् प्रवृत्तः। तदा मुनिना स श्वैव पुनर्निर्मितः। तथैव कुलहीनो दुर्वृत्तः साधून् बाधते। धनं लब्ध्वा दुर्वृत्ता शूद्रा अपि विप्रादीन् बाधन्ते, न सद्वृत्ताः।

महाभारते एव कश्चिच्छूद्रो दस्यूनां शासक आसीत्। तन्नियमिता दस्यवोऽपि धर्मपरायणा जाताः। तदाज्ञया ब्राह्मणाः, साधवः, तपस्विनः, स्त्रियो दीनाश्च सर्वदा तैः पाल्यन्ते स्म। तस्य चैश्वर्य्यमुत्तरोत्तरं वृद्धिमुपगतम्। पैजवनसंज्ञकः शूद्रश्च स्वधर्मानुसारेण बहून् पाकयज्ञान् कृतवान्। प्रसिद्धो हरिश्चन्द्रो राजा यस्य काशीमहाश्मशानाधिपतेश्चाण्डालस्य हस्ते विक्रीतः, सोऽपि बहुधन आसीत्। तथा हि—

व्यास उवाच।

एवमुक्ते तदा तेन श्वपचो हृष्टमानसः।
आगत्य सन्निधौ तूर्णं विश्वामित्रमभाषत॥

चाण्डाल उवाच—

दशयोजनविस्तीर्णे प्रयागस्य च मण्डले।
भूमिं रत्नमयीं कृत्वा दास्ये तेऽहं द्विजोत्तम॥

व्यास उवाच—

ततो रत्नसहस्राणि सुवर्णमणिमौक्तिकैः।
चाण्डालेन प्रदत्तानि जग्राह द्विजसत्तमः॥

(श्रीदेवीभा०, स्क० ७ अ० २३)

उपर्युक्तवचनैस्तस्य बहुधनरत्नमुक्तादिसम्पन्नत्वं विज्ञायते। मिथिलायां सीताविवाहप्रसङ्गे स्पष्टमुक्तम्—

जो सम्पदा नीच गृह सोहा।
सो विलोकि सुरनायक मोहा॥
जनक भवन की शोभा जैसी।
गृह गृह प्रति पुर देखिय तैसी॥

(तुलसी—राम० मा०, बा० का०)

किञ्च, अदत्तानामनादानमनादिकालाद् भारतीयपारम्पर्य्यमासीत्। पथि पतितानां रत्नादीनामप्यदत्तानाम् अनादानं सार्वजनिको धर्म आसीत्। तथात्वे शूद्राणां वैश्यानां धनापहारेण निर्धनत्वापादनमित्यारोपो द्वेषमूलक एव।

परान्नं परद्रव्यं वा पथि वा यदि वा गृहे।
अदत्तं नैव गृह्णीयादेतद् ब्राह्मणलक्षणम्॥

ब्राह्मणशब्दोऽत्र सद्वृत्तपरः। दण्डरूपेणासाधुधनापहारस्तु लोकहितौपयिकत्वेनापवाद एव।

शोषणापाकरणमेव प्रधानतो राजकृत्यम्। स्वायत्तश्रमोपार्जितैर्भोजनैर्वस्त्रैश्चाद्यापि श्रमिकायत्त एवोपयोगः कर्तुं शक्यते। वेतनक्रीतश्रमिकोपार्जितैर्वस्तुभिस्तु वेतनदातॄणामिच्छानुसारेणैवोपयोगो युक्तः। एवं पूर्वोक्तरीत्याऽर्थेषु पञ्चधाविभक्तिनियमैः, असाधुसम्पत्तिवितरणैः, सोमादियज्ञानुष्ठितिभिः, लघूद्योगादिभिः, उत्पादनसाधनानां विकेन्द्रीकरणैः सर्वसामञ्जस्यं सम्पद्यते। उत्पादनतदनुबन्धिव्ययादिसामञ्जस्यानुसारमेव श्रमिकवेतनादिनिर्धारणं युक्तम्, येन श्रमसाधनस्वामिनां समुचितं सामञ्जस्यं स्यात्। तदेतत् सर्वं शास्त्रानुसारेणैव युक्तम्। "ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्त्तुमिहार्हसि।" इत्युक्त्यैव गीतया समाहितम्।

अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः।
या वृत्तिस्तां समास्थाय……… ॥
(म० ४।२)

इत्यादिवचनान्यत्रानुकूलानि। "अभयं सत्त्वसंशुद्धिः" इति गीतया स्पष्टं निर्भयतोपदिश्यते। न केवलं स्वस्वत्वरक्षणायैव क्षत्रियैर्युद्ध्यते। किन्तु प्रजाया येषां केषाञ्चिदपि स्वत्व-संस्कृति-धर्म-स्त्रीसम्मानरक्षणार्थं क्षत्रियैर्युद्ध्यते। यत्र धर्मोपरोधः स्यात् तत्र क्षत्रियेतरैरपि योद्धुं शक्यते। न्यायालयेषु च निष्पक्षाः न्यायाधीशाः धार्मिकास्तिष्ठन्ति। सर्वथापि शोषणनिराकरणप्रकारा अनेकशः शास्त्रोक्ताः सन्ति।

यत्तु "उत्पादनं श्रमिकाणां कर्त्तव्यम्। लाभलोभं त्यक्त्वा कर्त्तव्यबुद्ध्या चोत्पादनं कर्त्तव्यम्। फले तवाधिकारो नास्ति। फलमनुदिश्यैवोत्पादनं कर्त्तव्यम्" इत्येव गीतया श्रमिकेभ्य उपदिष्टमिति जल्पितम; तत् सर्वं मूढजनप्रतारणमेव, गीतातात्पर्यविरुद्धत्वात्। तथाहि—

लौकिकानि शास्त्रीयाणि च द्विविधानि कर्माणि। तत्र लोकप्रमाणगम्यानि लौकिकानि, शास्त्रैकगम्यानि शास्त्रीयाणि। यथा चाक्षुषं रूपं चक्षुषैव गम्यम्, न तदतिरिक्तश्रोत्रादिभिः;

तथैव शास्त्रगम्यान्यग्निहोत्रादीनि शास्त्रेणैव ज्ञाप्यन्ते, न प्रत्यक्षादिभिः। भोजनं लौकिकमेव। क्षुन्निवृत्तिकामनयैव तत्र समेषां प्रवृत्तिः। तत्प्रकारविशेषे तु विधिनिषेधौ उपसंक्रामतः।

शुचिना शुद्धस्थले शुद्धनिर्मितं शुद्धान्नं भोक्तव्यम्, नाशुद्धमशुद्धपुरुषस्पृष्टं च। यथैतत्, तथैव युद्धमपि स्वस्वत्वरक्षणाद्यर्थं लौकिकं भवति। तथापि नान्यायार्थं योद्धव्यम्। शस्त्रहीनः, भग्नास्त्रः, भीतः, पलायमानो न हन्तव्य। कट्यधोभागे न हन्तव्यम्। इत्येवमादिषु प्रकारांशेषु विधिनिषेधाः प्रवर्त्तन्ते। लौकिकप्रमाणैरप्राप्तांशेष्वेव विधानम्। तदंशेष्वेव धर्मयोगः। तत एव धर्म्यं युद्धम्, धर्म्यं भोजनमित्युच्यते। शास्त्रगम्येषु कर्मसु तत्फलेषु तेऽधिकारिणो भवन्ति ये 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा" इति वेदवचनानुसारेण वैदिककामकर्मज्ञानलक्षणयाऽविद्यया पाशविककामकर्मज्ञानलक्षणं मृत्युमतितरीतुमिच्छन्त।

"विषस्य विषमौषधम्, कण्टकेन कण्टकोद्धारः" इत्यादिन्यायैर्वैदिककामकर्मज्ञानपरायणतायां दृढायां पाशविकलौकिककामकर्मज्ञानानि स्वतः प्रविलीयन्ते। ततोऽप्युच्चस्तरीयास्तु कामरहितानि (फलकामनारहितानि) कर्मज्ञानान्येवानुष्ठेयानि मन्यन्ते। ततोऽप्युच्चतमास्तु ब्रह्मसमाध्यभ्यासप्रभावेण सर्वाणि कर्माणि ज्ञानानि च परित्यज्य ब्रह्मनिष्ठा एव भवन्ति। ये धर्मविरुद्धैर्लौकिकैरन्याययुक्तैर्मार्गैरभीष्टधनरत्नादिभोगसाधनान्युपार्जयन्ति ते निन्द्या भवन्ति। ये तु शास्त्राविरुद्धैर्न्यायोपेतैर्मार्गैरभीष्टं साधयन्ति, तेऽनिन्द्या भवन्ति। ये खलु शास्त्रोक्तैर्मार्गैरभीष्टं साधयन्ति ते प्रशस्ताः, निष्कामकर्मानुष्ठायिनोऽतिप्रशस्ताः। सर्वकर्मतत्फलत्यागिनो ब्रह्मनिष्ठास्तु प्रशस्ततमाः।

न च फलकामनाराहित्ये किमर्थं कर्मानुष्ठेयमिति वाच्यम्, तादृक्कर्मानुष्ठानस्य चित्तशुद्धिक्रमेण नैष्कर्म्यज्ञानहेतुत्वेन सर्वतः सम्प्लुतोदकस्थानीयब्रह्मप्राप्तिफलकत्वेन महाफलत्वात्।

यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः॥

(गी० २।४६)

इति गीतावचनात्। न च प्रथमत एव कर्मत्यागेन तत्संभवति, विकर्मगर्ते विनिपात सम्भवात्।

नाचरेद् यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोऽजितेन्द्रियः।
विकर्मणा ह्यधर्मेण मृत्योर्मृत्युमुपैति सः॥

इत्युक्तेः। निष्कामकर्मानुष्ठानेन तु बुद्धिशुद्धया तत्त्वज्ञानं जायते।

वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गेऽर्पितमीश्वरे ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं लभते रोचनार्था फलश्रुतिः ॥

इति वचनात् ।

"कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्; कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन" इत्याद्युपदेशो न भमिकाणां कर्मकराणां कृते, न वाऽविद्यया मृत्युमतितितीर्षूणां सकामानां कर्मिणां कृते। किन्तु अर्जुनस्तादृशोऽन्ये वा ये पाशविककामकर्मज्ञानमृत्युमविद्ययाऽतितीर्णास्तान् प्रति ततोऽप्युत्कृष्टब्रह्मनिष्ठाप्राप्त्यर्थमयमुपदेशः ।

भो अर्जुन ! त्वं न ब्रह्मनिष्ठो न वा पूर्णविरक्तः, अतः कर्मत्यागानधिकारित्वात् कर्मैव कुरु । पाशविककामकर्मातिक्रान्तत्वात् फलकामनैरपेक्ष्येण तव कर्मण्येवाधिकारो न कर्मफले। फलकामनाराहित्येऽपि ते अकर्मणि कर्माकरणे संगो मास्तु, तथात्वे पूर्णसंयमतत्त्वज्ञानाप्राप्त्या विकर्मभ्रंशसम्भवात् । 'मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्माणि' इति वचनात् । धैर्येण विवेकेन समाजघटकानां समेषामपि स्वधर्मपरायणतायामन्याप्रतिरोधपूर्विका न्यायनिष्णता जागर्ति । तत एव सङ्कटपूर्णेषु सर्वेष्वपि क्षणेषु समाश्वासनं जायते । न सर्वापहारप्रचारेण तत् संभवति, संघर्षपारम्पर्यस्यैव ततो वृद्धिसम्भवात् । भारतीयराजानश्च कदाचिदपि शोषका नासन् । प्रजापालनापेक्षितधनातिरिक्तधनग्रहणनिरपेक्षा आसन् । तथाहि—

लोमश उवाच

ततो जगाम कौरव्य सोऽगस्त्यो भिक्षितुं वसु ।
श्रुतर्वाणं महीपालं यं वेदाभ्यधिकं नृपैः ॥

(म० भा०, व० प० ६८।१)

अगस्त्य उवाच—

वित्तार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ मे ॥

लोमश उवाच—

तत आयव्ययौ पूर्णौ तस्मै राजा न्यवेदयत् ।
अतो विद्वन्नुपादत्स्व यदत्र वसु मन्यसे ॥
तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥
स श्रुतर्वाणमादाय ब्रध्नश्वमगमत्ततः ।

(म० भा०, व० प० ६८।४–६)

अगस्त्य उवाच—

विक्तकामाविह प्राप्तौ विद्धयावां पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ तौ ॥

लोमश उवाच—

तत आयव्ययौ पूर्णौ ताभ्यां राजा न्यवेदयत् ।
अतो ज्ञात्वा तु गृह्णीतं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥
तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥
पौरुकुत्सं ततो जग्मुस्त्रसदस्युं महाधनम् ।
अगस्त्यश्च श्रुतर्वा च ब्रध्नश्वश्च महीपतिः ॥

(म० भा०, व० प० ९८।६–१२)

अगस्त्य उवाच—

वित्तकामानिह प्राप्तान् विद्धि नः पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ नः ॥

लोमश उवाच—

तत आयव्ययौ पूर्णौ तेषां राजा न्यवेदयत् ।
एतज्ज्ञात्वा ह्युपादध्वं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥
तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥
ततः सर्वे समेत्याथ ते नृपास्तं महामुनिम् ।
इदमूचुर्महाराज समवेक्ष्य परस्परम् ॥
अयं वै दानवो ब्रह्मन्निल्वलो वसुमान् भुवि ।
तमतिक्रम्य सर्वेऽद्य वयं चार्थामहे वसु ॥

लोमश उवाच—

तेषां तदासीदुचितमिल्वलस्यैव भिक्षणम् ।
ततस्ते सहिता राजन्निल्वलं समुपाद्रवन् ॥

(म० भा०, व० प० ९८।१५–२०)

अत्र धर्मनिष्ठेषु सर्वेषु नृपेषु शोषणकथापि कल्पयितुं न शक्यते ।

मदालसया च स्वपुत्राय राज्ञे उपदिष्टम्, तेनापि राज्ञामपि त्यागप्रधानो धर्मो ज्ञायते—

धरामरान् पर्वसु तर्पयेथाः समीहितं बन्धुषु पूरयेथाः ।
हितं परस्मै धृति चिन्तयेथा मनः परस्त्रीषु निवर्तयेथाः ॥
सदा मुरारिं हृदि चिन्तयेथास्तद्ध्यानतोऽन्तः षडरीन् जयेथाः ।
मायां प्रबोधेन निवारयेथा ह्यनित्यतामेव विचिन्तयेथाः ।
अर्थागमाय क्षितिपान् जयेथा यशोऽर्जनायार्थमपि व्ययेथाः ।
परापवादश्रवणाद् विभीथा विपत्समुद्राज्जनमुद्धरेथाः ॥
राज्यं कुर्वन् सुहृदो नन्दयेथाः साधून्रक्षंस्तात यज्ञैर्यजेथाः ।
दुष्टान्निघ्नन् वैरिणश्चाजिमध्ये गोविप्रार्थे वत्स मृत्युं भजेथाः ॥

वैदिका आर्या न वन्याः, न वा अर्धवन्याः, किन्तु ज्ञानविज्ञानसम्पन्नाः, इति वेदार्थपरिशीलिनां न तिरोहितम्। अन्तरिक्षगामिन्यः शतारित्रा नावश्चाश्विनोः सूक्ते ऋग्वेदीये स्पष्टं वैदिकानां प्रगतिवैशिष्ट्यं सूचयन्ति । मृतानामप्युज्जीवनं कर्तुं प्राभवन् वैदिका इत्यपि—

यदि क्षितायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्योरन्तिकं नीत एव ।
तमाहरामि निर्ऋतेरुपस्थादस्पार्शमेनं शतशारदाय ॥

(अथर्व० सं० ३।११।२)

यदि क्षीणायुर्यदि वा परेतो मृत एव स्यात्, मृत्योरन्तिकं समीपं प्राप्तः स्यात्, तमेनं निर्जीवं निर्ऋतेरुपस्थादङ्कात् शतवर्षजीवनायाहरामि, इति मन्त्रलिङ्गात् सिद्ध्यति।

"सहस्रायुः सुकृतश्चरेयम् ।" (अथर्व० सं० ७।१।२७) सहस्रायुरहं सुकृतश्चरेयम्।

"सहस्रं प्राणा मय्यायतन्ताम् ।" (अथर्व० सं० १७।१।३०) सहस्रं वर्षाणि मयि प्राणा व्यापारवन्तो भवन्तु । "इन्द्र जहि पुमांसं यातुधानमुत स्त्रियं मायया शाशदानम्"

(ऋ० सं० ७।१०४।२४)

हे इन्द्र, मायया कपटाचारेण शाशदानं दुःखप्रदं यातुधानं राक्षसं पुमांसं स्त्रियं वा जहि नाशय ।

इति मन्त्रतन्त्रादिभिः यातुधानादिनाशनशक्तिरप्यासीद्वैदिकेषु, इत्यपि सिद्ध्यति।

"पुनश्च्यवानं चक्रथुर्युवानम्" । (१।११८।६) हे अश्विनौ, युवां च्यवानं च्यवनर्षिं युवानं चक्रथुः । "च्यवनो वै दाधीचोऽश्विनोः प्रिय आसीत्। सोऽजीर्यत् । तमेतेन साम्नाप्सु न्यैङ्कयतान्तं पुनर्युवानमकुरुताम्" । (ताण्ड्यब्रा० १४।६।१०)

"तौ होचतुः । सुकन्ये कमिमं जीर्णिं कृत्यारूपमुपशेष आवामनुप्रेहीति । सा होवाच । यस्मै मां पिताऽदातन्नैवाहं तं जीवन्तं हास्यामि" इति (शत० ब्रा० ४।१५।६)

अत्र मन्त्रेण ब्राह्मणेन च च्यवनस्य वृद्धस्यापि यौवनप्राप्तिरश्विकृपयोच्यते । किमेतत् साम्यसंधीयमनुष्याणामेव कृत्यम् ? दिव्यशक्तिदेवाद्यनङ्गीकारे कथमुक्तब्राह्मणस्य मन्त्रस्य च संगतिः ? श्रुत्यर्थस्तु दाधीचश्च्यवनोऽश्विनोः प्रिय आसीत् । सो जीर्यात् वृद्धो जीर्णः सञ्जातः, तमेतेन साम्ना स्नानौषधादिभिः पुनर्युवानमकुरुताम् युवाम् ।

"आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यं शिरः प्रत्यैरयतम्" ।

(ऋ. सं. १।११७।२२)

तदर्थस्तु अश्विनौ आथर्वणाय दधीचे अश्वशिरः प्रत्यैरयतम् प्रतिसन्धानं कृतवन्तौ ।

"दध्यङ् ह वा आथर्वणः" (श. ब्रा. १४।१।१।१८)

तौ होपनिन्ये । तौ यदोपनिन्ये । अमास्य शिरश्छित्वा अन्यत्रापनिदधतुः । अथाश्वस्य शिर आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतुः । (श. ब्रा. १४।१।१२४)

किं छिन्नस्य शिरसः पुनः प्रतिसन्धानेनोज्जीवनं ज्ञानविज्ञानशून्यानां कार्यं संभवति ? यदि साम्यसाधनाय तादात्विकवृत्तवेदनाय वेदमन्त्राणां प्रामाण्यमास्थीयते तदोक्तप्रगतिबोधकमन्त्राणां कथं न प्रामाण्यम् ? तस्माद् वैदिका ऋषयः प्रगतिशीला आधुनिका इव विज्ञानसम्पन्ना नासन्निति मुधैव कल्पना । तदेवं भारतीयमर्थशास्त्रं सर्वाङ्गपूर्णं सर्वहितकरं सर्वोपरि वर्वर्ति ।*

—क्रमशः

---

* वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य द्वादश (१२) दीक्षान्तमहोत्सवावसरे विश्वविद्यालयेनायोजितायां गङ्गानाथझा-प्रवचनमालायां पूज्यपादैः विद्वन्मूर्धन्यैः अनन्तश्रीविभूषितैः स्वामिश्रीहरिहरानन्दसरस्वती (श्रीकरपात्र) महोदयैः प्रदत्तमिदं विशिष्टव्याख्यानम्—सम्पादकः ।

प्राचीना लिपिकराः

डॉ० अशोकशास्त्री

पुराणेतिहासविभागाध्यक्षः

वा० सं० वि० वि०, वाराणसी

अद्यत्वे प्राचीनभारतस्य ऐतिहासिकतायाः सांस्कृतिकालोचनायाश्च प्रवाहे नानाविधानुसंधानप्रसूताया व्याख्यानवन्या समापतिता। विशिष्टानां सांवादिकपत्रिकाणां पत्रचर्चया वृत्तान्तोऽयमधिगम्यते। भारतीयेषु सर्वसम्प्रदायेषु भारतप्रत्नतत्त्वाधिगमार्थमभूतपूर्वमाह्वानं समजनि। परमिदमतीव दुर्भाग्यं यदस्मिन् गुरुत्वमये विषयेऽद्यापि पण्डितसमाजो मूकभावमवलम्बते भारतस्य प्रत्नतत्त्वस्य संस्कृतेश्च समीक्षार्हाणि बहूनि अनर्घाणि पुस्तकानि भारते तथा भारतवर्षाद् बहिश्च नानास्थानेषु विविधभाषायां लिप्यां वा लिखितानि वर्तन्ते। प्राचीनशिलालेखात् ताम्रपट्टाद् मुद्राभ्यो ग्रन्थराशेः पर्यटकविवृत्तेश्च लुप्तप्रायाणां हस्तलिखितपुस्तकानां मूल्यं न कथमपि न्यूनम्, परमधिकमेव, अद्यत्वेऽपि तन्न स्वीक्रियते।

कतिपये मुष्टिगणनीया पण्डितकुलचूडामणयः सुगृहीतनामानो महापुरुषा अन्यावहिता अपि आपामरसर्वदृष्टीराकर्षयन्तोऽपि समधिकतरमनुष्यसमाजस्यात्रौदासीन्यं समतया वर्तते, न लेशतोऽपि तद्व्यतिक्रमो जात इति। न तु तदर्थं वयं खिद्यामहे, आशंसामहे यद् भारतीयसंस्कृतेः पुनः सृष्टिकाले तेषां स्थानं सुनिश्चितं स्वीकरिष्यते। तद्दिनं पुनरागमिष्यत्येव यदा हि भारतवर्षं स्वस्यातीतगौरवोज्ज्वलवार्तायाः पुनरुद्धारकर्मणि प्राचीनपुस्तिकानां समुचितं गौरवमधिकरिष्यति। इदं तु महत् खेदस्थानं यद् एतावदहर्निशमविरामश्रमेण प्राणात्ययमङ्गीकृत्य इमानि पुस्तकानि स्वयमनुलिप्या लिखित्वा निधिबुद्धया रक्षितवन्तः। तेषां कथा न कस्याप्यालोच्या भवतीति। एतावत्कालपर्यन्तं न केनापि विश्वजनेन इमं हृतभाग्यं गृहकोणलग्नं यशः प्रार्थनाविमुखं पुस्तिकालेखकसंप्रदायं प्रति अस्माकं दृष्टिराकृष्टेति। वयमभ्रंलिहप्रासाददर्शनेनैव मुग्धाः, परं तन्निर्मातुः कथा कदापि न स्मृतिवर्त्मनि समुदेति।

इमे पुस्तकानुलेखका अतिप्राचीनकालादारभ्य मानवसमाजस्य गौरवमाण्डतमासन्मलङ्कुर्वाणा आसन्। विषयभेदेन गुणकर्मविभागशो यथा सम्प्रदायविशेषस्य समुत्पत्तिरभूत्, तथा सुनिपुणा लिपिकरा अपि स्वसम्प्रदायं प्रवर्तयितुमलं बभूवुः। पुस्तिकाप्रतिलिपिविधानं

प्राचीनकाले सत्यमेव गौरवायाकल्पत, नासीदत्र लज्जालेशोऽपि। तस्मात् प्राचीनपुराणधर्मशास्त्रग्रन्थादिपर्यालोचनयास्माभिर्ज्ञायते यदिदानीन्तनवत् तदानीन्तना लेखका इत्थमवज्ञाता लोकदृष्टेर्बहिर्भूताश्च नावातिष्ठन्त। नन्दिकेश्वरपुराण इमान् सम्प्रदायविशेषत्वेन स्वीकृत्य अपरैर्बुद्धिजीविभिः सह समानानसमानानकरोत्।

लक्ष्मीधरभट्टकृत्यकल्पतरुविद्यादानप्रसङ्गेनास्माकं दृष्टिपथमवतीर्णानामेतेषां पुस्तकानुलिपिपराणां बहव आक्षेपाः समीक्षिताः सन्ति। लेखनारम्भस्य कीदृशः कालः श्रेयान्, कस्य वा देवविशेषस्य नामस्मरणेन निर्बाधलेखनं समाप्येत, मसीपात्रं पत्रलेखकस्य नाम च कस्यां दिशि निवेशनीये। एवमन्यानि च यथायथं विचार्य लेखनकाले प्रतिपङ्क्ति अन्तरा किंयद् व्यवधानं रक्षणीयम्, अक्षराणां च परिमाणं कीदृक् स्यादिति तत्र तत्र वितता समीक्षा अकारि। एतत्प्रसङ्गात् शिवधर्मोत्तरीयग्रन्थस्य कतिपयाः पङ्क्तय उल्लेखनीयाः—

चतुरस्रैः समशीर्षैर्नातिस्थूलैर्न वा कृशैः।
सम्पूर्णावयवैः स्निग्धैर्नातिविच्छिन्नसंहतैः॥
मात्रानुस्वारसंयोगह्रस्वदीर्घादिलक्षितैः।
नन्दिनागरकैर्वर्णैर्लिखेच्चैव पुस्तकम्॥

देवीपुराणेऽपि तथोक्तं विद्यते। एवमन्यतोऽपि याज्ञवल्क्यस्मृतेरपरात्मटीकायाः, बल्लालसेनस्य दानसागरात्, हेमाद्रिकृतचतुर्वर्गचिन्तामणेः, रघुनन्दनीयस्मृतितत्त्वात्, गोविन्दनन्दस्य दानक्रियाकौमुदीग्रन्थाच्चैतेषां पुस्तिकालेखकसम्प्रदायानामधिलेखनेषु वक्ष्यमाणपरिचयोऽधिगम्यते।

आदौ तावद् योग्या लेखका अनुसंधेयाः, ततश्च शुभदिनं निरूप्य नानावर्णा मस्यः, लेखनीविशेषाश्च संग्राह्याः। अत्र सौवर्णं राजतं गजदन्तनिर्मितं वा पुस्तकाधारपात्रं संचेतव्यम्। पूर्वमेव लेखनार्थं संगृहीतान्यादर्शपत्राणि प्रत्येकं रक्तया नीलया वा मस्या सीमारेखान्वितानि कार्याणि। लिखिताया नूतनपुस्तिकाया आवरणार्थमुत्तमं वस्त्रमावश्यकम्, मनोहरश्चित्राङ्कितकाष्ठाधारश्चावश्यको यत्रोपविश्य पुस्तकलेखकः स्वकर्मणि व्यापृतः स्यात्। तद्भवनं प्राक् शोभनेन वर्णकेन चित्रेण वाङ्कयेत्। कार्यारम्भात् पूर्वमेव लेखकाय सौवर्णो राजतो वा महार्घोऽलङ्कारः प्रचुराणि च धनान्युपाहरणीयानि, किमु वक्तव्यं लिखनसमाप्तेः परम्। अतश्च दृश्यते पुस्तकानुलेखनं यथा गौरवाय, तथा धनलाभाय च समभवत्।

एवं परिस्थितौ यः कोऽपि स्वेच्छया पुस्तकानुलेखको भवितुमर्हेदिति न, परन्त्वत्र यथा पाण्डित्यं तथा श्रमोऽवधानं च विचारणीयं भवति। अद्यत्वे विद्वत्समाज ईदृशीमेव प्रतीतिं पुष्णाति यत् पुस्तिकानुलिपिकरसंप्रदायाः प्रायेण शास्त्रज्ञानबहिर्भूता आसन्निति, परमत्र प्रतीतौ मूलतः किमपि सत्यमस्तीति न मन्यतेऽस्माभिः। काममनेकशास्त्रज्ञानं तेषां नासीत्। परं सामान्यतः पुस्तकानुलेखकाः काव्यनव्यन्याययशास्त्रयोर्नव्यस्मृतिशास्त्रे च व्युत्पन्ना आसन्नित्यत्र नास्ति सन्देहावकाशः। एते च सर्व एव संस्कृतश्लोकरचनायां विशेषेण निपुणा अभूवन्। बहुपुस्तिकालोचनया अवगम्यते एषां दीनानामवज्ञातानां पुस्तकलेखकसम्प्रदायानां चित्तचमत्कृतिजननी कवित्वशक्तिरालोच्यमाना विस्मयं जनयति। एतेषां शब्दविन्यासशैली, असामान्यं शब्दार्थालङ्कारयोः परिवेषणम्, रचनाया भावगाम्भीर्यम्, रसमाधुर्यञ्च यस्य कस्यापि प्रधानकवेर्वार्तां स्मारयति। यथा श्रीरामलोचननामधेयः कश्चिदनुलेखक एवमाह—

धीरो धीरधराधृतां धृतिमतां धर्मात्मनां धार्मिकः।
काले कार्यकलाकलापकुशलः कौलीन्यकान्तोश्वरः॥

ईदृशी च अनुप्रासभूयिष्ठा रचना किं लेखकस्य काव्यनैपुण्यं न परिचाययति?

उत्सानन्ददेवशर्मा स्मृतिसर्वस्वग्रन्थस्यानुलेखनान्ते आह—

भो भो विप्रजनाः सभाजनवरा धीरा यशःश्रीधरा—
स्तर्कव्याकरणादिशास्त्रनिपुणा धीरोरसा भूरसाः॥

एवमन्यस्यापि स्मरणार्हा उक्तिर्यथा—

राजा स्वस्ति प्रजाः स्वस्ति देशाः स्वस्ति तथैव च।
यजमानगृहे स्वस्ति स्वस्ति गोब्राह्मणेषु च॥

एते हि सर्वे श्लोकरचयितारश्च चिरं यावद् लोकदृष्टेरगोचरास्तिष्ठन्ति! एतेभ्यः समुचितं गौरवं दातुं वयं नोत्सहामहे।

(श्रीवैद्यनाथस्य)

प्रेतकाशीग्रन्थानुलिपिकरः शिवशङ्कर जाष्टीकराभिधेयो जात्या माहाराष्ट्रब्राह्मण आसीत्। तस्याधस्तनी उक्तिर्हितोपदेशवदभ्यसनीया महार्घेति—

जात्यन्धो न च वेत्ति बाह्यविषयान् षण्डो न च स्त्रीसुखम्,
वेश्या सत्पुरुषं खलः परगुणं वन्ध्या प्रसूतिश्रमम्।
काको हंसगतिं खरोऽमृतरसं दानं कदर्यो नरः,
श्वा वै सिंहपराक्रमं मृगयते मूर्खो महाज्ञानिनम्॥

अलमेभिर्निरर्थकैर्बहुभिरुदाहरणैः प्रदर्शितैः। ये खलु रामलोचनमुत्सवानन्दं शिवशङ्करं वा शर्कराभारवाहिनं गर्दभं समत्वेन भणितुमिच्छन्ति, तेषामभिप्रायोऽनभिव्यक्त एवास्तु, तत्त्वान्वेषिणो गवेषका एभ्यः समुचितं गौरवं वितरिष्यन्त्येव। एते सम्प्रदाया धीराः स्थिरसङ्कल्पा विषयिणश्चासन्। वस्तुतस्तु शेषोक्तगुणवशात् ते समाजान्तर्गतानां सर्वेषामेव श्रद्धाभाजनान्यासन्। यादृशस्य महतः कार्यभारस्योत्तरसाधकास्ते आसन्, तथाभूतस्य गुरुभारस्य वोढृत्वे शक्तिसत्त्वेऽपि द्वित्रिश्चतुर्वा भ्रमप्रमादाज्जायेरन्नित्यालक्ष्य बहुत्र ते क्षमापणार्थं विनयादब्रुवन्—"करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः" इति गरुडपुराणस्य लिपिकरः श्रीनीलकण्ठ आह—

यद्यर्थहीनं लिखितं मयात्र
　　तत् सर्वमेतत् परिशोधनीयम्।
कोपं न कुर्यात् खलु लेखकस्य
　　विद्वज्जनः स्याद् गुणपक्षपाती॥

शिवपुराणस्य ऋग्वेदीयपदपाठस्य च कश्चिदविदितनामधेयो लेखक ईदृशमेव पुनरुक्तवान्। इयमुक्तिः सत्यमेवासाधारणी। तथाहि—

अज्ञानतो वा मतिविभ्रमाद् वा
　　यत्किञ्चिदूनं लिखितं मया चेत्।
तत् सर्वमार्यैः परिशोधनीयम्
　　...................... ...इत्यादयः।

काण्वसंहिताया अनुलिपिकरोऽस्य श्लोकस्य प्रथमपादमेवं पपाठ—

"अदृष्टभावाद् मतिविभ्रमाद् वा" इति। ईदृशो विनयो धैर्यं च सत्यमेव पाण्डित्यशिखरमनारूढस्य न संभवति।

एतेषु अनुलिखितेषु पुस्तकेषु अनुलिपिकराणामुत्तरादधिकः स्नेहो विरेजे। पुत्रस्य प्रतिष्ठायां यशसि वा यथा पितुः सुखं समुदेति, पुत्रस्य भाविनि जीविते यथा पिता सर्वदा समुत्सुकस्तिष्ठति, तथैवैते लेखकसंप्रदायास्तेषां लिपिविन्यस्तपुस्तकं जनसामान्यस्य ग्रहणीयं समादरभाजनं वा भविष्यतीति न वा अनया चिन्तया आकुला अजायन्त। जैमिनिभारतस्य कश्चिदज्ञातनामा लिपिकरः सुष्ठुतयैतत् सन्देहव्याकुलताव्यञ्जकं चित्रमङ्कितवान्। तेनोच्यते—

लिखितं चातियत्नेन फलं दास्यति वा न वा।
इति मे व्याकुलं चित्तं स्थैर्यं मा भूत् कथञ्चन॥

असति सहजे स्नेहेऽविद्यमाने च गर्भारे तत्रानुरागे चित्तमेवं व्याकुलितं न भवति।
विश्वेश्वरदत्तनामा बुधो याज्ञिकदेवस्य स्मृतिसारग्रन्थस्य प्रतिलिपेरनन्तरमुक्तवान्—

यावल्लवणसमुद्रो यावन्नक्षत्रमण्डितो मेरुः ।
यावच्चन्द्रादित्यौ तावदिदं पुस्तकं जयतु ।।

स्वविद्यया क्लान्तिबोधरहितेन परिश्रमेण च प्रसूते वस्तुन्येतादृगनुरागोऽन्यत्र कुत्रापि दृश्यते किम्? भाणसुतवामनद्विवेदिनामा अनुलिपिकरोऽपि ऋग्वेदपदपाठस्यानुलेखने इमामेव कथां पुनरुक्तवान्। अयमनादृतः पुस्तकानुलिपिकृत् सम्प्रदायः स्वस्य सुनाम्नैव अतुष्यत। न खलु ते सिद्धिं परमार्थं प्रति वा प्रार्थिन आसन्। तेन च दृश्यते उद्योगपर्वग्रन्थानुलिपिकरस्य श्रीदेवीचरणशर्मणः श्लोके—

यस्यार्थे लिखितं ग्रन्थस्तवमाहात्म्यमुत्तमम्।
तस्यैव सिद्धिरेवास्तु मास्माकं तु महद् यशः ।।

पुरा मुद्रणविधेरभावात् परकीयं पुस्तकं स्वीयं कर्तुं कुप्रवृत्तिः प्रबलासीत्। कश्चिज्जनोऽपरस्य सकाशात् किमपि पुस्तकं संग्रहीतुं चेष्टायां सती असती वेयं पद्धतिरिति कालविशेषे विसस्मार। तेन पुस्तकलेखकाः स्वस्वग्रन्थरक्षणाय अवहिता आसन्। श्रीरामभद्रलालशर्मा तदीयप्रायश्चित्ततत्त्वपुस्तके प्रोवाच—

नेतव्या पुस्तिका चैषा दुःखेन लिख्यते मया।
शूकरी तस्य माता स्यात् पिता तस्य च गर्दभः ।।

देवीचरणशर्मणोऽपि उद्योगपर्वपुस्तके ईदृशी उक्तिर्विद्यते। तथा हि—

यो हरेत् पुस्तकमिमं पण्डितो वाप्यपण्डितः।
माता च शूकरी तेषां पिता तेषां च गर्दभः ।।

अज्ञातनाम्नः कस्यचिल्लेखकस्य हरिवंशपुस्तके दृश्यते—

इमां मदीयां यदि नाम कश्चिद्
विवेकशून्यो हरते च पुस्तीम्।
नेत्रस्य हानिं तनयस्य शोकं
सर्वाङ्गकुष्ठं लभते स नूनम् ।।

असता मार्गेण पुस्तकापहारिणं 'सर्वपापाश्रयः पापात्मा' इति प्रोक्तवान् श्रीरामलोचनस्तदीयनारदपुराणपुस्तके। यथा—

इदं पुराणं परमं यत्नेनोपार्जितं नरः ।
यो हरिष्यति पापात्मा सर्वपापाश्रयो हि सः ॥

श्रीकीर्तिनारायणस्तदीयनारदपाञ्चरात्रपुस्तके गदितवान्—

दुःखेन लिखितो ग्रन्थः पुत्रवत् प्रतिपाल्यते ।
इमं हरति यो मूढः स निर्वंशो भवेद् ध्रुवम् ॥

शिवगीतायाः कश्चिदनुलेखक आह—

ह्रियते पुस्तकं चेदं येन वै पापभागिना ।
करो हीनो भवेत् तस्य चरण कीलकार्दितम् ॥

अथ तिथितत्त्वपुस्तकानुलेखकः कश्चिदाह—

यत्नेन लिखितं ग्रन्थं यदि कश्चिदपह्नुते ।
पुंश्चली जननी तस्य सर्वजनरतौ रता ॥

सत्यमेवैषु अनुलिखितेषु पुस्तकेषु तेषां पुत्रादधिकस्नेहोऽनुरागो वासीत् । तस्मादेतेषां रक्षणे पर्यवेक्षणे च सदैव जाग्रती अप्रमत्ता वा दृष्टिरासीत् । पुस्तकापहारिणं प्रति पापात्मा मूढ इति, विवेकविरहित इति, सर्वपापभाजनमित्यादिभिराक्रुश्यापि नैतावता विरमन्ति । अपहरणकारिणो वंशलोपो भविष्यति, तस्य हस्तच्छेदो जनिष्यते, किं वा माता तस्य परपुरुषगामिनी संपत्स्यते इत्यादि असज्जनोचिता भाषा अपि ते प्रायुञ्जत । समधिकेनायासेन लिखितानां प्राणेभ्योऽपि प्रियाणां पुस्तकानामपहर्तारः सत्यमेव तैः सोढुमशक्या आसन् ।

इदमत्राश्वासस्थानं यत् कीटोऽपि सुगन्धिसुमनस्संगाद् देवीचरणे स्थितिं लभत इति न्यायादेतेषु सर्वजनवरण्येषु अनुलिपिकारकसम्प्रदायेषु सर्वे एव विद्वांस आसन्नित्येतद् वक्तुं न शक्यते । तथा हि मक्षिकाहन्तृकरणिकवद् द्वौ वा चत्वारो वा देवानांप्रिया निजमसामर्थ्यमपह्नुवाना एतेषु विद्वत्सम्प्रदायेषु अन्तर्भूतिं लभन्ते स्म । शिवधर्मोत्तरग्रन्थ एतादृशान् कुलेखकान् प्रति "शतहस्तेन वाजिनम्" इति न्यायमवलम्बितुमुपदिदेश । यतस्ते वक्ष्यमाणैरुपायैः पुस्तकानामत्याहितं सम्पादयन्ति । यथा केषाञ्चिदक्षराणां चिह्नानां वा परित्यागः, नवीनैरक्षरैः संयोजनम्, अशुद्धपाठानां शुद्धिव्यपदेशेन यथाकामं परिवर्तनम्, विरुद्धार्थीकरणम् वृत्तभङ्गश्च "कलिकाता एसियाटिक सोसायटी" ग्रन्थशालायां रक्षितं जी० ३८५२ संख्यकं शिवधर्मोत्तरस्य पुस्तकं द्रष्टव्यम्, पृ० ४३ ख० ।

केऽपि स्वदोषमार्जनार्थमाहुः—यस्मात् पुस्तकात् ते प्रतिलिपिमाचरन्ति तदेवाशुद्धतममिति। अतो यथा दृष्टं तथा लिखितम् लेखकस्य नास्ति दोष इति। इदमेव आचारप्रदीपस्य कस्मिंश्चित् पुस्तके नामनिर्देशरहितः कश्चिल्लेखकोऽवोचत्—

यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते॥

वैद्यः श्री-अभयानन्दः शूद्राह्निकाचारपुस्तके प्रतिलिपिं समाप्य प्रोवाच—"यथा दृष्टं तथा लिखितं लेखके नास्ति दोषः।"

रामायणे लङ्काकाण्डस्योत्तरकाण्डस्य चानुलेखकः श्रीरामनाथ औपम्येन यदुक्तवान् सत्यमेव तच्छोभनमिति—

यथा दृष्टं तथा लिखितं लेखके नास्ति दूषकः।
भीमस्यापि रणे भङ्गो मुनीनां च मतिभ्रमः॥

श्रीवसुदेवो हरिवंशस्य प्रतिलिपिकाले निजगाद 'यत् पुस्तकं वीक्ष्य मया व्यलेखि तदत्यशुद्धं..... ......'।

विनायकस्तवराजाभिधेयपुस्तकप्रतिलिपिं समाप्य लेखको विष्णुदास एवमेव वाक्यं पुनर्बभाषे।

इत्थं चेत् पुस्तिका यथायथमनुसंधीयेरन्, तदा सत्यमेव भारतस्य अदृष्टपूर्वमितिहासं पुनरुद्ध्रियेत; नास्ति तत्र सन्देहलेशः। असामान्यं पाण्डित्यम् अनुसंधानानुसारिणी दृष्टिभङ्गी कठोरपरिश्रमोऽध्यवसायश्चैतेषां चतुर्णां गुणानामेकत्र समावेशं विना समीक्षेयं न परिपुष्येत। भारतवर्षे येषामत्यल्पानामसौ विविधा गुणावली वरीवर्तते, तेषामेवावधानमत्राकृष्टं चेत्, एतत् समीक्षाकारिणः श्रमः सफलत्वेन विविच्येत।

———

आधुनिकदृष्ट्या वर्णाभिव्यक्तिप्रक्रियासमीक्षा*

श्रीरामनारायणदासः, अनुसन्धाता,

वा० सं० वि० वि०, वाराणसी

अस्मिन् निबन्धे नूतनं भौतिकविज्ञानं श्रीभर्तृहरिकृतं वाक्यपदीयञ्च समाश्रित्य अकारादिवार्णानां समभिव्यक्तिप्रक्रियां विदुषां पुरःसरं विशदरूपेण समुपस्थापयितुं सफलः प्रयत्नः कृतः। शरीरान्तः किं तत्त्वं विद्यते यद् अकारादिवर्णात्मना बहिरभिव्यज्यते? ध्वन्यभिलेखनयन्त्रे (In to the gromofone) परावाग् यद्वा मध्यमानादनामकं न किमपि तत्त्वं विद्यते, किन्तु तत्रापि स्वरव्यञ्जनयोरभिव्यक्तिर्जायते। अत्र को हेतुः?

वैयाकरणमतानुसारेण पराया वाच एव अकारादिवर्णात्मना अभिव्यक्तेः स्वीकारात्, ध्वन्यभिलेखनयन्त्रे च तत्सत्तायाः प्रतीत्यभावेऽपि ध्वन्यभिव्यक्तेः सत्त्वाद् व्याकरणाभिमतवर्णाभिव्यक्तिप्रक्रियायाः मृषात्वापत्तिं समूलं समुत्पाट्य यथार्थतत्त्वं व्यावृणवम्। विद्युदूर्जसो ध्वन्यूर्जोरूपेण, ध्वनिधर्मसमाविष्टविद्युदूर्जसश्च ध्वनिरूपेण परिवर्तनस्य या भौतिकविज्ञानसम्मता प्रक्रिया, तया सह देहान्तर्भागे वर्णाभिव्यक्तौ जायमानायाः प्रक्रियायास्तुलनापि कृता।

वायोः शब्दत्वापत्तिं स्वीकुर्वतां शिक्षाप्रातिशाख्यकाराणां निकाये या वर्णाभिव्यक्तिप्रक्रिया दृष्टिपथं समायाति, तया सह भौतिकविज्ञानविदुषां सम्प्रदाये व्यवहृताया अकारादिवर्णाभिव्यक्तिप्रक्रियायाः किञ्चित् सामञ्जस्यं परिलक्ष्यते। अकारादिवर्णं वायोः परिणामभूतं मन्यमानानां मतानुसारेण वक्तुर्घटपटादिशब्दोच्चारणेच्छया हृदि संजातेन प्रयत्नेन समुदीरितः प्राणवायुः कण्ठताल्वादिस्थानेष्वभिहतः सन् शब्दरूपेण परिणमते। तथा चोक्तं वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे—

लब्धक्रियः प्रयत्नेन वक्तुरिच्छानुवर्तिना।
स्थानेष्वभिहतो वायुः शब्दत्वं प्रतिपद्यते॥
(कारि०–१०८)

---

*सूचना—ध्वनिविज्ञानग्रन्थेषु यद्वा भाषाविज्ञानग्रन्थेषु एवं सङ्केतो न समुपलभ्यते, येन "अणव एव शब्दरूपेण परिणमन्ते" इत्यस्य निर्देशः समुपलभ्येत। अतः "वायोरणूनां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते" इति भर्तृहर्युक्तकारिकायाम् अणोः शब्दत्वापत्तिं विहाय शेषयोर्द्वयोरेव शब्दत्वापत्तिर्भौतिकविज्ञानदृष्ट्या व्याख्यास्यते।

प्राणवायुर्वर्णानां निमित्तं कारणमित्यस्यास्तात्पर्यं विद्यते । जीवादिवैज्ञानिकास्तु "प्राणवायोः कण्ठस्थितेन स्वरतन्तुना सह यदा आघातः सञ्जायते, तदा अकारादिवर्णानामभिव्यक्तिः" इत्येवं मन्यन्ते । एतेषां मतानुसारेण "अकारादिवर्णाः कण्ठताल्वादिस्थानेषु स्वरतन्तौ च प्राणवायोराघातेन जन्याः" इति स्वीकाराद् वायुर्वर्णानां निमित्तं कारणम्, न तूपादानम् ! परन्तूभयोर्मतयोर्वर्णाभिव्यक्तिप्रक्रियायां कण्ठादिस्थानेषु वायुसंयोगस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्णानामभिव्यक्तेरनभिव्यक्तेश्च दर्शनात् सामञ्जस्यमपि समायाति । शब्दकार्यवादिभिर्नैयायिकैः सह त्वेतेषामाधुनिकानां वर्णाभिव्यक्तिप्रक्रियाविषये सम्यक्तया सामञ्जस्यं परिलक्ष्यते । यतो ह्येते नैयायिका अपि वायुं वर्णस्य निमित्तमेव कारणं मन्यन्ते, न तूपादानम् । तदुक्तं वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे—

यः संयोगविभागाभ्यां करणैरुपजन्यते ।
स स्फोटः शब्दजाः शब्दा ध्वनयोऽन्यैरुदाहृताः ॥
(कारि०–१०२)

करणैः कण्ठताल्वादिभिः सह वायोः संयोगविभागाभ्यां य उपजन्यते, स स्फोटः । अत्र स्फुटतया वायुर्वर्णस्य निमित्तं कारणं प्रतीयते । वर्णविवक्षया प्राणवायुर्यदा कण्ठादिस्थानमभिहन्ति, तदा अकारादिवर्णा अभिव्यज्यन्ते ।

वस्तुतस्तु भौतिकैः स्वरतन्तौ वायुसंघाताद् वर्णाभिव्यक्तौ या प्रक्रिया प्रतिपादिता, ततोऽन्यत्र ध्वनेः पुनरुत्पादनस्थले (In to the gromophone) या प्रक्रिया दृश्यते, तत्र वर्णाभिव्यक्तौ वायोरुपादनत्वं[1] दृश्यते । ध्वनिलेखनयन्त्रे (In to the fonograph) ध्वनिपेटिकोपरि (on the sound-box) संस्थापिते मण्डलके (on the record)[2] बह्व्यो रेखा अङ्किता भवन्ति । तत्र प्रत्येकं रेखासु ध्वन्यनुरूपा वक्राकृतिका नदीपर्वतोपत्यकादिवदुच्चावचा गर्ता निर्मीयन्ते । ध्वनिपेटिकायां वायुं प्रपूर्य मण्डलकोपरि ध्वनिपेटिकासंश्लिष्टां सूचिकाञ्च सन्निधाप्य ततो मण्डलकं यन्त्रद्वारा परितो भ्राम्यते । मण्डलकस्य परि-

---

१. ध्वनि का पुनरुत्पादन—ध्वनि के पुनरुत्पादन के लिये ऊर्जा कसी हुई कमानी से प्राप्त होती है । जिसके कारण रेकार्ड निश्चित रूप से घूमता है । नालियों में कटे वक्र रूप से सुई में कम्पन होता है । यह कम्पन तनुपट पर पहुँच कर वायु में उसी प्रकार की तरङ्गें उत्पादित करता है । और इस प्रकार ध्वनि पुनरुत्पादित होती है ।—(के० पी० घो० माध्यमिक भौतिक, भाग २. पृ० ६३) ।

2. An instrument for recording and reproducing the living voice.

भ्रामणेन तत्संश्लिष्टसूचिकायामुच्चावचध्वनिगर्तानुरूपं कम्पनं जायते। ध्वनिगर्तानुरूप-परिकम्पितसूचिका च क्रमशः स्वकम्पनानुरूपं वायुं कम्पयति, ध्वन्यनुरूपपरिकम्पितश्च वायुर्वर्णात्मना परिणतः सन् ध्वन्यभिलेखनयन्त्रस्थं ध्वन्युत्तेजकयन्त्रं (microphonc) प्राप्य उच्चध्वन्यात्मना तारस्वरेण सर्वैः श्रूयते। अत्र ध्वन्यभिव्यक्तौ सूचिका निमित्तं कारणम्, वायुश्चोपादानम्। एवंरीत्या अन्तःकरणेऽपि वक्ता यं शब्दं प्रयोक्तुमिच्छति, तच्छब्दानुसारि प्रयत्नं कुरुते। येन क्रमेण वक्तुरिच्छानुवर्ती प्रयत्नः सञ्जायते, तेनैव क्रमेण स्थानेष्वभिहते वायावपि शब्दाकृतिकपरिणामः सञ्जायते। तदुक्तं वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे–' लब्धक्रियः प्रयत्नेन ...." इति। अत्र प्रक्रियायां वर्णाभिव्यक्तौ वायोरुपादानत्वं स्पष्टतया प्रतीयते।

परन्त्वेषा सर्वा प्रक्रिया वैखर्यामेव शब्दस्येयत्तां जानतां स्थूलदृशां सरणिमनुसरति। शब्दस्य सूक्ष्मातिसूक्ष्मस्वरूपं साक्षात्कुर्वतां मनीषिणां वर्णाभिव्यक्तेर्विलक्षणा प्रक्रिया दृश्यते। सूक्ष्मवाक्स्वरूपं ज्ञानमेव अकारादिध्वन्यात्मना आविर्भवतीति तेषां राद्धान्तः। तदुक्तं वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डे—

अथायमान्तरो ज्ञाता सूक्ष्मवागात्मना स्थितः।
व्यक्तये स्वस्य रूपस्य शब्दत्वेन विवर्तते॥
(कारि०-११२)

"सूक्ष्मवागात्मना स्थितस्य ज्ञानस्य कथं कादिध्वन्यात्मनाभिव्यक्तिर्निष्पद्यते ?" इतीमं विषयं समवगन्तुं शरीराद् बहिर्देशे भौतिकवैज्ञानिकैः प्रतिपादितः प्रक्रियात्मको विद्युद्ध्वन्योः परस्परं परिवर्तनस्य विधिः समवगन्तव्यः। ततः सूक्ष्मवागात्मज्ञानस्य तेजसा पाके निष्पन्ने सति स्थूलध्वन्यात्मना निष्पत्तिः समवगन्तुं पार्यते।

भौतिकवैज्ञानिकैरकारादिध्वनावूर्जः स्वीक्रियते। ऊर्जसो लक्षणं च गुरुत्वकाठिन्ययो-रभाववत्त्वे सति स्थानान्तर-रूपान्तरप्रयोजकत्वमिति। यथा सौरप्रकाशः, विद्युत्, अग्नि-रिति। अस्मत्प्रकोष्ठे यः सौरादिप्रकाशस्तमोऽपनोदादिकार्येषु प्रयुज्यते, तस्मिन् भारवत्त्वं काठिन्यञ्च नानुभूयेते, केवलं तापमात्रम्, तण्डुलादिद्रव्येषु च विक्लित्त्यादिजनकत्वं प्रत्यक्षी-क्रियते। न च ध्वनौ केवलमभारवत्त्वस्य निर्गतकाठिन्यत्वस्य च प्रतीतेर्द्रव्यं स्थानान्तरितं रूपान्तरञ्च कर्तुं शक्तेरभावस्य सत्त्वाद् ध्वनावूर्जोलक्षणस्याव्याप्तिदोषापत्तिः, तेन ध्वनेरूर्जस्त्वं न सिद्धयतीति वाच्यम् ! विषापहरणादिषु शब्दशक्तेरनुभवात्। नूतना भौतिकशास्त्रिणः पराश्रव्य-

ध्वनिद्वारा रासायनिकक्रियया द्रव्याणि निर्मीयन्ते[1], विषापनोदादिकार्येषु पराश्रव्यध्वनेरुपयोगं विधाय साफल्यं प्राप्ताश्च दृश्यन्ते ।

ऐन्द्रजालिको मारणमोहनादिसामर्थ्यविशिष्टसावरादिमन्त्राणां प्रयोगकुशलो वा यं पदार्थं यथारूपं कर्तुं समीहते, तं तथा विदधाति । अग्नौ तमोऽपनोदादिसामर्थ्यवद् विषापहरणादिषु नियतशक्तिकानां शब्दानां सामर्थ्यदर्शनाद् ध्वनेरूर्जस्त्वं समीचीनमेव ।

अकारादिध्वन्यूर्जसो विद्युद्रूपेण, ध्वनिधर्मसमाविष्टविद्युदूर्जसश्च ध्वनिरूपेण परिवर्तनं कर्तुं शक्यते । अयं विषयो ध्वनिविज्ञानादिग्रन्थेषु बहुशो व्याख्यातः[2] । यथा ध्वनिश्रावकयन्त्र-

---

१. **रासायनिक**—पोटैशियम आयोडाइड (KI) के घोल में या हाइड्रोजन सल्फाइड (H2S) में पराश्रव्य ध्वनि का सञ्चार होने से इन यौगिकों में से I और S अलग हो जाते हैं। यह प्रक्रिया आक्सीकरण की है। पराश्रव्य ध्वनि से उलटी क्रिया भी होती है जिसे लघुकरण या रिडक्सन कहते हैं, जैसे मर्क्यूरिक (mercuric chloride) का मर्क्यरस क्लोराइड (Mercurour chloride) में बदल जाना ।—(पृ० सं० २३२)

जैविक—पराश्रव्य ध्वनि से बहुतेरे रोगों के कारण बैक्टीरिया और वाइरस नष्ट हो जाते हैं। इसका उपयोग सामान्यतः पानी, दूध आदि को रोग के जीवाणुओं से मुक्त करने में किया जाता है। पराश्रव्य ध्वनि बैक्टीरिया आदि से एंजाइम, टॉक्सिन (विष) आदि निकालने में भी सफल होती है, जिसका प्रयोग उसे निरापद बनाकर रोगों के भावी आक्रमण से रक्षा में किया जाता है। (पृ० सं० २३३)

जो दो द्रव आपस में नहीं मिलते उन्हें मिलाकर इमल्सन तैयार करना पराश्रव्य ध्वनि का काम है। (पृ० सं० २३४)

२. **टेलीफोन**—इस यन्त्र को ग्रेहाम बेल ने (greham Bell 1876) तैयार किया। इसमें एक स्थायी चुम्बक होता है जिसके ध्रुवों के पास इस्पात का पतला डायफ्राम रहता है। डायफ्राम का व्यास लगभग २ इञ्च और मोटाई ·००६ और ·०१२ इञ्च के बीच होती है। इसका मध्य भाग दोनों ध्रुवों को छुये हुये, पर उनसे इतना दूर रहता है कि खिचकर या कम्पन में यह ध्रुवों से सट न जाय, डायफ्राम की ओर दृढता से कसी रहती है। चुम्बक के ध्रुवों के छोरों पर कुण्डली (coil) लिपटी रहती है। डायफ्राम में तनाव रहता है। और सामान्य स्थिति में चुम्बक की ओर थोड़ा खिंचा रहता है। चुम्बकीय क्षेत्र में होने से डायफ्राम होकर चुम्बकीय फ्लक्स निकलता है। फ्लक्स का धन B हो तो डायफ्राम पर लगनेवाला बल B_2 का अनुपाती होता है।

स्योरःप्राचीरे यदा ध्वनिः समापतति, तदा इस्पातनिर्मितमसूक्ष्मतन्तुरूपम् उरःप्राचीरमपि (Diaphragm) ध्वन्यनुरूपं परिस्पन्दते, ध्वनिधर्मसमाविष्टमुरःप्राचीरञ्च त्वराकम्पन-शील[1]नामकं तत्त्वं स्वानुरूपं कम्पयति। परिस्पन्दमानं त्वराकम्पनशीलञ्च तत् तत्त्वं ध्रुवसंलग्नां विद्युत्कुण्डलिनीं परितो धुनोति। कुण्डल्या विद्युद्धारायाञ्च ध्वन्यनुरूपः परिस्पन्दः समुदेति, विद्युच्च ध्वनिधर्मसमाविष्टा जायते। एवं ध्वन्यूर्जसो विद्युदूर्जोरूपेण परिवर्तनं निष्पद्यते।

यदा ध्वन्यनुरूपपरिस्पन्दमाना विद्युद्धारा ध्वनिश्रावकयन्त्रस्थं (Into the telephone) ध्वन्युत्तेजकयन्त्रं लभते, तदा ध्वनिधर्मसमाविष्टाया विद्युद्धाराया ध्वनिरूपेण परिणामः सञ्जायते। इयमेव क्रिया विद्युदूर्जसो ध्वन्यूर्जोरूपेण परिणमननाम्ना प्रोच्यते नूतनध्वनि-विद्भिः। एवं देहान्तरालेऽपि हृदि स्थितं सूक्ष्मवागात्मकं ज्ञानं विद्युति परिवर्त्य तद्रूपेण कण्ठादिस्थानेषु प्रेष्यते। कण्ठादिस्थानेषु च सूक्ष्मवाग्धर्मसंश्लिष्टाया विद्युतश्च कादिध्वनिरूपेण परिणामो निष्पद्यते। ततः श्रूयते क इति, ख इति। तथा चोक्तं वाक्यपदीयस्य ब्रह्मकाण्डे—

"स मनोभावमापद्य तेजसा पाकमागतः।
वायुमाविशति प्राणमथासौ समुदीर्यते॥
अन्तःकरणतत्त्वस्य वायुराश्रयतां गतः।
तद्धर्मेण समाविष्टस्तेजसैव विवर्तते॥"

(कारि०—११३-१४)

अत्र तेजःपदेन कायाग्नेर्ग्रहणं कर्तव्यम्। कायाग्निमेवात्र विद्युत्स्थानापन्नं जानीयात्। यतो हि प्रकाशविद्युद्दावाग्नीत्यादयः सर्वेऽग्नेरेव भेदाः, न तु तद्भिन्नाः। ज्ञानस्य एव शब्दरूपेण तत्परिणाम इत्येवं शाब्दिका मन्यन्ते। ज्ञानमप्येका ऊर्जःशक्तिर्विद्यते। सूक्ष्मशब्द-स्वरूपेण स्थितं घटपटादिविषयकं ज्ञानम् "कम्बुग्रीवादिमद्रूपार्थे घटशब्दः प्रयोक्तव्यः, पटशब्दश्च न प्रयोक्तव्यः" इत्येवं सङ्कल्पात्मकमनसा सह संयोगे सति तद्रूपेण परिणमते। "स मनोभावमापद्य" इत्यस्येदमेव तात्पर्यं विद्यते। ज्ञानञ्च सूक्ष्मवाक्स्वरूपमेव, इति

डायफ्राम जब ध्रुवों के पास जाता है या उनसे दूर हटता है, तो फलक्स भी बढ़ता घटता है। फलक्स के परिवर्तन के अनुरूप ही ध्रुवों पर लिपटी हुई कुण्डली की विद्युद्धारा में परिवर्तन होता है। इसीलिये जब डायफ्राम ध्वनि पड़ने से वह कम्पन करता है, तो उसी के अनुरूप कुण्डली की धारा में दोलन होता है। इस रीति से ध्वनि की ऊर्जा विद्युत की ऊर्जा में बदलती है। इसके साथ माइक्रोफोन के साथ जुटे हुए टेलोफोन की कुण्डली में धारा का दोलन होता है, तो उसी के अनुरूप डायफ्राम में कम्पन होता है जिससे ध्वनि उत्पन्न होती है।

(श्री ललित किशोर सिंह, एम. एस.सी., ध्वनिविज्ञान, पृ० २३५-२३६)

१. Flux

सूक्ष्मवाग्ज्ञानयोर्नास्ति भेदः । तथा चोक्तं वाक्यपदीयस्य ब्रह्मकाण्डे—"अथायमान्तरो ज्ञाता सूक्ष्मवागात्मना स्थितः ।" इति ।

सूक्ष्मशब्दस्वरूपाया घटपटादिविषयकज्ञाननिष्ठोर्जसो मनोरूपेण परिवर्तने जाते सति मनोऽपि सूक्ष्मशब्दनिष्ठधर्मेण समाविष्टं जायते । सूक्ष्मशब्दनिष्ठधर्मसमाविष्टस्य मनसश्च कायाग्निना यदा सम्बन्धः सञ्जायते, तदा कायाग्नौ कम्पनं प्रादुर्भवति । यथा बहिःप्रदेशे दूरध्वनिप्रेषकयन्त्रे (Into the telephone) इस्पातनिर्मितेऽतीव सूक्ष्मे तन्तौ[1] यदा ध्वनिः समापतति, तदातिशयकम्पनशीलं[2] तत्त्वं पुनः पुनः सङ्कुचति, विकसति च । अतिशयकम्पनशीलनामकतत्त्वस्य सङ्कोचविकासौ ध्वन्यनुरूपावेव भवतः । येन क्रमेण ध्वनिनातिशयकम्पनशीलनामकं तत्त्वं परिकम्पते तेनैव क्रमेण कुण्डलीनिष्ठविद्युद्धारायां परिकम्पनं जायते । एवं रीत्या अन्तःकरणेऽपि विवक्षया सूक्ष्मशब्दसमाविष्टं सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनस्तत्त्वं येन क्रमेण जठराग्निमभिहन्ति, तेनैव क्रमेण जठरनिष्ठविद्युति स्पन्दनं समुत्पद्यते । तेन सूक्ष्मध्वन्यूर्जसो विद्युदूर्जोरूपेण परिवर्तनं जायते । "स मनोभावमापद्य तेजसा पाकमागतः" इति भर्तृहर्युक्तेरिदमेवोपयुक्तं तात्पर्यं विद्यते । अन्तःकरणनिष्ठध्वनिधर्मसमाविष्टविद्युतस्तु कण्ठताल्वादिस्थानेषु अकारादिध्वनिरूपेण परिवर्तनं सञ्जायते ।

सूक्ष्मवाग्धर्मसमाविष्टमनसा जठराग्नौ कम्पने जाते सति सूक्ष्मवाचस्तेजोरूपेण यदा परिवर्तनं जायते, तदा तैजसः शब्दः प्राणवायुमाध्यमेन ऊर्ध्वं समुत्तिष्ठति । अन्तःकरणनिष्ठसूक्ष्मध्वन्यनुरूपपरिकम्पितं तेजश्च वायुस्तद्धर्मेण (मनोधर्मेण दाहधर्मेण च) समाविष्टः सन् ध्वनिग्राहकयन्त्रस्थानापन्नम् अनुनादकयन्त्रस्थानापन्नञ्च कण्ठताल्वादिस्थानं प्रापयति । "वायुमाविशति प्राणामथासौ समुदीर्यते" इत्यस्य चेदमेवोपयुक्तं तात्पर्यं वेदितव्यम् । कण्ठताल्वादिस्थानानि च वायुसाहाय्येन समागतं सूक्ष्मवाग्धर्मसमाविष्टेन मनसा क्रमशः प्रकम्पितं तेजस्तरङ्गमकारादिध्वनिरूपेण परिणमन्ते ।

यद्वा

"अन्तःकरणतत्त्वस्य वायुराश्रयतां गतः ।
तद्धर्मेण समाविष्टस्तेजसैव विवर्तते ॥"

इति भर्तृहर्युक्त्यनुसारेण अन्तःकरणतत्त्वस्याश्रयतां गतस्तद्धर्मेण सूक्ष्मवाक्संविष्टमनोधर्मेण दाहधर्मे च समाविष्टो वायुरेव ऊर्ध्वं कण्ठताल्वादिस्थानं गच्छति । कण्ठताल्वादिस्थानेष्वपि च

---

१. Diaphragm. २. Flux ।

विद्युद् विद्यते। तत्तद्वर्णाभिव्यक्तिजनककण्ठादिस्थानानि च स्वनिष्ठतेजःसाहाय्येन विद्युद्द्वारा वा अन्तःकरणात् समागतं दाहादिधर्मेण समाविष्टं वायुमकारादिध्वनिरूपेण परिणमन्ते। अन्तःकरणतत्त्वस्येत्युपर्युक्तकारिकायाः "विभज्य स्वात्मनो ग्रन्थीन् श्रुतिरूपैः पृथग्विधैः (११५)" इत्यस्याश्च कारिकाया इदमेव स्वारस्यं परिलक्ष्यते।

यथा देहाद् बहिःप्रदेशे ध्वनिग्राहकयन्त्रं ध्वनिप्रेषकयन्त्रेण प्रेषितं विद्युत्तरङ्गं प्रगृह्य स्वनिष्ठविद्युच्छक्तिसाहाय्येनैव तत्तरङ्गं ध्वनिरूपेण परिणमते, एवमन्तःकरणात् प्रेषितो दाहधर्मेण सवृत्तिकमनोधर्मेण समाविष्टो वायुतरङ्गः कण्ठताल्वादिनिष्ठतेजःसाहाय्येन ध्वनिरूपेण परिणामं लभते। ततः श्रूयते क इति, ख इति च। अन्तःकरणनिष्ठसूक्ष्मवागात्मज्ञानसमाविष्टमनोऽनुसारि प्रकम्पितं तेजः, तत्प्रकम्पितो वायुर्वा मुखे तत्तद्ध्वनिरूपं संल्लभते। यथा अस्माकं मुखात् समुद्गीर्णा वाग् ध्वन्युत्तेजकयन्त्राभिव्यक्तध्वन्यपेक्षया सूक्ष्मा, तथैवान्तःकरणनिष्ठा वाक् कण्ठताल्वाद्यभिव्यक्तध्वन्यपेक्षया सूक्ष्मा; अनुनादकयन्त्ररूपेषु कण्ठताल्वादिषु तदपेक्षया बहुगुणिता सञ्जायते। अन्तःकरणे सूक्ष्मवागात्मज्ञानस्य विद्युद्रूपेण, सूक्ष्मवाग्धर्मसमाविष्टविद्युतश्च कण्ठादिस्थानेषु ध्वनिरूपेण परिणामः सञ्जायते।

यद्वा—यथा अग्निना जलं बाष्परूपेण परिणामं लभते। बाष्पद्वारा च 'विष्टननामकं' यन्त्रं गतिमत् सञ्जायते। बाष्पस्य विष्टनयन्त्रेण संयोगे जाते सति बाष्पतत्त्वं यान्त्रिकोर्जोरूपेण विपरिणमते। यान्त्रिकोर्जसश्च विद्युदुत्पादके यन्त्रे (Into the dynamo) विद्युदूर्जोरूपेण, विद्युदूर्जसश्च दार्पणकुतुपान्तराले सूक्ष्मतन्तुना सह (with the filament) संयोगे जाते सति प्रकाशरूपेण परिणामः सञ्जायते। अयं विषयो डोलाण्डवारकृते "परमाणुशक्ति" इत्यमिधेये ग्रन्थे बहुशः प्रतिपादितः।

एवं सूक्ष्मवागात्मज्ञाननिष्ठोर्जसो मनसा सह संयोगे सति तस्या मनोरूपेण, मानसशक्तेश्च तेजसा सह सयोगे सति तस्याः कायाग्निरूपेण, कायाग्नेश्च प्राणवायुना सह संयोगे वायुनिष्ठोर्जोरूपेण परिवर्तनं क्रमशः सञ्जायते। सूक्ष्मवाक्संश्लिष्टमनोधर्मेण दाहधर्मेण च समाविष्टो वायुर्यदा कण्ठताल्वादिस्थानं लभते, तदा कण्ठताल्वादिनिष्ठोर्जःसहकारेण तस्य वायोर्ध्वन्यूर्जोरूपेण परिणामो भवति। ततः श्रूयते अ इति, आ इति च। यथा जलस्य क्रमशः स्वविजातीयविद्युदूर्जोरूपेण परिवर्तनम्, एवं वायोरपि कण्ठाताल्वादिरूपयन्त्रे स्वविजातीयध्वनिरूपेण परिणामो निष्पद्यते। रसायनशास्त्रदृष्ट्या भौतिकविज्ञानदृष्ट्या च वर्णाभिव्यक्तिप्रतिपादिकायाः "स मनोभावमापद्य तेजसा पाकमागतः" इत्यादिकारिकाया इत्थमेव व्याख्यानं कर्तुं शक्यते। इत्थमेव च आस्याद् वर्णा अभिव्यज्यन्ते।

वस्तुतस्तु अयं श्रोत्रग्राह्योऽकारादिशब्दो न वायोः परिणामः, न वा तैजसोर्जसः परिणामः। किन्तु शब्दस्य प्राणे बुद्धौ च या अतीव सूक्ष्मा शक्तिर्विद्यते, सा एव वक्तुर्विवक्षया कण्ठताल्वादिरूपानुनादकयन्त्रे स्वपरश्रोत्रग्राह्यस्थूलध्वन्यात्मना कादिभेदं प्रपद्यते। एतदेव श्रीभर्तृहरिचरणा अपावृण्वन् वाक्यपदीयस्य ब्रह्मकाण्डे—

"तस्य प्राणे च या शक्तिर्या च बुद्धौ व्यवस्थिता।
व्यक्तये स्वस्य रूपस्य शब्दत्वेन विवर्तते॥" इति।
(कारि०–११७)

यत्तु पूर्वं ध्वन्यभिलेखनयन्त्रस्य (of the phonograph) दृष्टान्तद्वारा वायोः परिणामभूतः शब्दः प्रतिपादित इति, तन्न समीचीनम्; ध्वनिपेटिकायां (Into the sound box) ध्वनिपेटिका वायुं प्रपूर्य मण्डलकोपरि (on the record) संश्लिष्टां सूचिकाञ्च सन्निधाप्य मण्डलकंयन्त्रद्वारा यदा परितो भ्राम्यति, मण्डलकस्य-परिभ्रामणेन ध्वन्यनुरूपेषु उच्चावचगर्तेषु सूचिकाया आघातः सञ्जायते। मण्डलकनिर्मित ध्वनिगर्त-सूचिकयोश्च परस्परमाघाताव्यवहितोत्तरं घटपटादयोऽतीव सूक्ष्मा ध्वनय एव समुत्पद्यन्ते। ते एव ध्वनयो ध्वन्युत्तेजकयन्त्रं गतास्तारस्वरेणास्माभिः श्रूयन्ते। न च 'ध्वनिगर्त-सूचिकयोः परस्परं संघर्षे सति अतीव सूक्ष्मो घटपटादिध्वनिरेवाभिव्यज्यते' इति मया स्वीक्रियते। त्वया तु 'सूचिकायां ध्वनिगतानुरूपं कम्पनं प्रादुर्भवति, तत्कम्पनमेव ध्वन्यभिलेखनयन्त्रस्थं वायुम् आत्मसात् कुर्वद् ध्वन्युत्तेजकेन तारस्वरेण श्रूयते' इत्येवं स्वीक्रियते।

आवयोः पक्षयोर्विनिगमनाविरहात् किमपि तथ्यं याथार्थ्यं न भजतीति वाच्यम्! सत्कार्यवादिमतानुसारेण तत्समाधानात्। सत्कार्यवादिनः कार्यस्याभिव्यक्तेः पूर्वमेव कारणे तत्सत्तां स्वीकुर्वन्ति। अण्डेषु यद्वा बीजेषु लीयमानानि सूक्ष्माण्यङ्गान्येव बहिः स्थूलरूपेण अभिव्यज्यन्ते। बीजे सूक्ष्मरूपेण शाखापल्लवादीनां सत्ताया अभावे स्थूलवृक्षस्य समुत्पत्ति-रसम्भवा। एवं ध्वन्यभिलेखनयन्त्रेऽपि ध्वनिगर्त-सूचिकयोराघाते सति प्रथमं घटपटाद्यात्मकः सूक्ष्मो नादः समुदेति। स एव नादो ध्वन्युत्तेजकयन्त्रेण तारस्वरेण श्रूयते। यदि मूले सूक्ष्म-घटपटाद्यात्मकस्य ध्वनेरभिव्यक्तिर्न स्यात्, तर्हि तस्य स्थूलध्वन्यात्मना श्रुतिरसम्भवा। किञ्च, 'यत्र यत्र ध्वनिस्तत्र तत्र कम्पनम्, यद्वा यत्र यत्र कम्पनं तत्र तत्र ध्वनिः, ध्वनिः पिण्डस्य कम्पनात् प्रादुर्भवति, यथा नानद्यमानायां घण्टायाम्' इत्येवं प्रत्यक्षप्रमाणीकृतानुमानेन यदि मण्डलकोपरि सूचिकायामाघाते सति कम्पनं प्रादुर्भवति, तर्हि तत्र सूक्ष्मा घटादयो ध्वनयोऽपि अवश्यमेव अभिव्यज्यन्ते। मूलभूताः सूक्ष्मा ध्वनय एव बृहद्ध्वनिरूपेण श्रूयन्ते। एवंरीत्या

विचार्यमाणे सति ध्वन्यभिलेखनयन्त्रे मण्डलकोपरि सूचिकया शब्द एवाभिव्यज्यते, न तु ध्वनिगर्तानुरूपपरिकम्पितसूचिकास्पन्दनानुरूपवायवीयतरङ्गा ध्वनिरूपेण परिणताः श्रूयन्ते ।

किञ्च ये ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिमामनन्ति, तेषामपि मतानुसारेण बीजे महीरुह इव ज्ञाने सन्निहिता सूक्ष्मा वागेव स्थूलध्वन्यात्मना अभिव्यज्यते । अत एव भर्तृहरिणा वाक्यपदीयस्य ब्रह्मकाण्डे—

अथायमान्तरो ज्ञाता सूक्ष्मवागात्मना स्थितः ।
व्यक्तये स्वस्य रूपस्य शब्दत्वेन विवर्तते ॥

(कारि०–११२)

इत्यस्यां कारिकायाम् "सूक्ष्मवागात्मना स्थितः" इत्युक्तम् ; न तु केवलं ज्ञानमात्रं शब्दात्मना आविर्भवति । सूक्ष्मवागात्मना स्थितं घटपटादिविषयकं ज्ञानमेव स्थूलनादात्मना बहिरभिव्यज्यते । ज्ञानस्वरूपया सूक्ष्मवाचो ध्वनिरिन्द्रियातीतः, अतः सा सूक्ष्मा । स्थूलायाश्च वाचो ध्वनिः श्रोत्रेण गृह्यते । अतः सा स्थूला । स्थूलयापि वाचा घटपटादिविषयकं ज्ञानं जायते । अतः सापि तादात्म्याद् ज्ञानस्वरूपा ।

यत्तु विजातीयरूपेण पदार्थस्य परिवर्तनं प्रतिपादयन् जलस्य विद्युद्रूपेण परिवर्तनं दृष्टान्तरूपेण समुपस्थाप्य नादशून्यस्य ज्ञानस्य ध्वनिविशिष्टशब्दात्मना परिणतिः पूर्वं प्रतिपादिता, सापि न समीचीना । सत्कार्यवादिमतानुसारेण विद्युद्रूपकार्यस्याभिव्यक्तेः पूर्वमेव जले सूक्ष्मरूपेण विद्युतः समुपस्थितेः सत्त्वात् । जले सन्निहितमग्नितत्त्वमेव यान्त्रिकक्रियया विद्युदात्मना अभिव्यज्यते । जलेऽग्नितत्त्वस्यानुसंसर्गः सांख्यैः स्वीक्रियते । तथा चोक्तं श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे—

भूतानां नभआदीनां यद्यद्भव्यावरावरम् ।
तेषां परानुसंसर्गाद् यथासंख्यं गुणान् विदुः ॥

(भा०, स्क० २, अ० ५, श्लो० ३६)

वायौ आकाशस्य, अग्नौ च आकाशवायुतत्त्वयोः, जले च आकाशवाय्वग्नितत्त्वानाम्, पृथ्व्याञ्च नभआदीनां चतुर्णामनुसंसर्गोऽस्ति । पृथ्व्यादिष्वग्नितत्त्वस्य सत्त्वादेव काष्ठद्वयस्य परस्परं संघर्षणेन अग्निः प्रज्वलति । इममेव सत्कार्यवादं स्पष्टयति श्रीभर्तृहरिर्वाक्यपदीयस्य ब्रह्मकाण्डे—

अरणिस्थं यथा ज्योतिः प्रकाशान्तरकारणम् ।
तद्वच्छब्दोऽपि बुद्धिस्थः श्रुतीनां कारणं पृथक् ॥

(कारि०–४६)

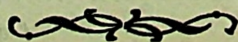
यथा अरणिस्थं ज्योतिः प्रकाशान्तरस्य बहिर्दृश्यमानस्याग्नेः कारणम्, तथैव बुद्धिस्थो बुद्धौ सूक्ष्मरूपेण स्थितोऽक्रमिकश्च शब्द एव श्रुतीनां श्रूयमाणशब्दानामुपादानं कारणम्। उपदेशकाले शैशवावस्थायां वृद्धैर्ये घटपटादयः सक्रमाः शब्दाः समुपदिष्टाः, त एव शब्दाः श्रोत्रद्वारा शिशोर्बुद्धिदेशं प्रविश्य अक्रमिकरूपेण तत्र तिष्ठन्ति । विवक्षया शिशुर्वृद्धैः समुपदिष्टान् विच्छिन्नक्रमरूपान् बुद्धिदेशं गतान् तानेव शब्दान् पुनः 'घटः, पटः' इत्येवं सक्रमरूपेण समुच्चारयति । एतदेव स्पष्टीचकार श्रीभर्तृहरिः—

यथैकबुद्धिविषया मूर्तिराक्रियते पटे ।
तद्वच्छब्दोऽपि बुद्धिस्थः श्रुतीनां कारणं पृथक् ॥
(ब्रह्म० ५२)

यथैकबुद्धिविषया मूर्तिः चित्रपटे निर्मीयते । 'एकबुद्धिविषया' इत्यस्याक्रमिकरूपेण बुद्धौ स्थिता मूर्तिः । बहिःस्थिता मूर्तिः पूर्वं सक्रमरूपेण चित्रकारस्य बुद्धौ समाविशति । बुद्धिदेशं समाविष्टा च तत्र विच्छिन्नक्रमरूपेण तिष्ठति । अक्रमिकां बुद्धिदेशस्थितामेवमूर्तिं पुनश्चित्रफलके क्रमरूपेण निर्माति । एवं पूर्वं सक्रमः शब्दो बुद्धिदेशं समाविश्य तत्र अक्रमतां लभते । स एव शब्दो विवक्षायां सत्यां पुनः सक्रमरूपं लभते ।

यथा ध्वनिप्रेषककेन्द्रस्थानात् प्रसारयिष्यमाणः संवादविसंवादो ध्वन्युत्तेजकयन्त्रस्य पुरःसरं प्रोच्चरितः, तत्र (ध्वन्युत्तेजकयन्त्रे) विद्युद्गतिं लब्ध्वा ध्वनिवर्धकयन्त्रेण च सम्वर्द्धितः सन् ध्वनिग्राहकयन्त्रस्य तरङ्गेण समन्वितो भूत्वा (Modulated with the radio frequency) वायवीयं (Into the arial) प्रविशति, तच्च वायवीयं विद्युच्चुम्बकीयतरङ्गद्वारा सर्वतो दिक्षु तं संवादविसंवादं प्रेषयति । विद्युच्चुम्बकीयतरङ्गसहकारेण विप्रकृष्टदेशेषु, यद्वा अनतिदूरदेशेषु गृहे वने वा स्थितेषु ध्वनिग्राहकयन्त्रेषु (Into the radio) ध्वनयः समाविशन्ति । तत्र विद्युद्ध्वनितरङ्गयोः पृथक्कर्तृयन्त्रं विद्युतो ध्वनिं पृथक्कृत्य ध्वनिग्राहकयन्त्रस्थं ध्वन्युत्तेजकनामकं भागं प्रवेशयति । ततस्त एव ध्वनिप्रेषककेन्द्रस्थानात् प्रेषिता ध्वनयः श्रूयन्ते न तु तद्भिन्नाः ।

एवंरीत्याऽन्तःकरणेऽपि प्राणस्था बुद्धिस्था च वाग् वक्तुर्विवक्षया कायाग्निसन्तप्तवायुमाध्यमेन अनुनादकयन्त्रस्थानापन्नं ताल्वादिस्थानं लभते । ताल्वादिस्थानञ्च तेजःसन्तप्तप्राणवायुतः शब्दं पृथक्कृत्य तमभिव्यनक्ति । ततः श्रूयते अ इति, आ इतीति ।

उत-निपातस्यार्थविज्ञानम्

श्रीहरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी
अनुसन्धाता
वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी

यदा काचनापि भाषा दैनिकव्यवहारे प्रयुज्यते, तदा सा स्वभावतः प्राणवती गतिशालिनी च भवति। वेदसंहिताब्राह्मणारण्यकप्रातिशाख्यरामायणमहाभारततश्चतुर्थशताब्दीपर्यन्तनिर्मितसंस्कृतवाङ्मयं यावत् संस्कृतभाषा कामं प्राणवती गतिशीला चासीत्। जीवनस्य प्रत्येक व्यवहारे इयं प्रयुज्यमानासीत्। अत एवास्या अत्यन्तं सारल्यं बोधगम्यत्वञ्चासीत्। भाषा यदा प्राणवती भवति, तदा तस्या वाक्येषु क्रियापदानाम्, अर्थात् विधेयदलस्य बाहुल्येन प्रयोगा भवन्ति; यतो हि भाषायाः स्वाभाविकविकासदशायामसमस्तानां पदानामेव प्रयोगो भवति। अस्याञ्च दशायां समस्तपदानां प्रयोगस्यावकाश एव न भवति, यतो हि भाषा जीवनगत्या सह सम्बद्धा भवति जीवनस्य स्वाभाविकगत्या सह दुरूहतायाः सङ्गतिर्न भवति। इयमेव दशा संस्कृतभाषाया अभूत्।

वैदिकसंहितातश्चतुर्थी शताब्दीं यावत् संस्कृतभाषा जीवने व्यवह्रियमाणासीत्। अतोऽत्र समस्तानि पदानि न प्रयुज्यमानानि आसन्। अस्यां दशायामसमस्तानां पदानां क्रियापदानाञ्च अर्थाद् विधेयदलस्य बाहुल्येन प्रयोगा भवन्ति। यतो हि विधेयमेव वाक्ये प्रधानं भवति, उद्देश्यदलन्तु विशेषणकोटिमारोहति। विशेषणतया प्रयुज्यमाना पदार्था अनुवादवद् भासन्ते। ज्ञातमेवोद्देश्यदलं भवति, अज्ञातञ्च विधेयदलं भवति। यदा उद्देश्यदलस्य बलेन विधेयदलं ज्ञानविषयीक्रियते, तदा क्रियापदं पूर्णतया अर्थं प्रकाशयितुमसमर्थं भवति। अस्याञ्च दशायां क्रियापदेन सह निपातविशेषा उपसर्गादयः संयोज्यन्ते। संयुज्यमानाश्च तेऽभीष्टमर्थं भावञ्च प्रकाशयन्ति।

उपर्युक्तेन सन्दर्भेणायमेव निष्कर्षो भवति यत् संस्कृतभाषायां क्रियापदानां यावद् विशिष्टं स्थानं भवति ततो मनागपि न्यूनं निपातानां स्थानं नास्ति। निःसंशयं वक्तुं शक्यते यत् संस्कृतभाषाया यदि क्रियापदं शरीरस्थानीयम्, तर्हि निपाताः प्राणस्थानीयाः।

अतोऽत्र कतिपयनिपातानां विभिन्नार्थेषु प्रयुक्तानामुदाहरणानि प्रदर्श्यन्ते। प्रथमं तावत् 'उत' इति निपातस्योदाहरणं प्रस्तूयते।

तथा हि "भद्रं नो······मुत क्रतुम् ।"[१] अत्र 'उत'पदमप्यर्थे प्रयुक्तमस्ति। तथा च सायणः—"उत अपि च, क्रतुं प्रज्ञानं भद्रं शुभाध्यवसायलक्षणं प्रापय।" अन्यत्रापि सायणाचायण तस्मिन्नेवार्थे 'उत'पदं प्रयुक्तम्[२] । अन्यत्र तु 'उत'पदं सायणाचार्येण चार्थे प्रयुक्तम्। तथा हि "परैतु ·····मोत वीरान् स्वाहा।"[३]

'उत'पदं परामर्शेऽप्यर्थेऽवलोक्यते, "सोमस्त ··उ० द्युम्नस्य"[४] । तथा हि "उत-शब्दः परामर्शे" इति भट्टभास्करभाष्यम्।

निपातानामनेकार्थत्वाद् विकल्पार्थेऽपि क्वचित् उत'शब्दो दृश्यते। तथा च "अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत"[५] । अत्रोपोद्बलकतया सायणभाष्यमुद्ध्रियते—"उतशब्दो यद्यपि विकल्पार्थे प्रसिद्धः, तथापि निपातत्वेनानेकार्थत्वादौचित्येनात्र समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः। उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपातत्वम्। तर्हि निपाता आद्युदात्ताः (फि० सू० ८०) इत्युकारस्योदात्तः प्राप्त इति चेन्न, प्रातः शब्दवदन्तोदात्तत्वात्। यथा 'प्रातः' शब्दोऽन्तोदात्तत्वेनैव स्वरादिषु (पा० सू० १।१।३७) पठितः, एवमुतशब्दस्यापि पाठो द्रष्टव्यः, स्वरादेराकृतिगणत्वात्" इति।

वेदे उतपदं विचिकित्सायां निभाल्यते। तथा च मन्त्रः—"उत स्वया सुमनाः······ अभिख्यम्"[६] । अत्र सायणाचार्येण उतपदं विचिकित्सार्थे प्रयुक्तम्—"उतेति विचिकित्सायाम्। उत किं स्वया तन्व्या स्वीयेन आत्मीयेन शरीरेण संवदे सह वदनं करोमि, आहोस्वित् तत्तेन वरुणेन सह संवदे" इति।

तैत्तिरीये आरण्यके 'उत'शब्दः किंशब्दार्थेऽपि दृष्टः। तथा च मन्त्रः—"उता-विद्वानमुं लोकं······कश्चित्समश्नुता उत"[७] । अत्र सायणः—"उतशब्दः प्रश्नद्योतकः, किमित्येतस्मिन्नर्थे वर्तते"। तैत्तिरीये आरण्यके 'एव' अप्यर्थेऽपि 'उत'शब्दो वर्तते। तथा हि—"मा नो महान्तमुत······रीरिषः"[८] । अत्र सायणाचार्यः—"उतशब्दा अपि पर्याया उक्तानुक्तसमुच्चयद्योतकाः" इति।

---

१. ऋ० सं० १०।२५।१।
२. ऋ० सं० १०।७२।४।
३. छा० ब्रा० २।१।२५।
४. तै० सं० १।११।६२।
५. ऋ० सं० १।१।२।
६. ऋ० सं० ७।८६।२।
७. तै० आ० ८।२।६।
८. तै० आ० ३।५२।५२।

अथर्ववेदे उतशब्दः अप्यर्थे समुच्चयार्थे । तथा च मन्त्रः—"यदन्तरिक्षं पृथिवी-मुत·· ··लोकम्"[१] । अत्रापि सायणाचार्येण उतशब्दः समुच्चयार्थे व्याख्यातः । तथा हि "उतशब्दः अप्यर्थे समुच्चयार्थे वर्तते ।"

'उत' इति निपातश्चार्थे ऋग्वेदे—"मा काकम्बीरमुद् ····मोत सूरो अहः"[२] इति मन्त्रे प्रयुक्तः । तथा च स्कन्दस्वामिनः उद्गीथभाष्यम्—"उतशब्दोऽत्र चार्थे" । ऋग्वेदे पदपूरणार्थोऽपि उतशब्दो दृश्यते । तथा च मन्त्रः—"परो हि मर्त्यैरसि समो देवैरुत"[3] । तथैव उद्गीथभाष्यम्—"उतशब्दस्तु पदपूरणः" । "उत ब्रुवन्तु नो मिदो······इद् दुवः[४]" इति मन्त्रेऽपि पदपूरणार्थकोऽपि अप्यर्थकः समुच्चयार्थकश्च उतशब्दः प्रयुक्तः । तथैव उद्गीथ-भाष्यम—"उतशब्दः पदपूरणः, अप्यर्थे, समुच्चये वा"[५] इति ।

'यस्मात्' इत्यर्थेऽपि क्वचिद् ऋग्वेदे उतशब्दो निपात्यते । यथा —"तस्मिन् सखित्व ·········स शक्र उत नः"[६] । उद्गीथभाष्यमपि तथैव समर्थयामास—"उतशब्दस्तु यस्मादर्थे ।"

पदपूरणे प्रयुज्यमानः उतशब्दः स्वार्थेऽपि दृश्यते । तथा च मन्त्रः—"अप्स्वन्तर-मृतमप्सु भेषजमपामुत[७] ··· ···।" उद्गीथभाष्यमप्येतत्समर्थयते । यथा हि—"उतशब्दः पदपूरण एवार्थे वा ।"

अयमुतनिपातो निपातान्तरेण सह प्रयुज्यमानोऽर्थान्तरमपि गमयति । यथा—"उतो स मह्यमिन्दुभिः··· ····षड् चर्कृषत्"[८] अस्मिन् मन्त्रे उञा सह कृतैकादेशः 'उतो' शब्दः पदपूरणार्थकः प्रयुज्यमानो दृश्यते । 'उ' इति निपातो नाम्ना सह, उपसर्गेण वा सह आख्यातेन वा सह कृतैकादेशः सन् प्रयुज्यमानो विभिन्नेष्वर्थेषु दृश्यते । तथा हि—"उतो इत्युतशब्दस्योञा सहैकादेशः उत + उ = उतो. 'उ' इत्युञ् चायं नाम्ना वा सह कृतैकादेशः[९]—"एषो उषाः" (ऋ० १।४६।१), "सो चिन्नु" (ऋ० १।१६१।११), "चत्तो इतः" (ऋ० १०।१५५।२) इति यथा । आख्यातेन वा सह—"जनिष्टो अपः" (ऋ०

१. अ० वे० ११९।३।१ ।
२. ऋ० सं० ६।४८।१७ ।
३. ऋ० सं० ६।४८।१९ ।
४. ऋ० सं० १।४।५ ।
५. "उत-चार्थे" इति टिप्पणी (ऋ० सं० १।४।५) ।
६. ऋ० सं० १।१०।६ ।
७. ऋ० सं० १।२३।१९ ।
८. ऋ० सं० १।२३।१५ ।
९. "उतो शब्दस्योञा सह एकादेशः उतो इति । उञ्द्वयं नानावत् कृतसहैकादेशः" इति (टिप्पणी, ऋ० वे० उद्गीथभाष्ये–१।२३।१५) ।

१०।६५।१०), इति यथा[1]। उपसर्गेण वा सह—"प्रो आरत" (ऋ० सं० १।३९।५), "उपो रथेषु" (ऋ० १।३६।६) "अपो सुम्यक्ष" (ऋ० सं० २।२८।६)। इति यथा। निपातेन वा सह—"अथो वयम्" (ऋ० सं १।१६४।४०), "नो वयम्" (ऋ० सं० १।१६१।१०), "उतो न्वस्य" (ऋ० सं० ८।७२।६), "मो ष्वन्यत्र" (ऋ० सं० ७।५६।५) इति यथा। स सर्वः पदपूरणोऽपृथगर्थत्वाच्च कृतैकादेशः। उञ्पदकारेण पूर्वेण पदेनैकीकृत्यैव पठितः। इति करणोपादानात्तु प्रगृह्यतां दर्शयता दर्शितो बोद्धव्य इति।[2]

शुक्लयजुर्वेदे उतशब्दः अप्यर्थे प्रयुक्तो अखिलक्ष्यीक्रियते। तथा हि मन्त्रः— "द्युभिरस्तुभि ·· ··· सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः"[3]। 'अदितिश्च सिन्धुश्च पृथिवी च उत—अपि च द्यौः' इति उव्वटाचार्यः। 'सिन्धुः समुद्रः, उत = अपि च द्यौः' इति महीधराचार्यः।

उतोशब्दोऽपि स्वातन्त्र्येण प्रयुक्तस्तैत्तिरीयसंहितायाम् अप्यर्थे दृश्यते। तथा च मन्त्रः—'नो मर्धीरा ···उतो न उत्पुपूर्या"[4]। 'उतोशब्दः अपि च इत्यर्थकः', इति भट्टभास्करभाष्यम्।

उतशब्दो वार्थेऽपि दृष्टः। यथा—

कोऽयं कस्य कुतो वायं किं निमित्तमिहागतः।
कथं त्वया सहानेन संवादः कृत इत्युतः ॥[5]

अत्र 'उतशब्दो वाऽर्थे' इति गोविन्दराजीयभूषणटीकायाम्। अधिकेऽर्थे अप्यर्थे चापि अयं निपातः प्रयुज्यते। यथा—

उत यज्ञा उतायज्ञा मखं नार्हन्ति ते क्वचित्।
आज्येन पयसा दध्ना पूर्णाहुत्या विशेषतः ॥[6]

---

१. "उपसर्गेण—प्रो, अपो, ओ, उपो। निपातेन—अथो, नो, उतो, मो इति। सर्वः पादपूरणः अपृथगर्थत्वाच्च। कृतैकादेशः 'उञ्' पदकारेण एकीकृत्यैव पठितः।" इति (टिप्पणी, उद्गीथभाष्ये, ऋ० वे० १।२३।१५)।

२. ऋ० सं० १।२२।१५, उद्गीथभाष्यम्।

३. शु० य० ३४।३०।

४. तै० सं० २।१२।७०।

५. वा० रा० सु० ४२। ६।

६. म० भार०-शा० २६२ (९०) ३८।

"अत्र एकः उतशब्दोऽधिकविवक्षायाम्, अन्योऽप्यर्थे" इति नीलकण्ठः। 'तु' इत्यर्थेऽपि अयं शब्दः प्रयुक्तो दृश्यते। यथा "स यदजया··· त्वमुत जहासि······।"[१] "त्वमुत त्वन्तु, अत्र उतशब्दः त्वर्थे वर्तते" इति श्रीधराचार्यः। अयम् उतशब्दः एवार्थेऽपि दृश्यते। यथा "तव परि ये ···त उत··· ये विमुखाः"[२]। "अत्र उतशब्दः एवार्थे" इति श्रीधराचार्यः।

अपि शब्दार्थेऽपि दृश्यते अयम् उतनिपातः। यथा–'उत त्वः पश्यन्न ददर्श······ सुवासाः"[३]। "उत त्वः-अपि खल्वेकः" इति महाभाष्यम्[४]। "उतशब्दो अपि शब्दस्यार्थे। स च भिन्नक्रमः प्रत्यक्षेण शब्दस्वरूपमुपलभमानोऽप्यर्थपरिज्ञानान्न पश्यतीत्यर्थः। उतो इति–उत उ इति निपातसमुदायः।" इति प्रदीपः।[५]

"भाष्ये एकशब्दोऽन्यवाची। भाष्येऽपि खल्विति प्रसिद्धिद्योतकम्। नन्वपिशब्दार्थोत-शब्दस्यान्यशब्दार्थत्वशब्देनान्वये वैयर्थ्यम्, पश्यन्नपीति भाष्यानार्जवं चात आह–अपि शब्दार्थ उतशब्दः, पश्यन्नपि शृण्वन्नपीत्यन्वेतीत्यर्थः। 'उत, उ' इति निपातद्वयसमाहारस्त्वर्थ इत्यर्थः।"[६]

अपिशब्दपर्यायोऽपि उतशब्दोऽतिशयेऽर्थे गीतायां दृश्यते। तथा हि—

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते।
ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥[७]

तथा च आनन्दगिरिः— 'उतशब्दोऽपि शब्दपर्यायोऽप्यतिशयार्थः'।[८] अस्मिन्नेव श्लोके अप्यर्थकः उतशब्दो व्यङ्कटनाथब्रह्मानन्दगिरिणापि प्रतिपादित इत "उतशब्दात् सुखादिलिङ्गेनापि जानीयादित्युक्तं भवति"[९]। तत्रैव वल्लभचार्यो हि उतशब्दश्चार्थे व्याख्यात-वान् 'उतशब्दश्चार्थे लिङ्गेनेह विजानीयादित्युक्तम्।"[१०] इति।

---

१. श्रीमद्भा० १०।२५।३८।
२. श्रीमद्भा० वेदस्तुतिः, १०।१४।२७।
३. ऋ० सं० १०।७१।४।
४. महाभाष्यम्, पस्प०, पृ० २३।
५. महाभाष्यम्, पस्प०, पृ० २३।
६. अन्नम्भट्टकृतमहाभाष्यटीका, पस्प०, पृ० २८।
७. गीता, १४।११।
८. आनन्दगिरिशाङ्करभाष्यव्याख्यानम्, गीता १४।११।
९. व्यङ्कटनाथब्रह्मानन्दगिर्याख्यानम्, गीता १४।११।
१०. श्रीवल्लभाचार्यतत्त्वदीपिका, गीता १४।११।

उतशब्दः अथवार्थे कालिदासेन प्रयुक्तो दृश्यते । तथा च रघुवंशमहाकाव्यम्—

न प्रहर्तुमलमस्मि निर्दयं विप्र इत्यभिभवत्यपि त्वयि ।
शंस किं गतिमनेन पत्त्रिणा हन्मि लोकमुत ते मखार्जितम् ॥[१]

"किं त्वनेन पत्त्रिणा-शरेण ते गतिं गमनं हन्मि, उत–अथवा मखार्जितं लोकं हन्मि, शंस ब्रूहि ।" इति मल्लिनाथः । अनेन मल्लिनाथीयव्याख्यानेन स्पष्टं भवति यद् उतशब्दः अथवार्थ एव । तमेवार्थमादाय श्लोकप्रतिपाद्यार्थस्य सङ्गतिर्भवति ।

मालतीमाधवेऽपि भवभूतिना निश्चये, वितर्के वार्थे प्रयुक्तः । तथा च श्लोकः—

गुणापेक्षाशून्यं कथमिदमुपक्रान्तमथवा
कुतोऽपत्यस्नेहः कुटिलनयनिष्णातमनसाम् ।
इदं त्वैदंपर्यं यदुत नृपतेर्नर्मसचिवः
सुतादानान्मित्रं भवतु स हि नो नन्दन इति ॥[२]

अस्मिन् श्लोके प्रयुज्यमानस्य उतशब्दस्य निश्चयोऽप्यर्थः, वितर्कोऽयर्थश्च सङ्घटेते । उभयथापि प्रतिपाद्यस्य विषयस्य सङ्गतिर्भवति । तथा च तद्व्याख्याता जगद्धरः—"उत निश्चये, वितर्के वा । 'उत निश्चयवितर्कयोः' इति धरणिः ।"

भवभूतिनाथवार्थे प्रयुज्यमानः उतशब्दः उत्तररामचरिते दृश्यते । तथा हि—

दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।
कौमारकेऽपि गिरिवद् गुरुतां दधानो
वीरो रसः किमयमित्युत दर्प एषः ॥[३]

'उत अथवा' इति जीवानन्दः ।

मृच्छकटिके उतशब्दो विचिकित्सायां दृश्यते । तथा च–"समासोऽयं सन्धिः······ इदानीं परीक्षे किं लक्ष्यसुप्तम्, उत परमार्थसुप्तमिदं द्वयम् ।'[४] अत्र "उतशब्दो विचिकित्सायां वर्तते" इति पृथ्वीधराचार्यः ।

१. रघुवंशमहाकाव्यम्, ११।८४ ।
२. मालतीमाधवम्, २।७ ।
३. उत्तररामचरितम्, ६।१९ ।
४. मृच्छकटिकम्, ३, पृ० ८६, प्रकाशितं निर्णयसागरमुद्रणालये ।

उतशब्दः अप्यर्थे, समुच्चयार्थे विकल्पार्थे, प्रश्नार्थे, वितकार्थे, अवधारणेऽर्थे च वर्तते। तथा चामरकोषः—"प्रतीच्यां चरमे पश्चादुता ...,"।[1]

अप्यर्थसमुच्चयः प्रश्नश्च विकल्पो भेदः पक्षान्तरं वा अनयोः 'उत' स्यात्। 'ऊयते स्म', 'उङ् शब्दे' अस्माद् भौवादिकात् कर्मणि 'क्ते' उत। उतापी द्वौ च बाढार्थौ' इत्यजयः।

(क) समुच्चये यथा—उतार्जुनो भीमो रणे गमिष्यतः।

(ख) विकल्पे यथा—विष्णुरुत शिवः सेवनीयः।[2]

केचित्तु उतशब्दोऽवधारणेऽपि भवतीति पठन्ति।[3] प्रश्नोद्घाटने उतशब्दो जैनेन्द्रव्याकरणे दृश्यते। तथा च सूत्रम् 'उताप्योः पृष्टोक्तौ लिङ्'। 'उत', 'अपि' इत्येतयोर्वाचोः पृष्टस्योक्तौ गम्यमानायां लिङ् भवति। यथा—किमकार्षीः कटं देवदत्तेन ? इति पृष्टः प्रत्याह–उत कुर्यात्—कटं कृतवानित्यर्थः। पृष्टोक्तौ किम् ? उत दण्डः पतिष्यति। अत्र प्रश्नोदघट्टनं च प्रतीयते।[4]

'बाढम्' इत्यर्थेऽपि उतशब्दः पाणिनीयव्याकरणे दृश्यते। तथा च सूत्रम्—"उताप्योः समर्थयोर्लिङ्"[6]। बाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता। यथा—उत अपि वा हन्यादघं हरिः ? समर्थयोः किम् ? उत दण्डः पतिष्यति।[7]

उतशब्दः प्रश्ने, विकल्पे, वितर्के, समुच्चये, चार्थे प्रयुज्यमानो बहुत्र दृश्यते। क्रमेणात्रोदाहरणानि प्रदर्श्यन्ते। 'उत प्रश्नवितर्कयोः समुच्चये विकल्पे च।'[8]

यथा—प्रश्ने (क) स्मरसि स्मर मेखलागुणैरुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम्। (कुमारसंभवम्)

(ख) तत्किमयमातपदोषः स्यादुत यथा मे मनसि वर्तते। (शाकुन्तलम्)

वितर्के –

किं देवी स्वयमागता मुररिपोर्देवस्य वक्षःस्थलात्।
कूपात् पत्युरुतावतारमकरोद् देवी भवानी स्वयम्॥

---

१. अमरकोषः, ३।२५२।

२. अमरकोषस्य रसाला व्याख्या, ३।२५२।

३. त्रिकाण्डशेषकोषः, ३।४।

४. जैनेन्द्रव्याकरणम्, २।३।१२८।

५. जैनेन्द्रमहावृत्तिः, २।३।१२८।

६. पा० अ० ३।३।१५२।

७. पा० अ० ३।३।१५२, भट्टोजिदीक्षितः।

८. रूपमालायामव्ययार्थे, ३८।

विकल्पे—(क) एकमेव वरं पुंसामुत राज्यमुताश्रमः ।

(ख) यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यनत् समुद्रादुत वा पुरीषाम् ।[१]

समुच्चये —(क) 'शौर्यगाम्भीर्यमौदार्यदाक्षिण्यमुत विक्रमः ।'

(ख) मानाग्निहोत्रमुत मानमौनम् (भा० आ० ३६२)

अयमुतशब्दो वाचस्पत्याभिधाने[२] अत्यर्थेऽपि दृश्यते । यथा—'वीरो रसः किमयमित्युत दर्प एषः' । क्वचिद्[3] वाक्यार्थेऽपि उतशब्दोऽवलोक्यते । यथा—'अयि क्षुभ्यद्गदन्तः परिणत उत पर्वतं भिन्द्यात् ।'

अयमुतनिपातोऽनेकार्थानभिव्यनक्ति, यथा—सन्देहः, अनिश्चयः, अनुमानम्, विकल्पः । किंशब्देन सह प्रयुक्तस्य तस्य परस्परं सम्बन्धोऽप्यर्थः । उतशब्दः आहो—आहोस्वित्—स्वित्-इत्येतैर्निपातैः सह सम्बद्धः सन् प्रयुक्तो दृश्यते । अयञ्च उतशब्दो यदा कदाचिच्चार्थे, एवार्थे च प्रयुज्यते । उतशब्दात् प्रश्नार्थकस्य वाक्यस्याप्यभिव्यक्तिर्भवति । उतशब्दो वितर्केऽर्थेऽपि, अत्यर्थेऽपि च क्वचित् प्रयुज्यते । कदाचिद् उतशब्दः पदपूरणेऽपि अवलोक्यते । प्रतिपूर्वः प्रयुक्त उतशब्दः कदाचित् विरुद्धार्थं गमयति ।[४]

---

१. यजु० सं० २९।१२ ।

२. वाचस्पत्यम् ।

३. निपाताव्ययोपसर्गवृत्तिः, निपातकाण्डम् ४७ ।

४. 'उत'—Ind. 1A. Particle expressing—(a) Doubt, uncertainity, guess (or). तत्किमयमातपदोषः स्यादुत यथा मे मनसि वर्तते । (S 3); 'स्थाणुरयमुत पुरुषः' (G. M.); 'वीरो रसः किमयमित्युत दर्प एषः' (Veeracharitam.)

(b) Alternative usually a correlative of 'किं' (whether, or), 'किमिदं गुरुभिरुपदिष्टमुत धर्मशास्त्रेषु पठितमुत मोक्षप्राप्तियुक्तिरियम्' K. 155); 'किं येन सृजति व्यक्तमुत येन बिभर्षि तत्' (Ku. 6. 23). The place of 'उत' is also taken by आहो or आहोस्वित्; sometimes आहो, आहोस्वित् or स्वित् are joined with 'उत' ।

(c) Association, sometimes (having a cumulative force—'and', 'also')—उत बलवानुताबलः ।

(d) Interrogation; उत दण्डः पतिष्यति ?

(e) Deliberation,

(f) Intensity,

(g) Wishing : especially at the beginning of a sentence followed by a potential 'would that'.

यदा सम्बद्ध उतशब्दो वाक्यार्थनिर्देशे, पराशयप्रकाशनार्थे प्रयुज्यमानो लक्ष्यते। यथा—'यदुत पराशयप्रकाशनादौ'[१] इति। 'यदुत वाक्यार्थनिर्देशे'[२]।
यथा—'वाच्योऽसौ यदुत ग्रामं गच्छ।' किमा च सम्बद्धः उतशब्दः प्रश्ने, वादे, विकल्पे, अतिशये, वाऽर्थेऽपि च प्रयुज्यते। यथा—'किमुत प्रश्नवादयोः विकल्पेऽतिशयेऽपि वा'।[3]

प्रश्ने—(क) प्रहरविरतौ मध्ये चाह्नस्तपोऽपि परेण वा।
किमुत सकले याते चाह्नित्वमद्य समेष्यति॥

वादे— नित्यः शब्दः किमुतानित्यः ?

विकल्पे— किं वा विद्याधरोऽयं किमुत सुरपतिः।

अतिशये यद्वास्यमप्यस्य लमेत नारी
सा स्यात् कृतार्था किमुताङ्गशय्याम्।

प्रतिना च सम्बद्धः उतशब्दः वैपरीत्येऽर्थे प्रयुज्यते। प्रति+उत=प्रत्युत, द्वन्द्वः। स्वपक्षस्थापनाथापरपक्षनिराकरणाय वा उक्तस्य तद्वैपरीत्यभावे। वैपरीत्यमात्रे च

(h) Sometimes used as an explative.

(i) Oft. used for the sake of emphasis especially at the end of a line after इति or a verb; 'तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत' (Bg.19.11) 'नष्टे धर्मे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत' (Bg. 1.40.).

(२) With a preceding 'प्रति' = on the contrary, on the other hand; but सामवादाः सकोपस्य तस्य प्रत्युत दीपकाः' (Si. 2.55). 'न केवलं भ्रियते प्रत्युत पर्युपास्यमानस्तिष्ठति' (Nag. 5).

(३) With a preceding, 'किं'=how much more or how much less; see किम्+उत=किमुत either—or; 'एकमेव वरं पुंसामुत राज्यमुताश्रमः' (G. M.); 'उत वा' or else, and; 'वा, 'उत वा', 'उताहो', 'वा', 'अपि वा' either-or; आहो, आहोस्वित used for the sake of emphasis; उता हो हतवीर्यास्ते बभूवुः पृथिवीक्षितः' (Ram. 7. 31. 4); 'शालिहोत्रः किन्नु स्यात उताहोस्वित राजानलः।' इति। (Sanskrit-English Dictionary by V. S. Apte).

१. सिद्धहेमशब्दानुशासनम्, चा० १।१।३१, 'आ० वा०'।

२. निपाताव्ययोपसर्गवृत्तिः, निपातकाण्डम्, ७९।

३. रूपमालायाम्, अव्ययार्थे, ७१।

यथा—'न दोषः पुनरुक्तोऽपि प्रत्युतेयमलङ्क्रिया' इति[1] (काव्यादर्शे)।

'प्रति[2] च उत च प्रत्युत = वैपरीत्यम्। यथा—बुधादिवाक्यं तु न नियामकं प्रमाणाभावात्। प्रत्युत फलश्रुतेर्गुणफलबोधकमिति' इति। (तिथ्यादितत्त्वे) जन्माष्टमीप्रकरणे।

विहिताकरणात् पुंभिरसद्भिः क्रियते तु यः।
संयमो मुक्तये सोऽन्ते प्रत्युताधोगतिप्रदः ॥[3]

किमा सह सम्बद्ध उत, ऊत इति निपातद्वयमपि वितर्केऽर्थे प्रयुज्यते। यथा—'आहो उताहो किमुत वितर्के किं किमूत च'।[4]

(क) अयं स्थाणुराहो पुरुषः ?

(ख) उताहो विश्वमुद्भवेद्राजा नलः परपुरञ्जयः।

(ग) किमुत रज्जुः किं सर्पः ?

(घ) खेदयेत् किमु मानयेत्।

(ङ) एकमेव वरं पुंसामुत राज्यमुताश्रमः, इति (रूपमालायाम्)।

उतनिपातः[5] पृथक्-पृथक् अनेकैर्निपातैः सह प्रयुक्तस्सन् अनेकानर्थान् अभिव्यनक्ति। सामान्यतोऽयं किमोऽवयवत्वेन प्रयुक्तः प्रश्नात्मकं वाक्यं निर्माति, किन्तु अयं किमि तरिक्तैनेकै·

---

१. वाचस्पत्यम्, पृ० १०७३।
२. शब्दकल्पद्रुमः, पृ० २२२।
३. मार्कण्डेयपुराणम् ९९।२०।
४. रूपमालायामव्ययार्थे १२।

५. Disjunctive interrogations are characterized by a great variety of particles Commonly former member being with 'किम्', but there are many other combinations. There are some instances.

(I) In the former member 'किम्', in the latter वा or किं वा, or अथवा or उत, or आहो or उताहो Dac 149, 'किमयं स्वप्नः किं विप्रलम्भो वा' (is this a vision or is it delusion ?) Panc. 230,

'किमेनमुत्थाय हन्म्यथवा हेलयैव प्रसुप्तौ द्वावप्येतौ व्यापादयामि—(shall I rise and kill him or shall I slay both of them while sleeping ?)

(II) Mrcch. III P. 173, 'किं लक्ष्यसुप्तमुत परमार्थसुप्तमिदं द्वयम्' (are these two men sleeping indeed, or counterfeiting sleep).

(III) Cak. 'वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदानात्······आहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः' (Must she keep the vow of chastity up to her marriage or is she to dwell with the antelopes of the hermitage forever ?)

To either member or to both another particles may be subjoined. Instead of 'किं' one······say 'किमु' 'किं नु' in the second member instead of 'उत', 'आहो', 'उताहो' also 'किमुत', 'उतस्वित्' 'आहोस्वित्' etc.

निपातैः सहापि प्रयुज्यते। अयमुतनिपातः किमोऽवयवो भूत्वा 'वा', किं वा 'अथवा', 'आहो', 'उताहो' इत्यादीनां निपातानामप्यर्थमभिव्यनक्ति। उतनिपातः कदाचिदेकाकी अपि प्रयुक्तो भवति, कदाचिच्चान्यैर्निपातैः सह प्रयुक्तो भूत्वा अर्थमभिव्यनक्ति।

निपातानां प्रयोगा अनेकानभिप्रायानाश्रित्य भवन्ति। यथा कदाचिद् वाक्यानां सम्मेलनाय, कदाचिच्चोपमासादृश्यप्रदर्शनाय। केषाञ्चिद् निपातानां प्रयोगः पादपूर्तये दृश्यते, केचन च निरर्थका दृश्यन्ते, तेषां च पादपूर्तिरेव फलम्। निपातानामियत्ता निश्चिता नास्ति। यदा उपसर्गैर्नामानि सर्वनामानि च विच्छिद्यन्ते, तदा ते उपसर्गाः कर्मप्रवचनीयत्वेन व्यवह्रियन्ते। उपसर्गा यदा क्रियायुक्ता न भवन्ति, एवं नामानि सर्वनामानि च न विशेषयन्ति, तदा निपातत्वेन व्यवह्रियन्ते। यथा 'प्रनायकः' इत्यादौ निपातत्वेन व्यवह्रियमाणः 'प्रशब्दः' "उपसर्गादसमासेऽपि" (पा० सू० ८।४।१४) इत्ययेन णत्वं विधातुं समर्थो न भवति।

तथा हि निपातानां स्वरूपं बृहद्देवतायां[१] प्रदर्शितम्—

उच्चावचेषु चार्थेषु निपाताः समुदाहृताः।
कर्मोपसंग्रहार्थे च क्वचिच्चौपम्यकारणात्॥

(i) Mrcch X, p. 367 'किं नु स्वर्गात्पुनः प्राप्ताः— किमुतान्येयमागता' (is she come back from heaven or is she another (Vasantasena).

(ii) Panc. 202, 'किं केनापि पाशेन बद्धः, उताहोस्वित् केनापि व्यापादितः'. (has anybody cought him in a snare or has anybody killed him ?)
Disjunctive interrogations of three or more members of course show a still greater variety of interrogative particles. Kumaras. 6.23.

किं येन सृजति विश्वमुत येन बिभर्ति तत्।
अथ विश्वस्य संहर्ता भागः कतम एव ते॥

(v. a. are you Bramha, Vishnu or Siva ?)

(iii) Panc. 332, 'किं मम वधोपायक्रमः कुब्जस्य वोताहो अन्यस्य वा कस्यचित्' (Is it I against whom the plot is laid or is it the hunchback or anybody else ?).

(iv) Panc. 177, 'किं सिंहादिभिः क्वापि व्यापादितः, उत लुब्धकैरथवानले प्रपतितो गर्तविषमे वा नवतृणलौल्यात्।' इति।
(Sanskrit Syntax, p. 414, By Dr. J. S. Speijer).

१. बृहद्देवता, २।८९, ९०, ९३।

ऊनानां पूरणार्था वा पादानामपरे क्वचित् ।
मिताक्षरेषु ग्रन्थेषु पूरणार्थास्त्वनर्थकाः ॥
इयन्त इति संख्यानं निपातानां न विद्यते ।
वशात् प्रकरणस्यैते निपात्यन्ते पदे पदे ॥

वाक्यपदीयेऽपि निपातानां स्वरूमेवमभ्यधायि । यथा—

द्विधा कैश्चित् पदं भिन्नं चतुर्धा पञ्चधापि च ।
अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवत् ॥[१]

(असत्त्वभूतार्था इति । असत्त्वभूतत्वमसिद्धस्वभावत्वम् । त्रयाणामवान्तरविशेष-सद्भावेऽपि सामान्यलक्षणम् । तानवान्तरविशेषानाह—'तेषामिति । व्यापारभेदः क्रियाविशेषकत्वमुपसर्गाणाम् । प्रयोगनियमश्च तेषां धातोः पूर्वं प्रयोगः । निपातैस्तु चादिभिर्भावसत्त्वयोरात्मभेदः प्रत्याय्यते' इति स तेषां व्यापारनियमः । तत्र भागवतमात्मभेदप्रत्याय्यनं यथा—'पचति', 'पठति' च सत्त्वगतत्वन्तु देवदत्तो यज्ञदत्तश्चेति । रूपं च शब्दस्वरूपादिः । अर्थः समुच्चयादिः । प्रयोगनियमश्चादीनां समुच्चेतव्यादिवाचिभ्यः परप्रयोगादिः । तथा हि 'शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत्' इत्यादौ निशमनादिक्रियाविशेषोपजनितो यः संहितावर्षयोः कार्यकारण-सम्बन्धस्तस्यावच्छेदः—संहिताकारणं वर्षकार्यमित्येवंरूपः, तत्प्रत्यायनं कर्मप्रवचनीयानां व्यापारः) ।[२]

वैदिकशब्दानुशासनकृता मैकडानलमहोदयेनापि निपातानां विषये महत्त्वपूर्णः विचारः प्रदर्शितः, तेन प्रतिपादितं यत्—'निपाताः कदाचिदुपमार्थस्याभिव्यक्तये, कदाचित् सादृश्य-प्रकटनाय, कदाचित् पादपूर्तये, कदाचिच्च निरर्थकाः सन्तो निपाताः पादपूर्तिमेव कुर्वन्ति । निपातानामियत्ता नास्ति' ।[३]

---

१. वाक्यपदीयम्, ३।१।१ ।   २. वाक्यपदीयम्, ३।१।१ (रुचककृतटीका) ।

३. "Particles are enumerated in various senses—both for the purpose of connecting actions and occasionally for the sake of comparison. Others again (are) occasionally (used) for the purpose of filling up defective verses (Pada). Those (particles) which in metrical book have the purpose of filling up (the verse) are meaningless...There does not exist an enumeration of the particles (stating explicitly). There are so many. These particles are used at every turn on account of the subject-matter.

—A Vedic Grammar by A.A. Macdonell, p. 213.

मैकडानलमहोदयेन उतनिपातार्थस्यापि महत्त्वपूर्णं विवेचनं कृतम्। तस्य महोदयस्यायमभिप्रायोऽस्ति यत्—उतनिपात ऋग्वेदेऽनेकार्थानभिव्यनक्ति। यथा अयं निपातः कदाचिदनेकानि पदानि वाक्यानि च परस्परं सम्मेलयति, कदाचिदयमुतनिपात: परस्परं सापेक्षौ द्वौ शब्दौ सङ्घटयति। यदा कस्मिंश्चिद् वाक्ये द्वे कर्मकारके समागच्छतः, तदा अयं निपातोऽन्तिमस्य कर्मकारकस्य पश्चादागच्छति। यदा कोऽपि शब्दः कस्मिन्नपि वाक्येऽसकृत् समागच्छति, तदायमुतनिपातो भूयो भूयः समागच्छन्तं शब्दमनुसरति। यदा कदा अयं निपातो मन्त्रे द्विवारमागत्य द्वित्वविशिष्टार्थं प्रतिपादयति। उतनिपातातिरिक्त ऋग्वेदे 'उतो' अस्यापि निपातस्य प्रयोग उपलभ्यते। तत्रास्य उतोनिपातस्यऽपि च–किमुत–अपि–इत्यादीनामर्थे प्रयोगः समुपलभ्यते।[1]

नाट्यशास्त्रेऽपि निपातानामाभिधानिकवैचित्र्याणि प्रदर्शितानि। यथा—

प्रातिपदिकार्थयोगाद्धातुच्छन्दो निरुक्तयुक्त्या च।
यस्मान्निपतन्ति पदे तस्मात् प्रोक्ता निपातास्तु॥[2]

धात्वर्थक्रियया सम्बन्धाद् ये पदे निपतन्ति, अर्थान् प्रतिपादयन्ति ते निपातपदेनोच्यन्ते। यथा च दुर्गः—'निश्चितः पातः एषामिति निपाताः। अर्थाभिधाने स्वक्रियायामसमर्थाश्चादयोऽव्ययाः सिद्धाः। तथा चाह- नामाख्यातप्रयोगेष्वर्थादभिन्ना निपतन्तीति निपाताः।"[3]

भोजराजोऽपि स्वकीये शृङ्गारप्रकाशे[4] निपातपदं विवृण्वन आह—'जात्यादिप्रवृत्तिनिमित्तानुपग्राहित्वेनासत्त्वभूतार्थाभिधायिनोऽलिङ्गसंख्याशक्तय उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीत्यव्ययविशेषा एव चादयो निपाताः। ते खलु विध्यर्थाः, अर्थवादार्थाः, अनुवादार्थाः, निषेधार्थाः, विधिनिषेधार्थाः, अविधिनिषेधार्थाश्चेति षोढा सम्भवन्ति। तद्यथा—

(क) तेषु मङ्गलम्, अधिकारः, संभ्रमः, नियोगः, समुच्चयः, विकल्प इति विधिः। यथा "ओम् अग्निमीळे पुरोहितम्" "अथातो ब्रह्म जिज्ञासा" इत्यादिः।

(ख) कुत्सा, प्रशंसा, विषादः, हर्षः, ईर्ष्या, विस्मय इत्यर्थवादः। यथा 'कुल्माषांश्चिदाहर' इत्यादिः। (नि० १।४।१४)।

---

१. A Vedic Grammar by A-A Macdonell, P. 222-223
२. नाट्यशास्त्रम्, १५।२८।
३. निरुक्ते १।३।१, दुर्गाचार्यस्य टीका।
४. शृङ्गारप्रकाशः १, पृ० १०।

(ग) स्मरणम्, उपमा, अभ्युपगमः, अनुप्रश्नः, परकृतिः, पुराकल्प इत्यनुवादः। यथा "पावको नकिर्मौणवकः, वक्षस्य नु ते पुरुहूतवयाः शाखाः" इति (ऋ० ४।६।१७)।

(घ) प्रतिषेधः, निवारणम्, अपाकरणम्, असूया, गर्हणा, विनिग्रह इति निषेधः। यथा "नेन्द्रं देवममंसत" इति (ऋ० ८।३।४)।

(ङ) सम्बोधनम्, अनुकम्पा वितर्कः, प्रश्नः पक्षान्तरम्, हेत्वपदेश इति विधिनिषेधः। यथा—"हन्ताहं पृथिवीमिमां निदधानीह वेह वा" इति (ऋ० ८।६।२७)।

(च) पदपुरणम्, पादपूरणम्, वाक्यपूरणम्, अलङ्कारपूरणम्, वाक्यालङ्कारः, पदसंस्कार इत्यविधिनिषेधः। यथा—"शिशिरं जीवनायकम्" (नि० १।१०।१), "कथमिवैतन्द्रविष्यति. एवाह्येव" इति (तै० आ० १।२०।१)।

निबन्धेऽस्मिन् निपातानां विषये अंशतः किञ्चिन्निरूपितम्, विशेषत उतरूपो निपातः कस्मिन् कस्मिन्नर्थे प्रयुक्तः, अन्येन निपातेन सह प्रयुज्यमान उतशब्दः किं किं वैशिष्ट्यमासादितवान् एतदपि यथायोगं प्रदर्शितम्। वैदिककालादारभ्य काव्यनाटकं यावदालोच्य उत–रूपनिपातार्थस्यैतिहासिकोऽर्थविस्तरो गवेषितः। अवशिष्टानां निपातानां विषये विवेचनं प्रतिक्षिप्यन्ते प्रेक्षावन्त इत्यभ्यर्थनया सह विरमामि।

———

माघभारविभ्यां निरूपितं नीतितत्त्वम्

पण्डितराजराजेश्वरशास्त्री
राजनीतिशास्त्रार्थशास्त्र-विभागाध्यक्षचरः,
वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, वाराणसी

शास्त्रस्य दुर्बोधस्यार्थतत्त्वावधारणाय विदुषां महाकवीनामिदमप्येकं कर्तव्यं भवति यद्विज्ञानमयकोशस्य वैनतेयस्वरूपतयोपवर्णितस्याभिवृद्धये तदीयपक्षस्थानीयस्यर्तस्यावलम्बनमिति, तद्द्वारैव शास्त्रेषु निरूपितानामर्थानामानन्दाभेदेन सर्वसाधारणेष्वभिव्यक्तिदर्शनात्। तदिदं तत्त्वमभिसंधाय तैस्तैः कविभिः स्वीयसाहित्यभाषया विषयान्निबध्य तत्तच्छास्त्रार्था लोकानां स्वान्तेषु प्रवेशिताः सन्ति। तन्न्यायेन नीतितत्त्वस्य नवनीतं लोकेषु प्रचारयितुं माघभारविभ्यां सहृदयाभ्यां प्रकाशिता कृतिर्न कदापि नीतिविचक्षणानां विस्मरणार्हा भवतीत्यस्मिन् विजयादशम्यां प्रवृत्त उत्सवे तत्कर्तॄणां नीतेर्निर्धारणे कर्तव्यतयोपस्थिते उक्तकविभ्यां यदुपदिष्टमस्ति तत्किञ्चित् प्रकाश्यते।

अत्र हि संवादप्रसङ्गमिषेण तैस्तैर्वादिभिः स्वीयं स्वीयं मतं प्रकाश्यते, यथा माघेन कृष्णमतनिरूपणावसरे उच्यते—

उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता।
समौ हि शिष्टैराम्नातौ वर्त्स्यन्तावामयः स च॥ इति।

(शि० व० २।१०)

अत्र शत्रुवृद्धेरुपेक्षणस्यानौचित्ये हेतुः यत्तु दन्दह्यते लोकमदो दुःखाकरोति माम्" इत्यग्रिमपद्येनोक्तो वेदितव्यः।

ततः कृष्णोपवर्णिते विषये बलरामेण स्वसम्मतिरेवं प्रदर्श्यते—

यद्वासुदेवेनादीनमनादीनवमीरितम्।
वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम्॥ इति।

(शि० व० २।२२)

एतदुत्तरावकाशमुपलभ्य मन्त्रकुशल उद्धवः स्वमतं प्रकाशयन् वक्ति—

सहजचापलदोषसमुद्धतश्चलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः।
तव दुरासदवीर्यविभावसौ शलभतां लभतामसुहृद्गणः॥ इति।

(शि० व० २।११७)

अत्रायं भावः—कृष्णेन धर्मराजमखदर्शनार्थं यातव्यम्; तत्रैव शिशुपालः समित्र आगन्ता, तत्समये स कृष्णस्य तव सत्कारं पश्यन् वैरायितोऽवाच्यवादान् वक्ष्यति; तच्छ्रुत्वा यज्ञे सम्मिलिता इतरे राजानः शिशुपालात् पृथग्भूत्वा धर्मराजस्य मित्राणि भविष्यन्ति, येन तस्य शिशुपालस्य शमनं सुकरं भविष्यतीति। अन्यथा अनेके राजानः सन्तोऽपि यज्ञविघ्नहेतुतया त्वामसन्तं मत्वा तव शत्रुभावं प्राप्स्यन्ति, त्वं च धर्मराजस्याबान्धवो भविष्यसीति दोषोऽपि तत्रैव निरूपितः। तदुक्तम्—

तस्य मित्राण्यमित्रास्ते ये च ये चोभये नृपाः।
अभियुक्तं त्वयैनं ते गन्तारस्त्वामतः परम्॥ इति।

(शि० व० २।१०१)

एतदुद्धववचः श्रुत्वा तदर्थमेव सिद्धान्तं कृष्णो मेने। तद्यथा—

कौवेरदिग्भागमपास्य मार्गमगस्त्यमुष्णांशुरिवावतीर्णः।
अपेतयुद्धाभिनिवेशसौम्यो हरिर्हरिप्रस्थमथ प्रतस्थे॥ इति।

(शि० व० ३।१)

एवमेव भारविरपि युधिष्ठिरद्रौपदीभीमसेनसंवादमुखेन नीतितत्त्वं गूढं निगूढं प्रकाशयन् स्वीयगुणगौरवं प्रकटीचकार। तद्यथा भीमो वक्ति—

कुरु तन्मतिमेव विक्रमे नृप निर्धूय तमः प्रमादजम्।
ध्रुवमेतदवेहि विद्विषां त्वदनुत्साहहता विपत्तयः॥ इति।

(कि० २।२२)

एवं च भीमसेनो धर्मराजं युद्धाय प्रेरयन् नीतिं प्रकाशयन्नास्ते इत्यत्र स्थितम्। किन्तु धर्मराजस्तां नीतिं न स्वीकरोति। किं बहुना, तदानीमगत्या वनवासमेव स्वरुचिविषयं कुर्वाणः पराक्रमसाधनानि सिसाधयिषुः सहिष्णुतामेवोपदिशति। तदुक्तम्—

उपकारकमायतेर्भृशं प्रसवः कर्मफलस्य भूरिणः।
अनपायि निबर्हणं द्विषां न तितिक्षासममस्ति साधनम्॥ इति।

(कि० २।४३)

ईदृग्रीत्या माघभारविभ्यामुपवर्णिते नीतितत्त्वे पूर्वपक्षोत्तरपक्षभावेन प्रकाशिते भीमसेनेन बलरामेण चोपवर्णितस्य मतस्य पूर्वपक्षता, उद्धवधर्मराजाभ्यां निबद्धस्य मतस्योत्तरपक्षता (सिद्धान्तता) इत्यत्र नियामकं यावन्नोपलभ्येत, तावत् कविहृदयभाव उन्नीतो न

भवेत्, न वा औचित्यस्यावगतिरपि। अत एतद्विषये अर्थशास्त्रस्य मतं विवेकार्थमवश्यं चिन्तनीयतां गतमस्ति, उपस्थितसंशयस्य निरासाय शास्त्रेणैव युक्तियुक्तेन विनिगमनाया एककोटिव्याप्यतायाश्चावगन्तुं शक्यत्वात्। तदुक्तम्—

मतिभेदतमस्तिरोहिते गहने कृत्यविधौ विवेकिनाम्।
सुकृतः परिशुद्ध आगमः कुरुते दीप इवार्थदर्शनम्॥ इति।

(कि० २।३३)

यद्यपि स्वस्वविचारदिशा तेषां तेषां नीतिचिन्तकानां कृतेऽन्यान्यपि नीतिशास्त्राणि सन्ति, तान्यनुसरतां तेषां किञ्चन फलमपि नासुलभम्, तथापि ये समस्तस्य लोकस्य योगक्षेमं यथावत् चिकीर्षवः सन्ति, तेषां कृते पूर्वतः प्राप्तमर्थशास्त्रमेव चाणक्यानुसृतं नियामकं बोध्यम्।

माघभारव्योरप्युपर्युक्तपूर्वपक्षोत्तरपक्षप्रकाशनेन सिद्धान्तस्थापनेन चात्मनोऽर्थशास्त्रानुयायित्वमेव प्रख्यापयित्रोरान्तरभावस्तदानीमेव स्फुटो भवेत्। तदनुसारेण विचारे विधीयमानेऽर्थशास्त्रोक्तरीत्या योगक्षेमचिन्तकयोः कृष्णयुधिष्ठरयोर्धर्मविजयित्वस्वभाव एव उपर्युक्तसिद्धान्तस्थिरीकरणे कारणमिति स्फुटं प्रतीयते। यत्र धर्मविजयित्वं भवति सोऽवश्यं बलसंवृत्त उत्साही प्रजानां योगक्षेमं विदधाति। अत एव समानतया लोके विचरन्तोऽपि सन्तः प्रजाया योगक्षेमविधायिनं नर प्रत्यनुरक्ताः, तस्मा आशिषः समर्पयन्तस्तमधिकृत्य पक्षपातमपि विदधतीत्यपि तत्रैवोक्तं विद्यते। यथा—

तथापि निघ्नं नृप तावकीनैः प्रह्वीकृतं मे हृदयं गुणौघैः।
वीतस्पृहाणामपि मुक्तिभाजां भवन्ति भव्येषु हि पक्षपाताः॥ इति।

(कि० ३।)

किञ्च, धर्मविजयी न कदाचिदपि निरपराधमयथार्हेण दण्डेन वा दण्ड्यं न दण्डयितुमभिसरतीति तत्र विश्वस्ताः सर्वे तं प्राप्य समाश्वसन्ति। सोऽयं विश्वासः कृष्णयुधिष्ठिराभ्यामात्मनि सम्पादितस्तपोधर्मविजयित्वस्य सूचको वर्तते। अत एव नारदो धर्मराजस्य दौत्यं कुर्वन् कृष्णदर्शनेनात्मानं कृतार्थं मन्यते।

तदुक्तम्—

इति ब्रुवन्तं तमुवाच स व्रती
न वाच्यमित्थं पुरुषोत्तम त्वया।

त्वमेव साक्षात्करणीय इत्यतः
किमस्ति कार्यं गुरु योगिनामपि ॥ इति ।
(कि० १।३१)।

अत्रापाततो विचारकाः "काव्यत उपर्युक्तप्रसङ्गेन कृष्णस्य धर्मविजयित्वं न ध्वन्यते, शिशुपालमधिकृत्य प्रथमत एव यात्रायाः कर्तव्यत्वेन तदुक्तत्वात्" इति वदन्ति, परं नेदं शोभनं, मन्त्रिस्थाने, स्थितयोर्बलोद्धवयोर्मतजिज्ञासया तयोरवसरप्रदानाय कृष्णेन तथोक्तत्वात् । तदुक्तम्—

भवद्गिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः ।
पूर्वरङ्गः प्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुनः ॥ इति ।
(कि० २।८)

यत्र किल धर्मविजयित्वं नास्ति, तत्र नेतृषु कामविजयित्वम्, लोभविजयित्वं वा नियतं भवति, तथाविधा नीतिकुशला अपि नेतारो राज्यमायत्तीकृत्य प्रजया सह कथं वर्तयन्तीति तदीयस्वाभाविकगुणवर्णनमर्थशास्त्र एवमुपलभ्यते—"त्रयोऽभियोक्तारो धर्मासुरलोभविजयिन इति । तेषामभ्यवपत्त्या धर्मविजयी तुष्यति । तमभ्यवपद्येत परेषामपि भयात् । भूमिद्रव्यहरणेन लोभविजयी तुष्यति । तमर्थेनाभ्यवपद्येत । भूमिद्रव्यपुत्रदारप्राणहरणेन असुरविजयी । तं भूमिद्रव्याभ्यामुपगृह्य अग्राह्यः प्रतिकुर्वीत" इति । (कौ० अर्थ० १२ अधि०, १ अध्या०)। अत एव तौ व्यावर्त्य बाल्यावस्थायां यथा राजपुत्रो विनीतो भवेत्, तथा तदीयकर्माहारमातृपितृशुद्धौ सर्वैर्यतनीयमित्यादि विहितं संगच्छते । विनीतश्च राजपुत्रः सतां लक्षणैः सम्पन्नो भवति । तानि लक्षणानि चैवमाहुः—

तृष्णां छिन्धि भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं मा कृथाः
सत्यं ब्रूह्यनुयाहि साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनम् ।
मान्यान् मानय विद्विषोऽप्यनुनय प्रख्यापय स्वान् गुणान्
कीर्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत् सतां लक्षणम् ॥ इति ।

तानीमानि लक्षणानि लोभविजयिन्यर्थप्रधाने, सुरविजयिनि च कामप्रधाने न कदाचिदपि संभवन्तीति लोकस्य बाहुल्येनात्मनि विश्वास्यत्वाधानहेतूनां निरूपयितुरर्थशास्त्रस्य मतेनासुरलोभविजयिनोर्मतानि न सिद्धान्ततया स्वीकर्तुमुचितानि संभवन्ति । अतः शास्त्रानुयायिनां हार्दिको भावो यदा शास्त्रमाधारीकृत्य चिन्त्यते, तदा धर्मप्रधानताविरोधो यत्र

यत्र भाति, तत्र सर्वत्रापि तेषां सम्मत्या हेतुताप्रदर्शनपुरस्सरमसुरलोभविजयिभ्यामुक्तः समस्तोऽप्यर्थः पूर्वपक्षत्वेनैव स्वीकर्तव्यो भवतीति प्रकृतेऽपि बलदेवभीमसेनयोरुक्तिर्माघ-किरातस्थिता पूर्वपक्षत्वभाक्त्वेनैवानुमन्यते नीतिविद्भिः ।

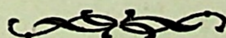
अथ तयोर्धर्मविजयित्वं कुतो नानुमन्तव्यमिति चेत् [१]भारतादीतिहासेषु तथैवोपलब्धेः, कामजव्यसनान्तर्गतस्य वारुणीव्यसनस्य बलदेवे आसक्तिदर्शनाच्चेति गृहाण ।

न ह्येतेन कामस्य सर्वथा हेयत्वमवगन्तव्यम्, तस्य धर्मविजयिनं प्रत्यङ्गत्वेन व्यवहृतौ शोभनीयत्वात् । तदुक्तं श्रीमद्भगवद्गीतायाम्--

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ इति !

(७।११)

एवं च पुरुषार्थेषु कामप्राधान्यं स्वीकृत्य धर्मस्याङ्कुशाभावे तद्विरोधे वा पर्यन्ते संभावितस्य तृष्णासचिवस्यासुरविजयित्वस्य अर्थपुत्रदारद्रव्यप्राणहरणानुमेयस्य सूचनं मा भूदित्येतदर्थं हेतुपुरस्सरं स्वमते उपपादितेऽपि धर्मस्य प्रसादशून्यत्वं स्वमते आलक्ष्य काम-प्रधानोऽपि नरः आत्मनो दोषबहुला नीतिः" इत्येवावसाययतीति बलदेवभीमसेनौ स्वस्वमतं प्रति उद्धवधर्मराजमन्त्रं श्रुत्वा नाग्रहं कृतवन्ताविति वैशिष्ट्य बोधयन्तौ इमौ माघभारवी कवी धर्मविरोध्यसुरविजयिमतं दूरीकुर्वन्तौ धर्मविजयित्वोपपादिकां नीतिमतीव ललितया संस्कृतया वाण्या आनन्दाभेदेन सर्वसाधारणेषु ग्राहयामासतुरित्यनयोरियं कृतिः सर्वैरवश्यं स्मर्तव्या अनुष्ठेया चेति सहृदयानां पुरतो निवेद्य विरम्यते इति ।

१. भीमसेन उवाच--"नाकामः कामयत्यर्थं नाकामो धर्ममिच्छति" इत्यतः "कामो हि राजन्यः परो भवेत्" इत्यन्तादौ (शा० १०, अ० १६७)।

वामनपुराणस्य पर्यालोचनम्

श्रीकृष्णमणित्रिपाठी, व्याख्याता
पुराणेतिहासविभागः,
वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी

पुराणस्य वेदात्मकत्वम्

भारतीयवाङ्मये पुराणस्यास्ति प्रमुखं स्थानम्। वेदवाङ्मये पुराणस्य पञ्चमवेदत्वेन मान्यताभिमतास्ति। तथाहि छान्दोग्ये "इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदम्" (७।१।२)। स्कन्दपुराणस्य रेवाखण्डेऽपि पुराणं पञ्चमो वेदः स्वीकृतमस्ति—"पुराणं पञ्चमो वेद इति ब्रह्मानुशासनम्" (२।१८)। तत्रैवाग्रे पुनः पुराणं वेदानामात्माप्यङ्गीकृतम्—"आत्मा पुराणं वेदानाम्" (१।२२) नारदीयपुराणे तु पुराणाय वेदादप्यधिकं गौरवं प्रदत्तमस्ति—

वेदार्थादधिकं मन्ये पुराणार्थं वरानने।
वेदाः प्रतिष्ठिताः सर्वे पुराणे नात्र संशयः॥

(२।२४।२७)

स्कन्दपुराणस्य प्रभासखण्डे, तु वेदस्मृत्योरनुक्तस्यापि विषयस्य पुराणे प्रतिपादनाद् विशिष्टं महत्त्वमुक्तं पुराणस्य—

यन्न दृष्टं हि वेदेषु न दृष्टं स्मृतिषु द्विजाः।
उभयं यन्न दृष्टं हि तत् पुराणेषु गीयते॥

(७।२।६२)

पुराणानुशीलनमत्यावश्यकम्

अतो वेदवाङ्मयस्य सम्यग् ज्ञानाय पुराणानामनुशीलनं नितान्तमावश्यकम्। पुराणेषु धर्म-दर्शन-सर्ग-प्रलय - रीति - नीति-आचार-व्यवहार-राजर्षिवंशानुचरित - भुवनकोश-तीर्थ-व्रत-दानादीनां देवासुरमनुष्यादीनामाख्यानस्य च समावेशो विद्यते, येन प्राक्तनं भारतीयं स्वरूपं साधु विज्ञातं भवति। आख्यानद्वारा अध्यात्मिकतथ्यानां सरलतया प्रतिपादनं पुराणानां वर्तते विशिष्टा शैली। साम्प्रतं पुराणानि भारतीयधार्मिक-सामाजिक-सांस्कृतिक-साहित्यिकेतिहासपरम्परायाः सम्यग् ज्ञानायास्ति एकमात्रं साधनम्, यतो हि भारतीयसंस्कृतेर्वास्तविकं स्वरूपं पर्याप्तमात्रतया पुराणेष्वेव प्रतिबिम्बितं वर्तते।

धार्मिकदृष्ट्या पुराणानि वेदविहितस्यैव धर्मस्य भावगम्यया प्राञ्जलया भाषया विशदं वर्णनं कुर्वन्ति । पुराणानां सामाजिकं सांस्कृतिकं च महत्त्वं न्यूनं नास्ति, यतो पूर्वतनस्य समाजस्य प्राचीनाया भारतीयसंस्कृतेश्च स्वरूपमस्माभिः पुराणैरेवावगम्यते । भौगोलिकदृष्ट्या पुराणेषु समुद्र-द्वीप-वन-पर्वत-नद-नदी-तीर्थ-जलाशयादीनां विद्यते विस्तृतं विवेचनम्, येन पृथिव्याः, तत्तत्स्थानानां विस्तृतस्य भूगोलस्य सम्यग् ज्ञानं जायते । पौराणिकस्येतिहासस्य पुष्टिस्तु तत्र तत्रोपलब्धैः शिलालेखैः, ताम्रपत्रैः, मुद्राभिः, वैदेशिकानां यात्रावर्णनेन चेदानीं प्रचुरमात्रया बोभूयते ।

पुराणानि गौरवदृष्ट्या अत एव दृश्यन्ते, यतोऽत्र वेदशिक्षायाः पुष्टिः कृतास्ति दृष्टान्तद्वारा च वेदार्थस्यैव विशदीकरणं विद्यते । "सत्यं वद, धर्मं चर" इत्याद्युपदेशमात्रेण न कश्चित् सत्यवादी धर्मात्मा च भवितुमर्हति, यावत् सत्यवादिनो राज्ञो हरिश्चन्द्रस्य धर्मनिष्ठस्य युधिष्ठिरस्य च मनोहरा कथा नोपदिष्टा भवेत् ।

लौकिकविषयातिरिक्तानां पारलौकिकविषयाणामपि पर्याप्तं विवेचनं पुराणेषु कृतं विद्यते । पुराणानां दृष्टौ न केवलं दृश्यमानमेव प्रपञ्चमस्ति, अपि तूर्ध्वाधो विद्यमानानां चतुर्दशभुवनानामपि पदार्थाः पुराणदृष्टिपथातिथयः सन्ति । एवं विश्वजनीनं हितमुपदेष्टुं प्रवृत्तानां पुराणानां पर्यालोचनं कस्य सचेतसो न हर्षाय स्यात् ।

पुराणानां वेदार्थोपयोगित्वम्

मन्ये पुराणानामध्ययनमन्तरा ये वेदानां यथार्थमर्थमवगन्तुमीहन्ते, न तेषां सम्भवति वास्तविकं ज्ञानम्—

यो विद्याच्चतुरो वेदान् साङ्गोपनिषदो द्विजाः ।
नो चेत् पुराणं सविद्याद् नैव स स्याद् विचक्षणः ॥

(पद्मपु०, सृ० ख० २।५१)

स्कन्दपुराणे तु पुराणानभिज्ञस्य विपश्चितो धर्माधर्म-ज्ञानाज्ञानादिकविवेको न सम्भवतीति स्पष्टमभिहितम्—

यो न वेद पुराणं हि स न वेदात्र किञ्चन ।
कतमः स हि धर्मोऽस्ति किं वा ज्ञानं तथाविधम् ॥

(रे० ख० १।१६)

अत एव प्रभासखण्डे पुराणं सर्वशास्त्रमयमभिहितमस्ति—

ततः पुराणमखिलं सर्वशास्त्रमयं स्मृतम्।

(७।२।४)

अतो वेदानां सम्यग् ज्ञानाय पुराणानामध्ययनमत्यावश्यकम्, यतो हि पुराणद्वारैव वेदानामुपबृंहणस्यानिवार्यता प्रतिपादिता महाभारते--

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्।

(आदिपर्व १।१६)

वामनपुराणस्य स्वरूपनिरूपणम्

प्रायः प्रतिपुराणमष्टादशमहापुराणानामुल्लेखो विद्यते। तत्र वामनपुराणं गणनाक्रमेण चतुर्दशं महापुराणमभिमतमस्ति। तथाहि शौनकं प्रति सूतवचनम्--

ततस्तु वामनं नाम चतुर्दशतमं स्मृतम्।
संख्यया दशसाहस्रं प्रोक्तं कुलपते पुरा॥

(स्कन्दपु०, रे० ख० १।४१)

स्वयं वामनेनापि फलश्रुतिसहित एष एव संख्याक्रमोऽभिहित.--

चतुर्दशं वामनमाहुरग्र्यं श्रुते च यस्याघचयाश्च नाशम्।
प्रयान्ति नास्त्यत्र च संशयो मे महान्ति पापान्यपि नारदाशु॥

(वाम० पु० ६९।११)

अखिललोकनियन्तुर्भगवतो विष्णोर्वामनावतारस्य सविस्तरं रुचिरचरित्रप्रतिपादनादस्य पुराणस्य नाम वामनपुराणम् इति जातम्। नारदीयपुराणे वामनपुराणस्य लक्षणनिरूपणप्रसङ्गे प्रोक्तमस्ति यद् यस्मिन् पुराणे लोकपितामहेन ब्रह्मणा त्रिविक्रमस्य (भगवतो वामनस्य) चारु चरित्रमभिलक्ष्य कूर्मकल्पानुसारं धर्मार्थकामविषयकस्य कथानकस्य निर्देशोऽस्ति तद् दशसहस्रश्लोकसंख्याकं श्रोतुर्वक्तुश्च कल्याणकरं भागद्वयात्मकं वामनपुराणमुच्यते—

शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणं वामनाभिधम्।
त्रिविक्रमचरित्राढ्यं दशसाहस्रसंख्यकम्॥
कूर्मकल्पसमाख्यानं वर्गत्रयकथानकम्।
भागद्वयसमायुक्तं श्रोतृ-वक्तृसुखावहम्॥

(नारदीयपुराणम् १।१०५।१,२)

परन्तु मत्स्यपुराणे स्कन्दपुराणस्य प्रभासखण्डे च वामनपुराणस्य स्वरूपमेवमभिहितमस्ति यद् यस्मिन् पुराणे चतुराननेन ब्रह्मणा कूर्मकल्पानुसारं भगवतो वामनस्य माहात्म्यमवलम्ब्य त्रिवर्गस्य विषया वर्णिताः सन्ति, दशसहस्रश्लोकात्मकं तद् वामनपुराणं प्रोच्यते—

त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमधिकृत्य चतुर्मुखः ।
त्रिवर्गमभ्यधात् तच्च वामनं परिकीर्तितम् ॥
पुराणं दशसाहस्रं कूर्मकल्पानुगं शिवम् ।

(म० पु० ५३।४४-४५; स्क० पु० ७।२।६३,६४)

एवं वामनपुराणे द्वौ भागौ स्तः— पूर्वभाग, उत्तरभागश्च । नारदीयपुराणानुसारमुत्तरभागस्य बृहद्वामनमपि नामान्तरमस्ति । तत्र चतस्रः सन्ति संहिताः—(१) माहेश्वरीसंहिता, (२) भागवतीसंहिता, (३) सौरीसंहिता, (४) गाणेश्वरीसंहिता च । माहेश्वरीसंहितायां भगवतः कृष्णस्य तद्भक्तानाञ्च कीर्तनमस्ति । भागवतीसंहितायां भगवत्या जगदम्बाया अवतारकथा विद्यते । सौरीसंहितायां सर्वपापापनोदकस्य भगवतो भास्करस्य महिमा वर्णितोऽस्ति । गाणेश्वरीसंहितायां च विघ्नव्यूहविनाशकस्य विनायकस्य विचित्रं चरित्रं चर्चितमस्ति । चतसृष्वपि आसु संहितासु प्रत्येकं सहस्रं सहस्रं श्लोकाः सन्ति, येषां पूर्णा संख्या चतुःसहस्रं भवति—

शृणु तस्योत्तरं भागं बृहद्वामनसंज्ञकम् ।
माहेश्वरी भागवती सौरी गाणेश्वरी तथा ।
चतस्रः संहिताश्चात्र पृथक् साहस्रसंख्यया ॥

(नारदी० पु० १।१०५।१३, १४)

चतुःसहस्रश्लोकात्मकश्चतसृसंहितासनाथो बृहद्वामनसंज्ञको वामनपुराणस्योत्तरो भागः साम्प्रतं नोपलभ्यते, किन्तु केवलं लघुभागवतामृते, वीरमित्रोदयादिनिबन्धग्रन्थेषु वृन्दावनस्थानां गोस्वामिनां कृष्णभक्तिविषयकग्रन्थेषु च बृहद्वामनस्य कतिपये श्लोका दृष्टिगोचरीभवन्ति। रूपगोस्वामिन उज्ज्वलनीलमणौ मुनीनां गोपीभावप्रसङ्गे, जीवगोस्वामिनश्च भागवतसन्दर्भे कृष्णलोकवर्णनप्रसङ्गे वा बृहद्वामनस्य निर्देशो विद्यते । परं केवलमिदानीं वामनपुराणस्य पूर्वो भाग एवोपलभ्यते, यत्र वेङ्कटेश्वरसंस्करणानुसारं प्रायः षट्सहस्रश्लोकाः पञ्चनवतिश्चाध्यायाः सन्ति । तथा च नारदीयानुक्रमणिकानुसारं वामनपुराणस्य पूर्वभागीयविषयास्तु ९५ अध्यायेषु विभक्ता वेङ्कटेश्वरसंस्करणे यथार्थतो मिलन्ति, किन्तु तदुत्तरभागस्य ४,००० श्लोकानामस्तित्वं

न क्वचन मुद्रितेषु पुस्तकेषु, नापि हस्तलिखितेषु वर्तते, अपि च वामनपुराणस्याध्यायनिर्णय-सम्बन्धे वङ्गकश्मीरदक्षिणोत्तरभारतीयेषु विभिन्नेषु हस्तलेखेषु महती विभिन्नता दृश्यते। कुत्रचित् ८४, कुत्रचन ८९, क्वचित् ८५, क्वचन च ६७ अध्याया उपलभ्यन्ते। तथाहि देवनागरीहस्तलेखे ८४ अध्यायाः सन्ति। तेलगूहस्तलेखे ८९ अध्याया विद्यन्ते। शारदालिपि-हस्तलेखे ८५ अध्याया वर्तन्ते। अड्यारहस्तलेखे शृंगेरीमठहस्तलेखे च ६७ अध्याया अङ्किताः सन्ति।

एवं कलिकातातो महेशचन्द्रपालसम्पादिते पञ्चाननतर्करत्नसम्पादिते च वङ्गाक्षर-संस्करणे जगद्धितेच्छुप्रेसपूनातो वेङ्कटेश्वरप्रेसबम्बईतश्च मुद्रिते देवनागरीसंस्करणे वा वामनपुराणस्य श्लोकसंख्यायां विभिन्नता दृश्यते। अतो वामनपुराणस्य वास्तविकं स्वरूप-निर्द्धारणं नासम्भवं वक्तुं शक्यते, परन्तु दुरूहमवश्यमस्ति।

पुराणलक्षणसंघटनम्

नारदीयपुराणनुसारं वामनपुराणस्य पूर्वभागीयविषयसूच्यां येषां येषां विषयाणां येन येन क्रमेणोल्लेखो विद्यते, तेषां समेषां विषयाणां तेनैव क्रमेणोपलब्धिरद्यत्वे उपलब्धवामन-पुराणे भवति। यद्यपि मरुतामुत्पत्तिप्रसङ्गे सप्तानां मनूनां मन्वन्तराणाञ्च निरूपणं दृश्यते; शुक्राचार्यस्य कन्याया अरजायाश्चोपाख्याने कियतामिक्ष्वाकुवंशोद्भवानां राज्ञां प्रसङ्ग उपलभ्यते, तथापि वर्तमानवामनपुराणे पुराणपञ्चलक्षणं न सम्यक् संघटते। अतः पुराणमिदमपूर्ण-पुराणेषु गण्यते।

वामनस्य महापुराणत्वसिद्धिः

वामनपुराणं महापुराणमुत उपपुराणमिति सन्दिहानाः केचन कथयन्ति यद् गरुड-पुराणे महापुराणगणनायां वामनपुराणस्यानुल्लेखादुपपुराणगणनायां च तन्नामनिर्देशा-देतन्महापुराणं भवितुं नार्हति, अपि तूपपुराणकोटावेवास्य प्रवेशः समुचितः। अत एव डॉ० हाजरामहोदयेन स्वकीये पुस्तके वर्तमानवामनपुराणमुपपुराणं साधयितुं भागीरथः प्रयासो विहितोऽस्ति।

परमन्ये विपश्चितो भूयसा व्यपदेशा भवन्तीति न्यायमाश्रित्य शेषेषु पुराणेषु महापुराण-गणनायां वामनपुराणस्य स्पष्टं नामनिर्देशादिदं महापुराणमेवास्तीति ब्रुवते। अत एव अरबयान्त्रिणा अल्बेरुणिना स्वग्रन्थे यत् पुराणानां सूचीद्वयं प्रस्तुतम्, तत्रोभयत्रापि वामनपुराणस्य

महापुराणान्तर्गतं नाम निर्दिष्टमस्ति। तस्मादन्वर्थनाम्नः स्वल्पाकारस्यापि वामनपुराणस्य महापुराणत्वे नास्ति कापि संशीतिः।

वामनपुराणावतरणपरम्परा

वामनपुराणस्यावतरणपरम्परायाः प्रदर्शने नारदीयपुराणे प्रोक्तमस्ति यत् सर्वप्रथमं वामनपुराणं पुलस्त्येन मुनिना देवर्षये नारदाय समुपदिष्टम्। स च महर्षिं व्यासं प्रति प्रोक्तवान्। तेन स्वशिष्याय लोमहर्षणाय सूताय उपदिष्टम्। स च नैमिषारण्ये शौनकादीन् मुनीन् प्रति प्रोवाच। इत्येवं परम्परया वामनपुराणं लोके ख्यातिमुपगतम्—

इत्येतद् वामनं नाम पुराणं सुविचित्रकम्।
पुलस्त्येन समाख्यातं नारदाय महात्मने॥
ततो नारदतः प्राप्तं व्यासेन सुमहात्मना।
व्यासात्तु लब्धवान् वत्स ! तच्छिष्यो लोमहर्षणः॥
स चाख्यास्यति विप्रेभ्यो नैमिषीयेभ्य एव च।
एवं परम्पराप्राप्तं पुराणं वामनं शुभम्॥

(नारदीयपुराणम् १।१०५।१७, १८)

एवं नारदीयपुराणानुसारं वामनपुराणस्यास्ति वक्ता पुलस्त्यो महामुनिः, प्रश्नकर्ता श्रोता च देवर्षिर्नारदः।

वामनस्य वैष्णवधर्मप्रतिपादकता

वामनपुराणस्योपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया प्रतीयते यदिदं पुराणं वैष्णवधर्मेणास्ति सम्बद्धम्। अस्यारम्भेऽवसाने च वैष्णवधर्मस्य विष्णुभक्तानां विष्णुमन्दिरस्य तन्निर्मातॄणां च महती प्रशंसा कृतास्ति विभिन्नैः पुष्पैः पत्रैश्च विष्णोः पूजाया विशदं वर्णनं विद्यते। अपि च वैष्णवधर्मस्यातिप्रसिद्धं मङ्गलाचरणम्।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत्॥

इति वामनपुराणस्यारम्भेऽक्षिलक्ष्यीक्रियते। अपि च मत्स्यपुराणे वामनपुराणस्य दानेन विष्णुलोकप्राप्तेरुल्लेखादस्य पुराणस्य निर्बाधं वैष्णवधर्मप्रतिपादकता सिध्यति।

यः शरद्विषुवे दद्याद् वैष्णवं यात्यसौ पदम्।

(मत्स्यपुराणम् ५३।४५)

वामने स्तोत्रसंख्या

वामने विविधानि पञ्चविंशतिः स्तोत्राणि सन्ति । तत्र द्वादश स्तोत्राणि विष्णुसम्बन्धीनि सन्ति, यानि भगवतो विष्णोर्विभिन्नं वैशिष्ट्यं बोधयन्ति । अष्टौ स्तोत्राणि सन्ति आशुतोषस्य भगवतः शिवस्य स्वरूपव्यञ्जकानि । चतसृणां देवी-पार्वती-सरस्वती-कात्यायनीनां चत्वारि स्तोत्राणि सन्ति, यानि तासामुत्कृष्टं प्रभावं प्रकटयन्ति । एकं स्तोत्रं च सुदर्शनस्य वैभवं सूचयति ।

वामनपुराणस्य वैशिष्ट्यम्

वामनपुराणस्य सर्वतो विशिष्टं वैशिष्ट्यमस्ति यदिदं पुराणं न केनापि सम्प्रदायविशेषेण सम्बद्धमस्ति । प्रत्युत अत्र भगवतो विष्णोः, शिवस्य देव्याश्च समानं सम्मानं प्रदर्शितमस्ति । नात्र साम्प्रदायिकभावनाया ईषदपि गन्धो दृश्यते, न वा क्वचन तान्त्रिकादिपूजाविधेरुल्लेखोऽक्षिगोचरो भवति । अत एवेदं पुराणं महत्त्वपूर्णेषु महापुराणेष्वन्यतमत्वेन ख्यातिमुपगतमास्ते ।

वामनस्य राजसपुराणत्वम्

वैष्णवपुराणत्वेन प्रतीयमानमपि वामनपुराणं पद्मपुराणस्योत्तरखण्डे भविष्यपुराणस्य प्रतिसर्गपर्वणि च राजसपुराणतया प्रोक्तमस्ति —

ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च ।
भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोध मे ॥

(पद्मपु०, उ० ख० २३६।२०)

मत्स्यः कूर्मो नृसिंहश्च वामनः शिव एव च ।
वायुरेतत्पुराणानि व्यासेन रचितानि वै ॥
तामसाः षट् स्मृता वीरकर्मकाण्डमया भुवि ।

(भ० पु०, प्र० प० २८।११)

किञ्च, पद्मपुराणे सात्त्विकानि पुराणानि मोक्षप्रदानि प्रोक्तानि, राजसानि च स्वर्गसुखसाधकानि कथितानि । अतो राजसस्यास्य वामनपुराणस्य स्वर्गप्रदत्वं स्पष्टं सिध्यति—

सात्त्विका मोक्षदाः प्रोक्ता राजसाः स्वर्गदाः शुभाः ।

(पद्मपु०, उ० ख० २३६।२१)

हरेरवयवत्वकल्पना

पद्मपुराणस्य स्वर्गखण्डे तत्तत्पुराणानि भगवतो विष्णोर्विभिन्नाङ्गत्वेनोत्प्रेक्षितानि सन्ति। तत्र वामनपुराणं हि हरेस्त्वक्त्वेन कल्पितमस्ति। तस्येदं तात्पर्यमवसीयते यद् यथा समस्तं शरीरं त्वचा आवृतं विद्यते, तथैव वामनपुराणमपि व्यापकतया भगवतो विष्णोर्महत्त्वमभिव्यञ्जयति।

वामनपुराणविषयः

वामनपुराणे देवर्षिनारदस्य प्रश्नानन्तरं महर्षिपुलस्त्यद्वारा वामनोपक्रमः शरद्वर्णनम्, दक्षयज्ञे सतीशरीरत्यागः, हिमालयान्मेनायां पार्वतीप्रादुर्भावः, तस्याः पत्युः शिवस्य प्राप्तये तपश्चर्या, वटुवेषेण शिवेन सह वार्तालापः, तया सह शिवस्य विवाहः, गणेशोत्पत्तिः, कार्तिकेयस्य रुचिरं चरित्रचित्रणम्, दैत्यराजस्य प्रह्लादस्य नैमिषतीर्थयात्रा, बदरिकाश्रमे नरनारायणाभ्यां युद्धम्, कुरुक्षेत्रस्य तदन्तर्वर्तिनां तीर्थानां माहात्म्यवर्णनम्, सरोमहत्त्वप्रदर्शनम्, दानस्य महिमा, व्रतानामनुष्ठानविधिः, भगवतः शिवस्य विभिन्नाङ्गानामलङ्काररूपेण सर्पाणां नामग्रहमुल्लेखः, सुकेशिप्रसङ्गे जम्बूद्वीपान्तर्वर्तिनां वर्षाणां वर्णनम्, भुवनकोशे भारतवर्षीयवन-पर्वत-नद-नदी-जनपदादीनामुल्लेखः, कात्यायनीप्रादुर्भावः, तद्द्वारा महिषासुरादीनां वधः, अन्धकस्योत्पातः, शुक्राचार्यद्वारा सञ्जीवनीविद्याप्रयोगः, मलयपर्वते दानवैः सहेन्द्रस्य युद्धम्, देवासुरादीनां विविधवाहनवर्णनम्, वामनावतारस्य विशदं वर्णनञ्चेत्येते महत्त्वपूर्णाः पौराणिका विषया विशेषतया वर्णिताः सन्ति। अपि च निबन्धग्रन्थेषु वामनपुराणनाम्ना समुद्धृता बहवः श्लोका वर्तमानवामनपुराणे नोपलभ्यन्ते। वामनपुराणतः करकचतुर्थीकथा-गङ्गामाहात्म्य-गङ्गामानसिकस्नान-वाराहमाहात्म्य-वेंकटगिरिमाहात्म्यप्रभृतयोऽनेके लघुकलेवरा ग्रन्था निःसृताः सन्ति।

वामनावतारकथासारः

पुराणेषु विशेषतः श्रीमद्भागवते वामनपुराणे च राज्ञो बलेः प्रसङ्गे वामनावतारस्य विशदं वर्णनमुपलभ्यते। स्वर्गं विजित्य दैत्यराजो बलिः स्वयमिन्द्रो भूत्वा देवान् ततो बहिश्चकार। ततो दुःखितानां देवानां विनम्रया प्रार्थनया तेषां कामनापूर्तये भगवान् विष्णुः कश्यपाददितेर्गर्भाद् वामनरूपेणाविर्भूय बलेर्यज्ञशालामुपस्थाय पदत्रयभूमिमयाचत। गुरुणा शुक्राचार्येण भूयो भूयो वार्यमाणोऽप्यात्मानं धन्यतमं मन्यमानो बलिः करे कुशोदकमादाय सहर्षं संकल्प्य वामनस्य याच्ञां पूरितवान्। तदनन्तरं वामनेनावामनीभूयैकेन पदा पृथ्वीं

द्वितीयेनान्तरिक्षं चाक्रम्य तृतीयं चरणं स्वयं समर्पिते बलेः शिरसि निधाय स्वकीयं त्रिविक्रमं नाम चरितार्थीकृतम्. बलिः पाताले प्रेषितः पृथ्वी चेन्द्राय प्रदत्ता, देवाश्चाभयाः कृताः।

वामनावतारस्य मूलं स्रोतः

यथा प्रत्येकं शास्त्राणां नैजं वैशिष्ट्यं स्वीयाश्च विशेषविषया भवन्ति येषां मुख्यतया प्रतिपादनं तेषु तेषु शास्त्रेषु क्रियते, तथैव पुराणानामपि स्वीयौ विशेषविषयौ स्तः—तत्रैकः सृष्टिप्रक्रियाविवेचनम्, द्वितीयश्चाख्यानकथनम्। यथा सृष्टिविषयकसिद्धान्तानां ज्ञानाय विभिन्नदार्शनिकसिद्धान्तानां ज्ञानमावश्यकमस्ति, येषां निरूपणं तत्तद्दर्शनग्रन्थेषु विशेषरूपेण कृतमास्ते, तथैव पौराणिकानामाख्यानानां यथार्थरहस्यज्ञाननिमित्तं तेषामाख्यानानां मूलभूतस्य वेदवाङ्मयस्यानुशीलनमस्त्यावश्यकम्। यत्र तेषां तेषामाख्यानानां बीजं निहितमस्ति। अतो वैदिकानामाख्यानानामाधारे पौराणिकानामाख्यानानामर्थकरणं नितान्तमावश्यकं वर्तते। तदनुसारं वामनावतारकथायाः किं बीजमिति जिज्ञासायामुच्यते—वामनावतारस्य कथाया मूलं स्रोतो वैदिकवाङ्मये प्रामाणिकतया उपलभ्यते। ऋग्वेदे विष्णुसूक्तस्य विभिन्नेषु मन्त्रेषु (१।२२।१७,१८) वामनावतारस्य सङ्केतो विद्यते। शतपथब्राह्मणे च (१।२।५-७) वामनस्य प्रसङ्गो वर्तते। एवञ्च ऋग्वेदस्योरुगायं त्रिविक्रमं भगवन्तं विष्णुं शतपथस्य वामानाख्यानञ्चैकीकृत्य पुराणेषु वामनावतारस्य पूर्णः प्रसङ्गः प्रस्तुतः। तत्रान्तरमिदमेवास्ति यद् यत्र शतपथब्राह्मणे असुरेभ्यो मूनेर्ग्रहणमुक्तमस्ति, तत्र पुराणेषु बलेर्बलम् पृथिव्या हरणं प्रदर्शितमस्ति। अपि च शतपथस्य कथानकं यत्र देवैरसुराणां भूमौ यज्ञस्य विस्तारं विधाय सा आत्मसात् कृता, तत्र पुराणेषु त्रिभिः क्रमैः पृथ्वी-स्वर्ग-बलिशरीराक्रमणानन्तरं वामनेन समस्तां भूमिमसुरेभ्यो गृहीत्वा सा देवेभ्यः समर्पिता। इयं शतपथीयं पौराणिकं चोभयमाख्यानं भगवतो विष्णोर्महिमानं व्यनक्ति।

बलेर्यज्ञस्थलम्

दैत्यराजस्य बलेः परमः पवित्रोऽश्वमेधयज्ञः इलायामस्यां क्व सम्पन्न इति जिज्ञासाशान्तये वामनपुराणस्य मतमस्ति यद् बलेरश्वमेधोऽध्वरोऽधिकुरुक्षेत्रेऽजायत। तथाहि भरद्वाजं प्रति वामनवचनम्—

ब्रह्मन् व्रजामि देह्याज्ञां कुरुक्षेत्रं महोदयम्।
तत्र दैत्यपतेः पुण्यो हयमेधः प्रवर्तते॥

(वामनपुराणम् ६२।५२)

अत एव वामने कुरुक्षेत्रस्य तदन्तर्वर्तिनां तीर्थानाञ्च विशेषरूपेण वर्णनं महत्त्वं च प्रदर्शितं वर्तते। अग्निपुराणानुसारं बलियज्ञो राजद्वारे (गङ्गाद्वारे) जातः। तथाहि महर्षेर्वसिष्ठस्याभ्यर्थने अग्नेः प्रतिवचनम्—

स्तुतोऽसौ वामनो भूत्वा ह्यदित्यां स क्रतुं ययौ।
बलेः श्रीयजमानस्य राजद्वारेऽगृणात् श्रुतिम्॥

(अ० पु० ४।७)

पद्मपुराणानुसारं हि बलेर्मखस्थलं पुष्करं वर्तते। तद्यथा पुलस्त्यं प्रति भीष्मस्य निवेदनम्—

क्षेत्रे पैतामहे चास्मिन् पुष्करे यज्ञपर्वते।
पदानि कृतवान् ब्रह्मन् विस्तरान्मम कीर्तय॥

(प० पु०, सृष्टिख० ३०।८)

श्रीमद्भागवतानुसारं तु बलेर्यागो नर्मदाया उत्तरे तटे भृगुकच्छे (भडौच) सम्पन्नः, यत्र भृगुवंशीया ब्राह्मणा ऋत्विजो भूत्वा यज्ञस्य कार्यजातं सम्पादितवन्तः—

तं नर्मदायास्तट उत्तरे बलेर्य ऋत्विजस्ते भृगुकच्छसंज्ञके।
प्रवर्तयन्तो भृगवः क्रतूत्तमं व्यचक्षतारादुदितं यथा रविम्॥

(श्रीम० भा० ८।१८।२१)

अर्थकरणे सावधानता

पुराणेष्वनेकान्येतादृशान्यस्पष्टार्थानि वचनान्युपलभ्यन्ते, येषां न सहसा यथार्थोऽर्थोऽवगन्तुं शक्यते। अतस्तेषां वास्तविकव्याख्यायै तत्प्रामाणिकटीकानामवलोकनं नितान्तमावश्यकं भवति। यथा—

चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च।
हूयते च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै होत्रात्मने नमः॥

(वा० पु० ५।१)

श्लोकोऽयं वामनपुराणस्य सरोमाहात्म्यप्रकरणे कश्यपद्वारा कृतायां विष्णुस्तुतौ वायु-
ुराणे महाभारतस्य शान्तिपर्वणि भीष्मस्तवराजेऽङ्कितोऽस्ति। परमस्य वास्तविकं रहस्यं न
ीकानुशीलनमन्तरा मनोविषयीभवति! अतो महाभारते नीलकण्ठेनास्य व्याख्या एवं
ृतास्ति, यया तद्रहस्यं सम्यक् स्पष्टीभवति। तथाहि—आश्रावय इति चतुरक्षम्। अस्तु

श्रौषट् इति चतुरक्षरम्। यज इति द्व्यक्षरम्। ये यजामहे इति पञ्चाक्षरम्। द्व्यक्षरो वषट्कार इति (गणनया) सप्तदशभिरक्षरैर्यो हूयते, तस्मै होत्रात्मने विष्णवे नमः।

वामनपुराणसमयः

यद्यपि प्राचीनपद्धतिपक्षपातिनो विशिष्टा विद्वांसः—

द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीये युगपर्यये।
जातः पराशराद् योगी वासव्यां कलया हरेः॥

(श्रीम० भा० १।४।१४)

व्यासेन कृत्वातिशुभं पुराणं शुकाय पुत्राय महात्मने यत्।
वैराग्ययुक्ताय च पाठितं वै विज्ञाय चैवारणिसम्भवाय॥

(देवीभा० १।३।३६)

इत्यादिवचनानुसारं कलि-द्वापरसन्धिसमये पुराणानां व्यासकृतित्वमङ्गीकुर्वन्ति, तथाप्यर्वाचीनाः केचन विचारका देश-काल-परिस्थिति-भाषा-भाव-वर्णन-शैलीनामाधारे तेषां विभिन्नकालकर्तृकृतित्वं मन्यन्ते। तदनुसारं वामनपुराणमपि नातिचिरातनं पुराणं भवितुमर्हति। अत्र तेषामस्ति तर्को यद् वामनपुराणीयपार्वती-वटुरूपधारिशिवयोः संवादस्य कुमारसम्भवस्थेन तयोः संवादेन न केवलमर्थस्यैवास्ति साम्यम् अपि त्वक्षराणामपि साम्यं वर्तते। क्वचन छन्दोऽपि समानमेव प्रयुक्तमस्ति। अतः कुमारसंभवप्रभावाद् वामनपुराणस्य रचनाकालः कालिदासोत्तरं षष्ठ-नवमशताब्दीमध्ये एव भवितुमर्हतीति सुधिभिर्विभावनीयम्।

ब्राह्मणविचारधाराया उद्भवो विकासश्च

डॉ० जगदीशदत्तदीक्षितः, एम० ए०, पीएच० डी०, साहित्याचार्यः
अध्यक्षः, संस्कृत-विभागस्य,
हस्तिनापुरमहाविद्यालयः मोतीबाग, नई दिल्ली

यो देवानां प्रभवोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः।
हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुद्धया शुभया संयुनक्तु ।।

प्रारब्धपरिणतिं भुञ्जानानां जनानामाध्यात्मिकादितापत्रयचिन्ताचक्रव्यूहोत्पाटनपटीयो ज्ञानमेव मोक्षसाधनम्। तद्धि ज्ञानमौपनिषद्दर्शनस्याध्ययनेन ज्ञोभवीतीति निगमागमार्थ-सार्थं परिचिचीषुभिः षडङ्गो वेदोऽध्येतव्यः। सायंप्रातिकी सन्ध्या पौनःपुनिकानि प्रगेत-नानि दोषातनानि च कर्मजदूषणान्यपाकृत्य स्वान्तेषु स्वच्छमुत्साहं वर्द्धयति, तथा च नव्यां भव्यां स्फूर्तिं जनयति। साम्प्रतिके वैज्ञानिके युगे 'राकेट' इत्याख्यस्य वायुयानविशेषस्य चन्द्रलोके वारद्वयमवतरणेन प्रत्यावर्तनेन च भूतले विज्ञानाम्बरमणिना बहुभासिते जगति वैज्ञानिकचमत्कृतिं भौतिकोपलब्धिमेव सर्वस्वं मन्यमाना विभिन्नजानपदीयसंस्कारैः सम्पृक्ता लोकरीतिभिर्भौगोलिकराजनैतिकधार्मिकास्थाभिर्दृढीभूताभिरुपचेतनाभिरुपचिताः लोका धार्मिकभावनाया महाज्योतिष्प्रद्योतितोपासनापरम्परावृतं भारतीयदर्शनं ज्ञानविजृम्भण-मात्रमेव ब्रुवाणाः प्राप्यन्ते। परमन्धकारावृतेषु गिरिगह्वरेषु भयावहेषु प्रकाण्डपादपपुञ्जेषु उत्तुङ्गशैलशिखरेषु उद्दामप्रवाहिणीनां नदीनां कूलेषु कान्तारेषु च, क्षीरप्रस्रविणीनां धेनूनां पुष्कलासु च सेवासु तल्लीनान् प्रत्यक्षोपलब्धिप्रदर्शनाभावापरान् स्वसनातनसंस्कृति-गुणान् बहूपहसन्ति एते खलु। अस्ति वैशिष्ट्यं भौतिकवस्तूनामिति को नाम न जानाति? अतः स्वाभाविकी प्रवृत्तिर्मानवानां भौतिकसुखोपलब्धये। परं येषां निष्ठा 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इत्यादिवचनेषु दृढीभूता, तथा च तेषां चरमलक्ष्यं न भौतिकम्, अपि तु परमात्मदर्शनं मोक्षोपलब्धिर्वेति, तस्या एव वैदिकविचारधाराया ब्राह्मणविचारधाराया वोद्भवविकासयो-र्विषये संक्षेपेण लिख्यते।

धर्माणामितिहासो विविधासु वेलासु प्रादुर्भूतानां विभिन्नानां क्रियाप्रतिक्रियाणां सजीव इतिहासो वक्तुं शक्यते। यस्मिन् काले आर्याः स्वसांस्कृतिकविकाससोपाने समारूढा आसन्, तदैव सामाजिकानां मनस्सु क्रियात्मकाः प्रतिक्रियात्मकाश्च विचारधारा अविद्यन्त। उक्तञ्चापि—

धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितम् ।
पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥

अतोऽस्माकं ब्राह्मणविचारधारा अपि धर्मार्थकाममोक्षात्मिका एव ।

ऋग्वेदो विश्ववाङ्मये प्राचीनतमो ग्रन्थ इति समाहितमतीनां सर्वसम्मतं मतम् । ऋग्वेदस्याध्ययनमिदं पुष्णाति । ऋग्वेदे सूक्तानि बहुलानि लभ्यन्ते, यत्रेन्द्रावरुणौ समकक्षौ सम्राजौ देवौ दीव्यतः । अनेनेदं विज्ञायते यद्धि तस्मिन् काले विभिन्ना अपि दीव्यन्त्यो विचारधारा एकस्यां विचारधारायामगूहन् । शनैः शनैर्भूतानि प्रचुराणि परिवर्तनानि, तथा चार्याणां प्रमुखौ देवाविन्द्रावरुणावपि पृथग्भूतौ । परिणामतो वरुणोपासकानां सम्प्रदाय इन्द्रोपासकेभ्यः पृथग्भूत इव प्राप्यते । 'वरुणः प्रचेताः' तथा च प्रचेतसो मेधाप्यर्थः । इन्द्रावरुणयोर्विषये सायणभाष्यकारेण स्पष्टो भेदः प्रतिपादितः[1] । तथा च तैत्तिरीय-संहितायां[2] ताण्ड्यब्राह्मणे[3] तथा च तैत्तिरीय[4]ब्राह्मणेऽपि भेदपोषकानि वचनानि समुपलभ्यन्ते । [5]ऋग्वेदे तु स्पष्टतया वरुणो रात्र्यभिमानी, तथा चेन्द्रोऽहरभिमानीति स्वीकृतः । इन्द्रावरुणयो-र्युग्मदेवयोः स्तवनं बहुषु सूक्तेषु साधु प्राप्यते । यथेन्द्रविषये 'यथेन्द्रेण प्रकाशमानः सूर्यः समजायत इन्द्रः [6]सर्वश्रेष्ठस्तथा च न कोऽपि तस्मात्पूर्वं समभूत् । इन्द्रजन्मविषये ऋग्वेदस्य चतुर्थमण्डले अष्टादशसूक्ते वर्णितं यद्धि जातमात्र एवेन्द्रः स्वमातरमुवाच—नाहं सामान्य-जन इव जन्म प्राप्नोमि, यतो ह्यस्मान्मार्गादनादि[7]कालादेव जना जन्म लब्ध्वा वृद्धिं गताः । बलशालिनमिन्द्रं तस्य मातादितिः प्रत्युवाच—यत्सा तं सहस्रमासान्[8] वर्षाणि यावद् धारितवती ।

---

१. इरां हविर्लक्षणान्नं द्रावयतीतीन्द्रो यजमानः ।
इरां दृणातीति निरुक्तकारः ।
अहरभिमानी देव इन्द्रः ।
वृणोति पापकृतः स्वकीयैः पाशैरावृणोति । रात्र्यभिमानी देवो वरुणः ।

२. "मैत्रं वाहर्वारुणी रात्रिः"—तै० संहिता २,१,७,३ ।

३. "अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ"—ताण्ड्यब्रा० २५,१०,१० ।

४. "वारुणी रात्रिः"—तैत्तिरीयब्रा० १,७ ।

५. "तमस्य राजा वरुणः । मित्राय अहरभिमानी देवतायै वरुणाय रात्र्यभिमानी देवतायै"—ऋ० १।१२७।३।

६. "तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठम्"—ऋ० १०।१२०।१ ।

७. अयं पन्था अनुवित्तः पुराणो यतो देवा उदजायन्तविश्वे ।
अतश्चिदा जनिषीष्ट प्रवृद्धो मा मातरममुया पत्तवे कः ॥ ऋ० ४।१८।१ ।
नाहमतो निरया दुर्गहैतत्तिरश्चता पार्श्वान्निर्गमाणि । ऋ० ४।१८।२ ।

८. किं स ऋधक् कृणवद्यं सहस्रं मासो जभार शरदश्च पूर्वीः० । ऋ० ४।१८।४८ ।

समुद्भूते सत्येवेन्द्रः प्रोवाच मातरम्—"क[1] उग्राः"? माता प्रत्युवाच–"अर्णनाभः महिश्रवादयः सन्त्यनेके साहाय्यमपेक्षमाणाः"। इन्द्रावरुणयोर्वैषम्यं प्रकटनार्थमुद्धरणानि निम्नानि दीयन्ते। यतो हीन्द्रो [2]वृत्रहन्ता स्तुत्यो दुर्गभेदको मेधावी, वरुणश्च धृतव्रतः कर्मपालकोऽन्यत्र च [3]सहस्रधनप्रदातृषु श्रेष्ठत्वमिन्द्रस्य तं सुक्रतुं[4] वरुणं तु मायिनं वरुणो राजा [5]सुर्याणि प्रथमा धारयन्तः। विभिन्नानां जलोदरादिरोगाणां पापानां च विनाशाय पाशकर्तनाय च वरुण एवोपासितः। नव्यानां वस्तूनामुपलब्धये तेषां संरक्षणाय चेन्द्र एव सम्यगुपासितः[6]।

इन्द्रस्य शत्रुसंहारकत्वं[7] वरुणस्य च प्रजानां धारकत्वमेकत्रैव वर्णितं प्राप्यते, तथा च वरुणः शीघ्रगमनेच्छया [8]रात्रीदिनेभ्यः पृथक् कृतवान्। वरुणः तमस्य [9]राजा। तथा च दर्शनीयो [10]वरुणो रात्रिभिः प्राप्यते। एकस्तु [11]स्वराऽन्यस्तु स्वराडिति। इन्द्रावरुणौ सम्राजौ[12] निगदितौ। इन्द्रः सदैव देवपदेनाभिहितः, परं वरुणः [13]असुरप्रचेतेति वर्णितः। एष एव असुरशब्दः 'आहुरमजाद' इति शब्देन विकृतिं लब्धो यतो हि सुरासुरपरम्परायाः प्रतीक-रूपेणैव (आहुरमजाद तथा आरमजद) इत्यस्य विवेचनं सेक्रेडबुक आफ दी ईस्ट[14] इत्याख्यास्य नवमे भागे स्पष्टतया वर्णितम्, यतो हि (सुरः) आरमजाददेवत्वशक्तिप्रेरको लाभप्रदो वर्णित इन्द्ररूपेण। तथा चाहुरमजाद इत्याख्यो वरूणो मायावी विपरीतगुण-गरिम्णालंकृतः सम्यगुल्लिखितः, आहुरमजाद इत्याख्यस्तमसां देवः, अतो भूतकालिकघटनानां वेत्ता, परम् (आरमजार) इत्याख्यः सात्त्विकगुणयुक्तो भविष्यद्द्रष्टा वेत्ता च वर्णितः। इत्थमिद्रा-वरूणयोर्विस्तरेण विवेचनस्थानकालापेक्ष्यम्, अतः संक्षेपेणास्य निदर्शनं चिकीर्षे। ऋग्वेदस्य

---

१. जज्ञानो नु शतक्रतुर्विपृच्छति मातरम्—क उग्राः केह शृण्विरे आदिशवस्य ब्रवीदौर्णवाभ महीश्रवन्। ते पुत्र सन्तु निष्ठुरः। ऋ० ८।७७।१।
२. वृत्राण्यन्यः समिथेषु जिघ्नते व्रतान्यन्यो अभिरक्षते सदा। ऋ० ७।८३।९।
३. इन्द्रः सहस्रदाम्नां वरुणः शंस्यानाम्। ऋ० १।१७।५।
४. तं व इन्द्रं न सुक्रतुं वरुणमिव मायिनम्। ऋ० ६।४८।१४।
५. अहं राजा वरुणो मह्यं तान्यसुर्याणि प्रथमाधारयन्तः। ऋ० ४।४२।२।
६. इन्द्रो वृधामिन्द्र इन्मेधिराणमिन्द्रः। क्षेमे योगे हव्यइन्द्रः। ऋ० १०।८९।१०।
७. कृष्टीरन्यो धारयति प्रविक्ता वृत्राण्यन्यो प्रतीनि हन्ति। ऋ० ७।८५।३।
८. सर्गो न सृष्टो अर्वती ऋतायञ्चकार महीरवनीरहभ्यः। ऋ० ७।८७।१।
९. तमस्य राजा वरुणः। ऋ० १।१५६।४।
१०. स क्षपः परिषस्वजे न्यु स्रो मायया दधे स विश्वं परिदर्शतः। ऋ० ८।४१।३।
११. सम्राऽन्यः स्वराऽन्य उच्यते वां महान्ताविन्द्रावरुणमहावसू। ऋ० ७।८२।२।
१२. इन्द्रावरुणोरहं सम्राजोरेव आवृणे। ऋ०
१३. असुरप्रचेता। ऋ० १।२४।१४।
१४. सेक्रेड बुक आफ दी ईस्ट, वोल्यूम ९, पृष्ठ ५६६।

प्रथममण्डले चतुर्विंशतिसूक्तादारभ्य त्रिंशत् सूक्तं यावत् सन्त्यनेकान्याख्यानि तेषु। शुनःशेप इत्याख्यानमुदाह्रियते। शुनःशेप इत्याख्याने सम्बद्धाः सप्तशतोत्तर[1] ऋचः प्राप्यन्ते। तत्र वरुणात् पाशमुक्त्यर्थमेव स्तवनं लभ्यते। परं शुनःशेपस्य मुक्तेः कथान्य[2]त्रापि प्राप्यते। [3]ऐतरेयब्राह्मणेऽपि विस्तरेणास्याः कथाया वर्णनं विद्यते। कथाया सार इत्थं वरीवर्तते—ऐक्ष्वाको राजा हरिश्चन्द्रो निःसन्तानो नारदेन वरुणं स्तोतुं विज्ञापितः। स राजा वरुणमभितुष्टाव, तथा च प्राप्ते पुत्रे तेनैव तस्य यज्ञं कर्तुं प्रतियज्ञे। राजा हरिश्चन्द्रो वरुणप्रसादात्, पुत्रमवाप्य हर्षनिर्भरेण स्वान्तेन वरुणाय समर्पयितुं पराङ्मुखो बभूव। रोहितः पुत्रो वृत्तं सभयं च विज्ञाय पितुरुपेक्षां विधायारण्ये चचार। परिणामतो वरुणः क्रुद्धो भूत्वा हरिश्चन्द्रं जलोदररोगेणाक्रान्तं चक्रे। अतो रोहितो ग्रामं प्रत्यागन्तुमनेकवारं प्रयतमानोऽपि इन्द्रेण निषिद्धः। षष्ठे वर्षे परिभ्रमन् स रोहितोऽजीगर्तं वीक्ष्य तस्य त्रिषु पुत्रेषु (शुनःशेप, शुनः लांगूल, शुनःपुच्छ) इत्यादिषु एकं पुत्रं याचयामास। वरुणोऽपि क्षत्रियाद् श्रेष्ठ ब्राह्मणं ज्ञात्वा तं रोहितस्य स्थाने स्वीचकार। तस्य पिता एव शतगवां लोभेन तं विशसनार्थमप्युद्यतः। तदा शुनःशेपः स्वरक्षार्थं प्रजापतिं वरुणं तथा चान्यान् देवान् प्रार्थयामास, परं प्रीत इन्द्र एव तस्मै हिरण्यरथं ददौ, तथा च तदैव वरुणः प्रकोपरहितो भूत्वा जलोदरमपहृत्य सहैव च शुनःशेपस्य पाशान्मुक्तिरपि कृतवान्। एतदेवाख्यानमन्यग्रन्थेषु शांखायनश्रौतसूत्रे, हरिवंशपुराणे, ब्रह्म-वायु-भागवतदेवीभागवतपुराणेषु सामान्येन परिवर्तनेन वर्णितमस्ति।

उपर्युक्तविवरणेन कथाया अध्ययनस्यास्मिन्निन्द्रवरुणयोः प्रसंगे एषोऽस्ति निष्कर्षो यद् यदापि रोहितो वरुणप्रकोपपीडितं स्वतातं हरिश्चन्द्रराजानं प्रत्याग[4]न्तुमैच्छत्, तदैवेन्द्रः पुरुषरूपेण

---

१. शुनःशेपो यमह्वद्गृभीतः सो अस्मान् राजा वरुणो मुमोक्तु।
शुनःशेपो ह्यह्वद्गृभीतस्त्रिष्वादित्यं द्रुपदेषु बद्धः।
अवैनं राजा वरुणो ससृज्याद्विद्वाँ अदब्धो विमुमोक्तु पाशान्। ऋ० १।२४।१२-१३।
ऋ १–२४ सूक्ततः समारभ्य ३० सूक्तं यावत् १०७ ऋचः।

२. प्राचीन् संस्कृत साहित्य का इतिहास (मैक्समूलर) पृ० २१५–२२१
ऋग्वेदिक लीजेन्डस थ्रू दी एजेज, पूना सं० १९५३, पृ० १८४–२४०
(डा० एच० एल० हरियप्पा)

३. ऐतरेयब्राह्मणपञ्चिका ७।१५।

४. अथ हैक्ष्वाकं वरुणो जग्राह तस्य होदरं जज्ञे तदु रोहितः शुश्राव सोऽरण्याद् ग्राममेयाय तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच ··· ··· षष्ठं संवत्सरमरण्ये चचार ······ सोऽजीगर्तं ······ ऐत० ब्रा० ७।१५।

पर्येत्य तं निषेधितवान् । सोऽपि भ्रमन् षष्ठे वर्षे अजीगर्तमधिगम्य स्वस्थाने वरुणाय बलिप्रदानाय तस्य पुत्रं शुनःशेपं प्राप्तवान् । वरुणोऽपि क्षत्रियापेक्षया ब्राह्मणं हर्षेण स्वीचकार । परं शुनःशेपस्य बलिप्रदानाय न कोऽपि समुद्यतः, तदा तस्य पितैव[1] तं मानुषरूपेण विशसितुमुद्यतो बभूव । शतगवां लोभेन तस्मिन् काले बहूनां देवानां स्तवनान्तेऽपीन्द्र एव प्रसन्नो भूत्वा तस्मै हिरण्यरथं ददौ[2], तथा च सहैव तस्य वरुणपाशान्मुक्तिः, तथा च तस्य पितू राज्ञो हरिश्चन्द्रस्य जलोदररोगोऽपि दूरीभूतः । अनेन एष एव निष्कर्षो यदिन्द्रवरुणयोः पारस्परिकविरोधः सामान्यतया दृढीभूतः । पुनरपि यदा शुनःशेपो विश्वामित्रस्याङ्के विराजितो बभूव, तदा देवरातविश्वामित्र इति नाम्ना प्रथितो विश्वामित्रेण महर्षिणा मन्त्रादिभिः पूतः पुत्रत्वमापन्नः, तथा च विश्वामित्रोऽपि तं पुत्ररूपेण स्वीकृत्य स्वपुत्रेषु ज्येष्ठं दायाधिकारिणञ्चकार । विश्वामित्रस्य मधुच्छन्दसः पञ्चाशताज्यायोभिर्बहुचर्चितो बहुश्रुतः श्रवस्तमः पिता विश्वामित्रो गर्हितः । तदा विश्वामित्रस्तान् शशाप । शापेन च ते आन्ध्र-पौण्ड्र–पुलिन्दादिदस्युजातित्वमापन्नाः संजाताः ।[3]

[4]वशिष्ठागस्त्ययोरुत्पत्तिविषये ऋग्वेदे स्पष्टतया वर्णनमुपलभ्यते । यतो हि मित्रावरुणयो रेतसा स्खलितेन कुम्भे जले स्थले पतनादेव जन्म सञ्जातम् । भरताः (तत्सुराजानः) अल्पसंख्यका एवासन्, परं वसिष्ठस्य पौरोहित्येन तेषां सन्ततेर्वृद्धिर्भूता । यतो हि ते वसिष्ठगोत्रा

---

१. "उवाचाजीगर्तः सौयवसिर्मह्यमपरं शतं दत्ताऽहमेनं विशसिष्यामीति ।
शुनःशेप ईक्षाञ्चक्रे मानुषमिव वै मा विशसिष्यति, देवा ऊचुरिन्द्रो वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः · · · · · "
(ऐतरेयब्रा०, ७ पं० १६)

२. "तस्मा इन्द्रः स्तूयमानः प्रीतो मनसा हिरण्यरथं ददौ" —
(ऐत० ब्रा० पं० ७।१६)

३. "तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः, पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत् कनीयांसस्तद्ये ज्यायांसो न ते कुशलं मेनिरेताननुव्याजहारान्तान्वः प्रजाभक्षीष्टेति त एतेऽन्ध्राः, पुण्ड्राः, शबराः पुलिन्दाः" —
(ऐ० ब्रा० ७।१८)

४. उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधिजातः ।
द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वेदेवाः पुष्करे त्वाददन्त ॥ ऋ० ७।३३।११
यमेन ततं परिधिं वयिष्यन्नप्सरसः परिजज्ञे वसिष्ठः ॥ ऋ० ७।३३।१२
सत्रेह जाता बिषिता नमोभिः कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम् ।
ततो ह मान उदियाय मध्यात्ततो जातमृषिमाहुर्वसिष्ठम् ॥१३
विद्युतो ज्योतिः परि सञ्जिहानं मित्रावरुणा यदपश्यतां त्वा ।
तत्ते जन्मोतैकं वसिष्ठागस्त्यो यत्वा विश आजभार ॥ ७।३३।१०

इन्द्रमनयन्[1]। इन्द्रः सुदासं रक्षितवान्, तथा च सुदासो वसिष्ठपुत्रान् वारुणीविचारयुतान्निन्द्र-साहाय्येन जघान। ऋग्वेदे सप्तममण्डलस्यान्तिमसूक्तस्य विवरणे बृहद्देवताग्रन्थे विवेचनमिदं साधु स्पष्टं विहितम्। सामान्यतया वसिष्ठस्य पुत्रा न राक्षसत्वमापन्नाः, अपि तु तेषां विचारधारा रात्रिप्रधानस्तुतिकारणाद् विनाशकर्मसु रता जाता, अतस्तेषां विनाशो भूतः। बृहद्देवताग्रन्थे सुदासेन वसिष्ठपुत्राणां विनाशविषये स्पष्टमुपवर्णितम्, तथा च वसिष्ठो महर्षिस्तेन सन्तप्तोऽपीन्द्र-मेव स्तौतीति।

ब्रह्मवाहः[2], ब्रह्मप्रियः[3], ब्रह्मद्विषः[4], देवयवः[5], देवनिदः[6], यज्ञकर्ता, यज्ञविरोधिनोऽय-[7]ज्वानः—इत्यादिशब्दैः स्पष्टरूपेण द्वयोर्विचारपरम्परयोः स्पष्टं रूपं स्थापयितुं शक्यते। देवकायः, देवयन्त इति पदैर्देवान् प्रीणयितुमिच्छवो महर्षयः (साध्याः ऋषयः) स्वैः श्रेष्ठैः कर्मभिः स्वर्गेऽप्सवोऽन्ये च यज्ञविरोधिन आसन्। इदमपि साधु ज्ञायते यदा कोऽपि[8] यज्ञविरुद्धो जनो यदि सुखसम्पन्नो भवेत्, तदा तु तस्य विनाशायापीन्द्रः स्तूयते। देवेष्वपि सत्या देवा अनृता[9] देवा इति पदैर्देवेष्वपि सत्त्वगुणप्रधाना, तमोगुणप्रधाना द्वे वृत्ती अहरभिमानीन्द्रो रात्र्यभि-

---

१. दूरादिन्द्रमनयन्ना सुतेन तिरो वैशन्तमति पान्तमुग्रम् ऋ० ७।३३।२
दण्डा इवेद्गो अजनास आसन् परिच्छिन्ना भरता अर्भकासः। ऋ० ७।३३।६

२. ऋषिर्ददर्श रक्षोघ्नं पुत्रशोकपरिप्लुतः।
हते पुत्रशते तस्मिन् सौदासैर्दुःखितस्तदा॥ बृहद्देवता ६।२८
हते पुत्रशते तस्मिन् वसिष्ठो दुःखितस्तदा।
रक्षोभूतेन शापात्तु सुदासेनेति वै श्रुतिः॥ बृहद्देवता ६।३४।

३. इमाः ब्रह्मवाहः कियन्तं आबर्हिः सीद। ऋ० १।४१।३

४. प्रसम्राजे बृहदर्चा गभीरं ब्रह्मप्रियं वरुणाय श्रुताम्। ऋ० १।८५।१

५. ब्रह्मद्विषे आधीवतु सललूकं चकर्थभ्यः। ऋ० १।३०।१७

६. नरो यत्र देवयवो मदन्ति। ऋ० १।१५४।५

७. देवनिदो ह प्रथमा अजूर्यन्। ऋ० १।५२।२
सरस्वति देवनिदो निर्वध्य प्रजाम्। ऋ० ६।६१

८. असुन्वन्तं जहि—ऋ० १।१७६।४
जघन्वान् इन्द्रः—अदाशुन् (आदातृन्) ऋ० १।१७६।६
यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः··· साध्या ऋषयः। ऋ० १०।९०

९. यः कश्चिदहविर्महीयते। ऋ० १।१८२।३

१०. यदि वाहमनृतदेव आसमोघं। ऋ० ७।१०४।१४

मानी वरुण इति भेदं जनयतः। इन्द्रसत्ता[1]विरोधिन अपि प्राप्यन्ते। इन्द्रविरोधिपरम्परायाः पोषणार्थं सन्ति बहुलान्युदाहरणानि। अष्टममण्डलस्यारम्भ इन्द्रस्यैव स्तवनेन प्रारभ्यते।

इत्थं ब्राह्मणविचारधाराया बीजानि तत्र स्पष्टतया संनिहितानि। ऋग्वेदस्य स्तवन-परम्पराया विकसितस्वरूपेण यज्ञेनैव जनाः सर्वाण्यभीप्सितानि बाहुल्येन नाविन्दन्। स्वर्गेच्छुकानांः स्वर्गलोकप्राप्त्यर्थम् "यज्ञो वै विष्णुः" इति विचारधारा लोकं सम्यक्तयाभिभूत-मकरोत्। ब्राह्मणानां काले कर्मकाण्डस्य प्राधान्येन शतपथादिब्राह्मणेषु वर्णितेन यज्ञ-विधानेन धर्मस्य स्वरूपमतीव जटिलं जडीभूतञ्चाभवत्। उपनिषत्स्वेनां विचारधाराम्प्रति तीव्रा प्रतिक्रिया समुद्भूता तथा च तत्र शुद्धदर्शनस्य विकासः सञ्जातः।

संहिताकालीनविचारेषु विश्वासस्य प्राधान्यमासीत्। ब्राह्मणयुगीनविचारधाराया-माचारस्य प्रमुखता शीर्षस्था खलु जाता। परमुपनिषत्सु विचारपक्षस्य स्वकीयं नूतनं स्वरूप-मुदितं बभूव। आरण्यकेषु वैदिकविचारधायायां साधनाया उपासनायाश्च विविधरूपाणि विन्दामहे। अनेन वेदकालात् प्रभृत्येव वैदिकविचारधारा निर्दिष्टेन खलु मार्गेण स्वसर्वाङ्गीण-विकासमनुभवन्ती लोके विश्रुता जीविततत्त्वानुप्राणिता सर्वोत्कर्षेण देदीप्यमाना बभासते-तरां नितराम्।

परं यदा विकासे नयननिक्षेपं कुर्मस्तदा महाश्रमकृतं नैयमिकं बन्धनं यज्ञस्य कृते कृच्छ्रेण सम्पादितुं शक्यते स्मेति विषये यज्ञावसरेषु समुत्थितेषु सांवादिकेषु स्तैमित्यानुकरणेन जटिलता तीव्रवृद्धिंगता भूता। तथा च येन केन प्रकारेण पूर्णत्वं गतेऽपि यदि सामान्यापि त्रुटिः स्यात्, तदा सर्वमपि निष्फलं स्यादिति यज्ञकर्मणां फलेषु निष्ठाऽस्थिरत्वमापन्नेति ज्ञायते। यथाग्निहोत्रविधाने मुण्डकोपनिषदि[2] सुमिद्धावग्नावेवाहुतिं पातयेदिति नियमः। न केवलमित्येव, अपि त्वग्निहोत्रं कुर्वाणो जनोऽन्यानपि यज्ञान्[3] कुर्यादिति नियमः। अङ्गहीने तु

---

१. ददामि महीरनिन्द्राः। ऋ० १।१३३।४
नेन्द्रोऽस्तीति—

२. यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने।
तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपादयेत्॥
(मुण्डकोपनिषद् २।२)

३. यस्याग्निहोत्रमदर्शपौर्णमास—
मचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च।
अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुत-
मासप्तमांस्तस्य लोकान् हिनस्ति॥
(मुण्डकोपनिषद् २।३)

यज्ञे सर्वं व्यर्थतां गच्छेदिति। अग्निहोत्रिणः सप्तानपि लोकान्नाशयेत्, परं यदि महतायासेन यज्ञाः साधु सम्पन्नाः, तथापि ते अदृढा[1] एव। एते अष्टादशयज्ञा अप्यवरकर्माणि सन्ति यत्रोपासनारहितानां सकामकर्मणामेव वर्णनं विधीयते। अतोऽशक्यं संसारतरणमेभिर्यज्ञैरपि च साधारणदुःखानामपि पारमधिगन्तुं नालम्। अतो रहस्यमिदं विस्मृत्य विस्मयविमुग्धा ये यज्ञानेतानाचरन्ति स्म, तेऽपि जरामृत्युं पारयितुमशक्ताः। [2]सकामकर्मसु नियुक्तानामासीदेषावस्था।

एनां यज्ञानुमोदितां विचारधारां दर्शं दर्शं मानवो न भृशं प्रसन्नतां गतः। अत एव स्वाभाविकी प्रवृत्तिरितस्ततः परिभ्रमन्ती नव्यामौपनिषदीं षड्दर्शनानुमोदिताञ्च विचारसरणिं विगाहमाना मानवानां मनस्तोषाय पोषाय च विविधान् प्रयत्नान् समाचरन्ती विकासमार्गे प्राप्यते इति सुतरां सन्तुष्यतितरां च नितरामस्माकमन्तरगमिति शम्।

—:०:—

---

१. प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा
अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म।
एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा
जरामृत्युं ते पुनरेवापि यान्ति॥
(मुण्डको० २-७)

२. अविद्यायां बहुधा वर्तमाना
वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः।
यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्
तेनातुरा क्षीणलोकाश्च्यवन्ते॥
(मुण्डकोपनिषद् २।९)

भारतीयपरिवेशे जीवनस्य चरमोद्देश्यम्

श्रीराजेश्वर उपाध्यायः, एम० एस-सी०, एम० एड०, साहित्याचार्यः
शिक्षासंकायः, काशीहिन्दूविश्वविद्यालयः, वाराणसी

पुरा भारतीयजीवने धर्मस्य महत्त्वपूर्णं स्थानमासीत्। नेदमाश्चर्यं यदुदीयमानसन्तान-मानसे ईश्वरभक्तेर्धार्मिकतायाश्च प्रभावार्पणं शिक्षायाः परमोद्देश्यमासीत्। प्रारम्भिक्या-स्तथा समुन्नतायाश्च शिक्षायाः प्रारम्भे येषां संस्काराणां शिष्य-मानसे समारोपणव्यवस्था कृतासीत्, अध्ययनकाले येषां व्रतानां पालनं ब्रह्मचारिणां कृते आवश्यकमासीत्, सन्ध्या-पूजनधार्मिकोत्सवा ये प्रायः प्रतिमासमाचार्यगृहे पाठशालासु च सम्पन्ना भवन्ति स्म, समेषां केवलमिदमेव लक्ष्यमासीत् छात्रेषु ईश्वरभक्तेर्धार्मिकतायाश्च भावनापूरणम्। अस्या आध्यात्मिकपृष्ठभूमेरुद्देश्यमस्ति छात्रजीवने चित्ताकर्षकबाह्यवस्तुवैमुख्येन सद्वस्तुग्रहणे स्थैर्यापादनमिति। यस्मिन् परिवेशे छात्रा निवसन्ति स्म स तादृगासीद् यद् ब्रह्मचारिणां मानसपटे पारलौकिकवास्तविकतायाश्चित्रं निर्मिमीते स्म।

पुरातन्या भारतीयसंस्कृतेरिदं वैशिष्ट्यं यदियं राजनीतिकार्थिकदृष्ट्यपेक्षया धार्मिक-पक्षेणाधिकं प्रभावितासीत्। विद्याव्यसनं ज्ञानप्राप्तिश्च धर्मस्यैवाङ्गं बुद्ध्यते स्म। धर्म-मेवात्मसाक्षात्कारस्य जीवनपरमोद्देश्यभूताया मुक्तेः साधनमामनन्ति स्म। एतदेव डॉ० राधाकुमुदमुखर्जीमहोदयेन स्वविचारप्रकटनावसरे कथितम्:—

"Learning in India through the ages had been prized and pursued not for its owu sake, if we may so put it, but for the sake, and as a part of religion It was sought as the means of salvation or self-realization, as the means to the highest end of life, viz. Mukti or Emancipation."[१]

भारतीयपरम्परानुसारेण सकलाभीष्टसिद्धये श्रुतिर्धर्मानुष्ठानमेवादिशति। 'धर्मं चर' इति (तै० उ० १-११-१)।

1. Ancient Indian Education by R. K. Mookerji, 1947, p. xxi.

अयमनुष्ठेयधर्मस्त्रिधा । यथा गीतायां प्रतिपादितम् :—

"यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ।" इति (गी० १८-५) ।

यज्ञो दानं तथा तप एव बुद्धिमतो मनुष्यान् पुनन्ति ।

यज्ञोऽपि त्रिविधः—कर्मयज्ञः, उपासनायज्ञः, ज्ञानयज्ञश्च । कर्मयज्ञे अनन्तक्रियाणां पौर्वापर्येणानुष्ठानमनुष्ठेयकर्तव्यस्य स्मरणं च बोधितमस्ति । उपासनायज्ञाभावे वृत्तयो न शाम्यन्ति । ज्ञानयज्ञमुद्दिश्य बृहदारण्यकोपनिषदः मैत्रेयीब्राह्मणः प्रतिपादयति—"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ।" इति (२-४-६) । श्रवणमनननिदिध्यासनैरात्मसाक्षात्कारो विधेयः । ध्यानापरपर्यायो निदिध्यासनम् । ध्यानं च विशालयोगप्रासादस्य सप्तमः सोपानः । (योगाङ्गानि—'यम-नियमासन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधयः" यो० द० २-२९) । अतो निश्चप्रचमिदं यद् योगाभावे ज्ञानयज्ञाद्यनुष्ठानमसम्भवि । त्रिविधयज्ञानां निष्पत्तिः केवलं योगमेवाश्रयति । तथा च याज्ञवल्क्यः—

यज्ञाचारदमाहिंसा दानस्वाध्यायकर्मणाम् ।
अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥ इति ।
(या० स्मृ० १-८)

यज्ञाचारदमाहिंसादानस्वाध्यायप्रभृतिकर्मणां परमं फलं योगद्वाराऽऽत्मदर्शनमित्यर्थः । अत्र परमधर्मसाधनत्वेन योगः प्रतिष्ठापितः ।

तथा च ऋक्संहिता—"यस्मादृते न सिद्ध्यति यज्ञो विपश्चितश्च न । स धीनां योगमिन्वति ॥" (१-१८-७) । न च विदुषां योगं विना किमपि यज्ञकर्म सिद्ध्यति । यदा ज्ञानिनोऽपि योगाभावे न साफल्यमाप्नुवन्ति, तदा का वार्ताऽन्येषाम् ?

को नाम योगः

को नाम योग इत्याकाङ्क्षायां 'युज् समाधौ' इत्यस्माद् धातोः घञि प्रत्यये योगशब्दः सिद्ध्यति । अत एव नात्र योगः संयोगः,' किन्तु समाधिः । महर्षिपतञ्जलिनापि स्वनिर्मितयोगसूत्रे निरूपितम्-'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः" इति (योगदर्शनम् १-२) । चित्तवृत्तीनां निरोध एव 'योगः' इत्युच्यते । वृत्तयश्च पञ्चप्रकाराः । तद्यथा :—प्रमाण-विपर्यय-विकल्प-निद्रा-स्मृतिरूपाः (यो० द० १-६) । प्रमाणं च यथार्थज्ञानम्, मिथ्याज्ञानं विपर्ययः, विषयशून्यज्ञानं विकल्पः, निद्रा स्मृतिश्च प्रसिद्धे एव ।

चित्तवृत्तिनिरोधः, चित्तैकाग्रता, समाधिः योगश्च समानार्थकाः। चित्तैकाग्रतां विना जगति न किमपि कार्यं सुचारु निष्पद्यते। चित्तचाञ्चल्ये विकासक्रमावरोधः सुनिश्चितः। चित्तैकाग्रता एव विनाशं विकासे परिवर्तयति। महर्षीणां याः काश्चिदुपलब्धयस्ताः सर्वा एकाग्रतयैव। अद्यतनो नवो नवो न्यूटनप्रभृतीनां वैज्ञानिकाविष्कार एकाग्रताया एव परिणामः। अतः स्पष्टमेतद् यद् जीवनस्य प्रतिक्षेत्रं साफल्यमाप्तुं चित्तवृत्तिनिरोध एव शरणम्। डॉ० मुखर्जीमहोदयेनापि भारतीयशिक्षाया उद्देश्यमनुकथितम्[1]—
"Thus the aim of education is Chittavritti Nirodha" इति। शिक्षाया उद्देश्यं चित्तवृत्तिनिरोध एव।

योगो ह्ययं द्विप्रकारः—सम्प्रज्ञातः, असम्प्रज्ञातश्च। चित्तावस्था अपि पञ्चधाः—मूढक्षिप्त-विक्षिप्तैकाग्रनिरुद्धरूपाः। तमोगुणप्राबल्येन मोहापन्नस्य मनसो दशा मूढावस्था। रजोगुण-प्राधान्ये चित्तस्य चञ्चला स्थितिः क्षिप्तावस्था। कदाचित् सत्त्वगुणाविर्भावेण चित्तं कियत्कालं वृत्तिशून्यं जायते, स्थितिरियं विक्षिप्तावस्था। चित्तस्यैकाग्रयभूमौ सम्प्रज्ञातसमाधिरुदेति, तथा सर्वा वृत्तयः अवरुद्धा जायन्ते, केवलं ध्येयाकारावृत्तिरेवावशिष्यते। परं वैराग्येण यदा ध्येयाकारवृत्तिरपि निरुध्यते चित्तं च सर्वथा निर्वृत्तिकं तिष्ठति, तदानीं संस्काररूपेण ता अवशिष्यन्ते। दशेयमसम्प्रज्ञातसमाधिः। निरोधभूमिरपि सैव।

चित्तवृत्तिनिरोधोपायः

अथ तन्निरोधोपाय उच्यते "अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः" (योगदर्शनम् १-१२)। अभ्यासवैराग्ये मिलिते एव चित्तवृत्तिं निरुन्धः, न पार्थक्येन। यतः चित्तनदीप्रवाहः प्रपञ्चमोक्षयोरुभयोरपि धारयोः प्रचलति। प्रपञ्चोन्मुखीं धारामवरोद्धुं वैराग्यम्, कैवल्याभिमुखीं धारां प्रवाहयितुमभ्यासश्चावश्यकः। पुरुषस्य स्वरूपावस्थितिरेव समाधेः फलम्, स्वरूपावस्थितये प्रयत्न एवाभ्यासः, ऐहिकामुष्मिकविषयेष्वनासक्तिरेव वैराग्यम्। इदमेवापरं वैराग्यम्। महर्षेः पतञ्जलेर्मतानुसारं पूर्वमपरवैराग्यम्, ततोऽभ्याससाहाय्येन सम्प्रज्ञातसमाधिः, तदनन्तरं परिपाकावस्थायां विवेकख्यातिरुत्पद्यते। विवेकख्यातिः—प्रकृतिः जडा, परिणामिनी च, तद्भिन्नोऽसङ्गोऽपरिणामी चिद्रूप आत्मा। विवेकख्यातिरपि त्याज्या, यतो हि गुण-परिणामभूता। सात्त्विकत्वेऽपि रजस्तमःसम्पर्कात् तस्या दुःखमयत्वं मोहमयत्वं च। विवेकख्यातावप्यरुचिः परवैराग्यम्। तदुदयेन विवेकख्यातिरवरुध्यते। ततः सर्ववृत्तिनिरोध-

---

1. Ancient Indian Education by R. K. Mukherji, 1947, p. xxii

रूपोऽसम्प्रज्ञातसमाधिर्लभ्यते। निष्कर्षोऽयं यत् तावदेव चित्तं प्रसरति, यावद् भोगापवर्गौ न लभ्येते। अपवर्ग एव विवेकख्यातिः। सैव चित्तवृत्तेश्चरमा सीमा। अस्यां चित्तं सर्वथा निश्चेष्टं जायते। तदा विषयाकारचित्तवृत्तिरूपविक्षेपाभावेन नितरां पुरुषस्य स्वस्वरूपावस्थितिर्भवति। उक्तं हि "तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्" (यो० द० १-३)। स्वरूपावस्थितिरेव योगस्य चरमं फलम्।

मनस एकाग्रतायै योगदर्शने ये उपाया उपवर्णितास्त एव भगवता कृष्णेनार्जुनं प्रति बोधिताः—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम्।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते॥ इति।

(गीता ६-३५)

महर्षिणा वशिष्ठेनापि दुर्निग्रहं मनो निरोद्धुं चत्वार उपाया निर्दिष्टाः। तद्यथा—१-अध्यात्मविद्याधिगमः, २ साधुसङ्गमः, ३-वासनासंपरित्यागः, ४-प्राणस्पन्दनिरोधनञ्च। मनो वशीकर्तुं प्रथम उपाय अध्यात्मविद्याया अध्ययनम्। अध्यात्मविद्याध्ययनेन लाभोऽयं यदनात्मपदार्थेषु आत्मबुद्धिनिरसनम्, तथा शुद्ध-बुद्धनिर्विकारनित्यपरमानन्दस्वरूप-परब्रह्मातिरिक्तसर्ववस्तुनोऽनित्यताप्रतीतिः। एतेन समस्तदृश्यजगतो मिथ्यात्वम्, तथा दृक्शक्तिरूपपरब्रह्मणः परमार्थसत्त्वं बोद्धुं साहाय्यं प्राप्यते। श्रुतिषु ब्रह्म मनसोऽगोचरं निरूप्यते—"यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" (तै० उ० २-४) इत्यादिषु। अतो मनस्ततोऽर्वागेव तिष्ठति, इतः सांसारिकविषयाणां मिथ्यात्वज्ञानेन ततो विरक्तिर्जायते, ततः तेषु शश्वन्मनोऽनाकृष्टं सम्पद्यते। एवं सांसारिकविषयेभ्यो मनसः पराङ्मुख्यं तथा ब्रह्म-पर्यन्तं तस्यागतिकस्थितिः, तदा यथा इन्धनाभावे वह्निः स्वयमेव शाम्यति, एवं मनसोऽपि निर्विषयत्वेन स्थिरत्वमेवापतति। अतो मनो निरोद्धुं प्रथम उपाय अध्यात्मविद्याधिगमो निरूपितः।

द्वितीय उपायस्तु साधुसङ्गमः। यतो हि साधवो भूयो भूयोऽध्यात्मविद्यामेव चर्चन्ति, तस्याः पुनः पुनः श्रवणेन मन्दमतिरपि पुरुषोऽध्यात्मविद्यां हृद्गतां करोति। कतिपये जना महात्मनां समीपं गन्तुं ह्रियमनुभवन्ति, एवं विधानामहङ्कारसम्पन्नानां कृते मनो वशीकर्तुं तृतीय उपायः 'वासनासंपरित्यागः'। जन्मान्तरेषु उपभुक्तविषयाणां संस्काराः

(सूक्ष्मवासनाः) अन्तःकरणे स्थिरास्तिष्ठन्तीति । तेषां ततोऽपवाहनं स्यात्, तदाऽवश्यं मनस ऐकाग्र्यं सम्पद्येत । वासनाभिरेव मनश्चाञ्चल्यमुत्पाद्यते । तासां समूलोन्मूलनेन मनः-स्वतः शान्तिमुपैति । चतुर्थोपायस्तु प्राणस्पन्दनिरोधः । यदि वासनानां परित्यागः सुतरां न सम्पद्यते, तदा प्राणस्पन्दनानि निरोद्धुं प्रयतितव्यम् । यावन्मनसो वासनानां निस्सारणं न जायते, तावत् चित्तशान्तिरसम्भवा । प्राणस्पन्दनमपि चित्तप्रेरकम्, तेनैव चित्तं गति-मवाप्नोति । अतः प्राणस्पन्दनिरोधेन गतिविहीनं चित्तं स्थैर्यं लभते ।

चित्तं तदेव यस्मिन् विषयचिन्तनं जायते । यदा चित्ते चिन्तनमेव नास्ति, तदा तत् चित्तमेव न भवति, अन्वर्थताराहित्यात् । चिन्तनमपि तावदेव भवति यावत् प्राणानां स्पन्दनं तथा वासनानां सञ्चारो जायेते । प्राणस्पन्दने वासनासञ्चारे चावरुद्धे चिन्तनमप्यवरुद्धं जायते, तदानीं चित्ते स्थैर्यमायाति । अयमेव विषयो वृक्षरूपकनिदर्शनेन प्रतिपादितः—

द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य प्राणस्पन्दनवासने ।
एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे क्षिप्रं द्वे अपि नश्यतः ॥
प्राणायामदृढाभ्यासैर्युक्त्या च गुरुदत्तया ।
आसनाशनयोगेन प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥
असङ्गव्यवहारित्वाद् भवभावनवर्जनात् ।
शरीरनाशदर्शित्वाद् वासना न प्रवर्तते ॥

चित्तवृक्षस्य द्वे बीजे—प्राणस्पन्दनं वासना च । द्वयोरेकतरस्मिन् नष्टे द्वयोरपि नाशः सञ्जायते । कार्यस्य कारणसत्त्वनियमात् । सत्येव बीजे अङ्कुरोत्पत्तिर्जायते, नान्यथा ।

द्वयोर्बीजयोः कथं नाशः ?

प्रश्नस्यास्य समाधाने प्राणस्पन्दनिरोधाय पञ्चभेदा उपायाः प्रदर्शिताः – प्राणायामः, दृढाभ्यासः, गुरुनिर्दिष्टा युक्तिः, आसनं युक्ताहारश्च । एतेषामुपायानां परस्परं दृढः सम्बन्धः । एते प्रायः सिद्धान्तापेक्षया प्रयोगसापेक्षाः । वासनानिरोधायापि त्रय उपायाः— असङ्गत्वम्, प्रपञ्चे अनित्यभावनायाः, द्वैतस्य च परित्यागः, शरीरस्य नश्वरत्वबुद्धिः । असङ्गत्वेनासक्तिरहितव्यवहारः प्रदर्शितः । रागद्वेषादिक्लेशाः सङ्गदोषेणैवोत्पद्यन्ते, ये बन्धनकारणम् । आसक्त्या सांसारिकपदार्थोपभोगेन संस्कारस्य वासनानां चोत्पत्तिर्जायते । अत एव अम्भसि पद्मपत्रवत् सङ्गरहितेन सांसारिकव्यवहाराणां निर्वाह उपदिष्टः । तृतीयो-पायस्तु शरीरनश्वरतायां दृढो विश्वासः । उक्तं चाभियुक्तैः—

अनित्यानि शरीराणि विभवो नैव शाश्वताः ।
सदा सन्निहितो मृत्युः कर्तव्यो धर्मसंग्रहः ॥

अन्यच्च "असारोऽयं संसारः क्षणभङ्गुराः प्राणाः" एवंविधानां भावनानां जागरणेन वासना नश्यन्ति । यदा उपरि निर्दिष्टोपायैः प्राणस्पन्दनानि वासनाश्च निरुध्यन्ते, तदा मुमुक्षुरसङ्गः सन् जगति यथेच्छं विचरति ।

योगाभ्यासस्य मूलाधारः संयमः

नायं वासनानिरोधः सुतरां जायते, एतदर्थं योगाभ्यासो विधेयः । योगाभ्यासस्य मूलाधारः संयमः । अतः संयमिना सता योगः साधनीयः । योगसाधनेन मनोबलमुपलब्धुं प्रयतनीयम्, तदा जगति किमपि कार्यं दुःसाध्यं न जायते । परमार्थतस्तु ये जितेन्द्रियाः संयमिनश्च ते एव जगति विजयं लब्धुं प्रतिजानन्ति । असंयमिनां तु मन एव स्थिरं न भवति, मनसः स्थैर्याभावे कार्ये साफल्यमपि दुःशकम् । अतः अभ्युदयनिःश्रेयससिद्धये संयमो नितरामावश्यकः । योगशास्त्रं निर्दिशति—"त्रयमेकत्र संयमः" (यो० द० ३-४) । एतत्सूत्रप्रणयनात् प्राग् विभूतिपादे—

"देशबन्धश्चित्तस्य धारणा" (यो० द० ३-१) ।
"तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्" (यो० द० ३-२) ।
"तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः" (यो० द० ३-३) ।

महर्षिणा पतञ्जलिना ध्यानधारणासमाधीनां निरूपणं कृतम् । तदनन्तरं "त्रयमेकत्र संयमः" इदं सूत्रमुल्लिखितम् । कस्मिंश्चिद् विषये धारणा-ध्यान-समाधीनां योजनमेव संयमः । एवं त्रयाणामेकस्मिन्नेव लक्ष्ये संयोजनशक्तिरेव संयमः कथ्यते । संयमस्य फलमिदम्—
"तज्जयात् प्रज्ञालोकः" (यो० द० ३-५) ।

संयमजयेन बुद्धेर्नैर्मल्यम्, तथा सत्त्वसाम्राज्यं जायते, ततो ध्येयः सर्वथा ध्यातुर्वशमायाति । संयमेन योगाभ्यासे साफल्यम्, तेनात्मसाक्षात्कारपुरस्सरं ब्रह्माण्डस्य निखिलतत्त्वानां ज्ञाने साफल्यमायाति ।

अन्यत्र वर्णितानि लक्ष्यसिद्धिसाधनानि क्रमाश्च

वेदान्तदर्शनेऽपि जीवनस्य परमलक्ष्यप्राप्तेः चत्वारि साधनानि निरूपितानि—विवेकः, वैराग्यम्, शमदमादिषट् सम्पत्, मुमुक्षुत्वं च (वे० सा०-४) । चतुर्षु भेदेष्वपि परमार्थसत्त्वं बोधयितुं चत्वारि महावाक्यानि उपदिष्टानि—

"प्रज्ञानं ब्रह्म" (ऋग्वेदः)
"अहं ब्रह्मास्मि" (यजुर्वेदः)
"तत्त्वमसि" (सामवेदः)
"अयमात्मा ब्रह्म" (अथर्ववेदः)

अनेन प्रकारेण जीवनस्य परमोद्देश्यं व्यष्टेः समष्टौ विलयनमेव। इदमेवात्मज्ञानं तथा आत्मसाक्षात्कारनाम्ना व्यपदिश्यते।

बृहदारण्यकोपनिषदि याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादेनेदं[1] प्रतीतिपथमवतरति यद् जगति मार्गद्वयमेव—प्रवृत्तिमार्गो निवृत्तिमार्गश्च। तत्राद्यो बन्धनकारणम्, चरमस्तु मुक्तिमार्गः। अनयोर्मार्गयोरेव व्यवस्थितिं निर्मातुं शास्त्रकारैर्जीवनकालः चतुर्षु भागेषु विभक्तः। ये चत्वार आश्रमाः कथ्यन्ते—ब्रह्मचर्यम्, गार्हस्थ्यम्, वानप्रस्थः, संन्यासश्च। प्रवृत्तिप्रधानो गृहस्थाश्रमः, अतस्तस्मिन्नाश्रमे व्यवहारसाधुतायै ब्रह्मचर्याश्रमस्यावश्यकता। निवृत्तिप्रधानस्तु संन्यासाश्रमः, तत्र व्यवहृतिसौष्ठवाय वानप्रस्थाश्रमस्य व्यवस्था कृतास्ते। एषामाश्रमव्यवहाराणां साधुपरिपालनेन मानवानां कल्याणावाप्तौ न कोऽपि सन्देहः। नियमत आश्रमधर्माणामपालनेनैवाद्यत्वे जगति परितोऽशान्तेः साम्राज्यं प्रसरति। ब्रह्मचर्यावस्थायामेव भाविनो गृहस्थाश्रमस्य सुदृढशिलान्यासो विधीयते। एवमेव चतुर्थाश्रमस्य शिलान्यासं सुदृढं विधातुं वानप्रस्थाश्रमो विहितः। तात्पर्यमिदं यद् ब्रह्मचर्याश्रमो वानप्रस्थाश्रमश्च तदुत्तरवर्तिनोराश्रमयोः कर्तव्यशिक्षा लाभस्य केन्द्रभूतौ। गार्हस्थ्यं संन्यासाश्रमश्च स्वपूर्ववर्त्याश्रमयोर्लब्धायाः शिक्षाया व्यावहारिकरूपतासम्पादकौ। भारतवर्षस्य निरतिशयोऽयं शिक्षाक्रमो यद् जीवनस्तरं क्रमशः उत्थापयितुमेते आश्रमा महत्वपूर्णाः सोपानाः।

लक्ष्यसिद्धौ स्वस्थवातावरणमपेक्षणीयम्

इदानीन्तने युगे एवंविधव्यवस्थायां महान् व्यतिक्रमो दृश्यते। क्वास्ति स उपदेशः, यं गुरुर्विद्यासमाप्त्यनन्तरं शिष्येभ्यः प्रयुंक्ते—"मातृदेवो भव पितृदेवो भव। यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि, नो इतराणि" (तै० उप० १-११-२)। इयमस्माकं पुरातनी शिक्षा-पद्धतिः।

---

१. बृ० उ०, २-४-१।

आधुनिकाः शिक्षिता युवानः "महाजनो येन गतः स पन्थाः" इति वाक्यमादर्शभूतं मत्वा कथयन्ति यदस्माकं गुरव एव यद्येवमाचरन्ति, तदास्माकमिदं किमकृत्यम् ? किन्तु ते न जानन्ति यदेभिर्वाक्यैकदम्बकैर्गुणग्रहणमात्रमेवोपदिष्टम् ।

वातावरणमेवैतादृशं यन्मानवो बाहुल्येन दोषग्रहणे एव प्रवर्तते, न गुणग्रहणे । महात्मनो बोध्यस्य गुणग्राहकतया इयं शिक्षा ग्रहीतुं शक्यते यद् राज्ञो नहुषस्य प्रश्नोत्तरेण तेन कथितम् —

पिंगला कुररः सर्पः सारङ्गान्वेषणं वने ।
इषुकारः कुमारी च षडेते गुरवो मम ॥

(म० भा० शा०, अ० १७८)

महात्मना बोध्येन वेश्यात इयं शिक्षा लब्धा यत्—"आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम्" इति (श्रीमद्भा० ११-८-४४) ।

अन्येषामपि दुर्वृत्तानां गुणा एव तेन गृहीताः, न च दोषेषु दृष्टिपातोऽपि विहितः ।

मानवो वातावरणेनावश्यमेवाक्रान्तो जायते, किन्तु पशुतुल्यं तद्दास्यं न स्वीकरोति । भौतिकमाध्यात्मिकं चैतद् द्वयं मनुष्यस्य वातावरणम् । अतो मनुष्यजीवनस्य विकासार्थं भौतिकवातावरणस्यानुकूलता साहित्येनाध्यात्मिकसांस्कृतिकवातावरणस्याप्यनुकूलता अपेक्षिता । आध्यात्मिकसांस्कृतिकवातावरणं सामाजिकोपलब्धिः । अत उपरि निर्दिष्टवर्णाश्रमव्यवस्थायाः पुष्टिर्जायते यद् मानवजीवनस्य विकासार्थं समाज आश्रयणीयः । उक्तं च केनापि— "सामाजिकजीवनस्याधीनतां स्वीकृत्यैव मनुष्यः पशुत्वद्योतकाहंकृतिं परित्यजति, तथा एवंविधामाध्यात्मिकचेतनां प्राप्नोति या मानवस्य स्वकीयविधाने उद्देश्ये च साधनीभूता जायते"[1] । कला, साहित्यम्, धर्मस्तथा ज्ञानं मनुष्यस्य सामाजिकी उपलब्धिः । एतेषां प्राप्तिरेव मनुष्यं सृष्टिवास्तविकतारहस्यं बोधयति । ततः सत्यं शिवं सुन्दरञ्च यत् श्रेष्ठमाध्यात्मिकमूल्यमस्ति तस्योपलब्धिर्भवति । आध्यात्मिकमूल्यानां प्राप्तिरेवात्मदर्शनम् । आत्मदर्शने सत्येवाशुभप्रवृत्तिहानपूर्वकं शुभप्रवृत्तयो विकसन्ति, तथा मानवो जीवनस्य चरमं लक्ष्यमुपैति, येन जगति नूतनं मार्गं प्रदर्शयति । इति ।

1. The Critical Philosophy of Kant, Vol ii, p. 610 ।

आचार्यभामहीयोपमादोषविचारः

श्रीजगन्नारायणपाण्डेयः,

जूनियर रिसर्चफेलो

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी ।

अलङ्कारशास्त्रे हि गुणादीनामिवालङ्काराणामपि विशिष्टं स्थानं वर्तत इति सर्वेषामपि काव्यतत्त्वविदां सम्मतं मतम् । अलङ्कारत्वं नाम रसादिभिन्नव्यङ्ग्यभिन्नत्वे सति शब्दार्थान्यतरनिष्ठा या विषयितासम्बन्धावच्छिन्ना चमत्कृतिजनकतावच्छेदकता तदवच्छेदकत्वमिति । अलङ्कारस्तावच्छब्दार्थतदुभयनिष्ठतया त्रिविधः । तत्रार्थालङ्कारेषु प्रायः सादृश्यमूलकचमत्कारस्य अनुस्यूतत्वेनालङ्कारिकैरुपमायाः सर्वालङ्कारनिर्वाहकत्वमुद्घोष्यते । यथोक्तमप्पय्यदीक्षितैः—

उपमैका शैलूषी सम्प्राप्ता चित्रभूमिकाभेदान् ।
रञ्जयति काव्यरङ्गे नृत्यन्ती तद्विदां चेत ॥ [१]इति ।

यो ह्यलङ्कारो नैकेषामलङ्काराणामुपकारकः सन् काव्यस्य चारुत्वोत्कर्षनिबन्धनायां प्राधान्यं भजते, स एव चेत् केनचिद् दोषेण दुष्टो भवेत् तदा कियत्कष्टमुत्पादयिष्यति सचेतसां चेतसीति विद्वत्तल्लजा एवात्र प्रमाणम् । अत एव काव्यात् तानुपमादोषान् निवारयितुमालङ्कारिकपितामहेन आचार्यभामहेन स्वकाव्यालङ्कारे सर्वतः प्रागुपमालङ्कारस्य सप्त[२] दोषा वस्तुतत्त्वमर्मस्पृशा दृशा समुपबृंहिताः । यद्यपि उपमादोषनिरूपणेऽयं स्वपूर्ववर्तिनोऽलङ्कारतत्त्वमर्मज्ञस्य मेधाविनोऽधमर्ण इति [३]तत्कथनेन ज्ञायते, परमेतावतापि उपमादोषाणां पृथक्-पृथग् विस्तरेण सोदाहरणं विवेचनं विधाय तत्स्वरूपपरिचयेऽतिशयेन साकर्यमुपस्थापयन्नाचार्यभामहोऽलङ्कारशास्त्रेऽलङ्कारदोषोद्घाटने सर्वप्रथम आचार्य इति नास्ति विचिकित्सावसरः ।

---

१. चित्रमीमांसा, उपमानिरूपणम्, पृ० ४२ ।

२ हीनतासम्भवो लिङ्गवचोभेदो विपर्ययः ।
उपमानाधिकत्वञ्च तेनासदृशतापि च ॥
(का० अ० २।३९)

३. त एवोपमादोषाः सप्त मेधाविनोदिताः ।
(का० अ० २।४०)

ते चोपमादोषाः—हीनत्वम्, असम्भवः लिङ्गभेदः, वचनभेदः, विपर्ययः उपमानाधिक्यम्, उपमानासादृश्यञ्चेति सप्त ।

तत्रोद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति परीक्षावसरे यथामति तेषां लक्षणोदाहरणपरीक्षणं क्रमेण विधीयते ।

१. हीनत्वम्

भामहेन वस्तुतो हीनत्वस्य न लक्षणं प्रतिपादितम्, तथापि तस्योदाहरणेनेत्थं वक्तुं पार्यते यत्–यत्रोपमानोपमेययोः सादृश्यप्रतिपादनावसरे उपमेयापेक्षयोपमाने काचिन्न्यूनता वर्ण्यते, तत्र हीनत्वं नाम दोषः ! यथा--

स मारुताकम्पितपीतवासा
विभ्रत् सलीलं शशिभासमब्जम् ।
यदुप्रवीरः प्रगृहीतशार्ङ्गः
सेन्द्रायुधो मेघ इवावभासे ॥[१] इति

यद्यपि अब्जशब्दः 'रूढिर्योगाद् बलीयसी' इति नीतिरीत्या कमलार्थ एव रूढः, परमत्र यौगिकमर्थमङ्गीकृत्य कविना जलाज्जायमानत्वादब्जपदेन शङ्खरूपोऽर्थो गृहीतः । वायुना मन्द-मन्दमान्दोलितपीताम्बरश्चन्द्रवच्छुभ्रशङ्खः शार्ङ्गधरो यदुवीरः श्रीकृष्णः सेन्द्रधनुर्मेघ इव रेज इति तात्पर्यम् ।

अस्मिन्नुदाहरणे उपमेयस्य श्रीकृष्णस्य पक्षे उपमानभूतेन मेघेन सह सादृश्यप्रतिपादकानि 'पीताम्बरः, शङ्खो धनुश्च' इति त्रीणि विशेषणानि कविनोपपादितानि । परं मेघपक्षे केवलमिन्द्रायुधस्यैव विशेषणत्वं विलोक्यते । यदि मेघपक्षेऽपि विशेषणत्रयं स्यात्, तदोभयोर्मध्ये साम्यादुपमालङ्कारः साधयितुं संशक्यः स्यात् । इन्द्रायुधविशेषणेन तु केवलं कृष्णस्य कार्मुकस्य साम्यं जातम्, परं शङ्खपीताम्बरयोस्तुलनायां मेघपक्षे नहि किमपि दृश्यते । त्रिषु विशेषणेषु केवलमेकस्यैव सादृश्यं प्राप्यते, नान्ययोर्द्वयोरिति न वक्तुं शक्यते । शङ्खपीताम्बरयोः साम्यं चेत् प्रतिभाशालिना कविना क्रमेण चन्द्रविद्युद्भ्यां वर्णितमभविष्यत्तदा नूनमुपमालङ्कारः समीचीनोऽभविष्यत्, किन्तु प्रमादादिना तेन नैवमकारि । अतोऽत्र हीनत्वदोषो नापलपितुं शक्यः केनचिदपीति सिद्धम् । इयमेव न्यूनता सामाजिकानां स्वान्तमतिशयेनोद्वेजयति ।

कस्यचिदपि हि वस्तुनोऽन्येन केनचित् पदार्थेन सह सर्वतोभावेन साम्यं न सम्भवि, अतो गुणलेशमात्रसाम्येनाप्युपमा भवतीति तथ्यं स्वयमेवोद्घाटितमाचार्यवरेण भामहेनोपमा-[२]

---

१. का अ० २।४९। २. का० अ० २।३०।

लक्षणपरीक्षणवेलायाम्। परमेतद्विपरीतमेव पूर्वोक्तहीनत्वदोषनिरूपणावसरे निगदता तेन वदतोः व्याघातो जात इति प्रतीयते। अस्या विचिकित्सायाः समाधानमुपस्थापयता[1] तेन स्वयमुक्तं यद् यद्यपि सत्यमिदं यत् सर्वांशतयोपमायां साम्यं न सम्भाव्यते, तथापि यथाशक्ति सर्वतोभावेनोपमेयोपमानयोः सादृश्यप्रतिपादनाय यतनीयमेव। दोषपरीक्षणस्य तावत् सहृदयहृदयमेव निकषः। यत्र हि सुमनसां मनसि कश्चिदुद्वेगो जायते, तत्रैव दोषप्रसङ्गः, अन्यथा तु नैव दोषावकाश इति सर्वसम्मतोऽयं राद्धान्त आलङ्कारिकाणाम्। अमुमेवाभिप्रायं सजलजलदगभीरया गिरा महाकविर्दण्डी[2] सुस्पष्टमाविष्कृतवान्। अत एव 'चन्द्र इव मुखम्' इत्यत्र केवलमाह्लादकसाम्यादेवोपमालङ्कारो महाकविभिरपि स्वीक्रियते। वस्तुतः सर्वतोभावेनोपमेयोपमानयोः साम्यस्थले उपमास्वीकारे तत्र प्रविरलविषयत्वमापतेत्, अतः साम्यलेशेऽपि चेच्चमत्कृतिस्तर्हि नूनमुपमा अङ्गीकरणीया। परमनेन कथनेन कविभिः साम्यप्रतिपादनेऽनवधानैर्न भाव्यम्, अन्यथा तादृशेन दुष्टकाव्यनिर्माणेन तु भामहोक्तदिशा[3] ते कवयो जीवन्तोऽपि मृता इव भविष्यन्ति।

२. असम्भवः

भामहेनोपमादोषाणां लक्षणपरीक्षणमनुपपादयतैव केवलं तेषामुदाहरणानि प्रदत्तानि। असम्भवस्यापि विलोक्योदाहरणमित्थं प्रतीयते यद् यत्र काव्ये लोकेऽसम्भविनोपमानेन सममुपमेयस्य सादृश्यं निरूप्यते, तत्रासम्भवो नाम दोषो जायते[4]। लोके सम्भविन एव वस्तुन उपमानत्वेन वर्णनं सहृदयहृदयानुरञ्जकं भवति। यद्धि वस्तु नहि केनाप्यवलोकितं श्रुतं वा तस्य काव्ये निरूपणमरसिकतामेव जनयति। अतो हेतोरयं दोषोऽवश्यं परित्याज्यः। यथा[5]—

निष्पेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः
शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः।
जाज्वल्यमाना इव वारिधारा
दिनार्द्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात्॥ इति।

---

१. का० अ० २।४३।
२. यत्रोद्वेगो न धीमताम्। का० द० २।५१।
३. नाकवित्वमधर्माय व्याधये दण्डनाय वा।
कुकवित्वं पुनः साक्षान्मृत्युमाहुर्मनीषिणः॥
(का० द० १।१२)
४. का० अ० २।४८।　५. का० अ० २।४७।

पद्यमिदं वस्तुतः शाखावर्धनाभिधेयस्य कस्यचित् कवेः, परं भामहेन स्वकाव्यालङ्कारेऽसम्भवदोषस्योदाहरणत्वेनोपन्यस्तम्। केनचिन्नृपेण त्वरितगतिना बाणप्रक्षेपेण तद्धनुर्मध्यभागेन मण्डलायितम्। कार्मुकमध्यस्थं राजाननं सपरिवेषं भानुरिवावलोक्यते। पुनर्धनुषः परित्यज्यमाना इषवो राजमुखादेव सामीप्यातिशयेन निस्सरन्त इव प्रतिभान्ति। अत्र कविना बाणानां सादृश्यनिरूपणाय भानोर्निपतन्तीनामुष्णजलासाराणां वर्णनमकारि। परमत्र विचारणीयं यद् भानोरुष्णजलधाराणां निपातो नाद्यावधि केनापीक्षितः श्रुतो वा। अतोऽसम्भवदोषपङ्केन कलङ्कितमिदं पद्यं पद्यवैरस्याय सञ्जातम्।

अत्र किञ्चिद् विचार्यते निखिललोकनिर्माणक्षमस्य हि विधातू रचनामपि सरस्वतीस्वादुकाव्यनिर्माणदक्षस्य सुकवेर्निर्मितिरतिशेत इति [1]राजानकमम्मटभट्टैरप्युदीरितम्। इयं काव्यनिर्मितिः कवेर्नवनवोन्मेषशालिना प्रतिभाविलासेन लोकोत्तराह्लादात्मकनिरतिशयसुखसन्दोहचमत्कारशालिनी सुतरां नितरां समुल्लसति। एतादृशानुरञ्जकार्थप्रतिष्ठापकेषु काव्यस्थलेषु असम्भवो नाम दोषः स्वीक्रियेत चेत्, तदोत्प्रेक्षोपमातिशयोक्तिप्रभृत्यलङ्काराणां नामावशेष एव स्यात्। अपि च यद् भामहेन स्वयमेवाति[2]शयोक्तिप्रसङ्गे प्रतिपादितं तत्कथङ्कारं संगच्छेत? एष गजः पुञ्जीभूतं ध्वान्तमिव प्रतीयते शरन्निर्मलाम्भः सरश्च भूमौ निपतितं नभोखण्डमिव भातीति। अत्र भामहेन तमसः पुञ्जीभवनं नभोभागस्य च भूमौ पतनं स्वमनोरमानल्पकल्पनया निरूपितम्, परमेतयोर्द्वयोरपि लोकेऽसम्भवादत्राप्यसम्भवदोषः स्वीकार्यः।

परमार्थतस्त्वत्र सम्भावनायामेव चमत्कारातिशयत्वादुत्प्रेक्षालङ्कारेण भाव्यम्। आलङ्कारिकोद्भटेन मम्मटभट्टेन तु दोषोऽयमर्थानौचित्यरूपेण गृह्यते। कविकुलकमलनाथस्य पण्डितराजजगन्नाथस्य मते त्वेतादृशेषु स्थलेषु कल्पितोपमालङ्कारो विराजते। तेन 'त्वयि कोपो ममाभाति सुधांशाविव पावकः'[3] इत्यादावुपमानस्यात्यन्तमेवासम्भवादसादृश्यं प्रतिपादयतां विदुषां पक्षतक्षणपुरस्सरमिदमुद्घोषितं यत् सुधांशौ पावकस्य प्रसिद्ध्यसम्भवेऽपि तयोः पृथक्-पृथग् लोके प्रसिद्धत्वात् कविः स्वकमनीयकल्पनया चन्द्रे पावकं सम्भावयति चेत्, तर्हि चमत्कारायैव जायते तत्, नतु दोषायेति। भामहेन नात्र समीचीनं समाधानमुपस्थापितम्, येनेदं निर्णेतुं शक्येत यत् कुत्रातिशयार्थेऽलङ्कारो भवति, कुत्र चासम्भवो दोष इति।

---

१. का० प्र०, १ उल्लासः, मङ्गलाचरणम्।
२. भा० अ० २।५१।
३. रसगं० २ आननमुपमानिरूपणे द्रष्टव्यम्।

कविस्तावत् कस्यचिद्वस्तुनो यथार्थं स्वरूपमादर्शमयेन वर्णनेनावतंसयितुं कल्पनामाश्रयते। सा कल्पना चेद्वर्णनीयवस्तुनस्तात्पर्यार्थप्रकाशने काञ्चिदलौकिकीं चमत्कृतिमानयति, तर्हि तेन सहृदयहृदयानुरञ्जनेन कथङ्कारं तत्र दोषो भवितुमर्हति ? सम्भवतो भवेन्नाम कुत्रचिदेतद्विपरीतम्, येन धीमतामुद्वेगो जायेत, अतस्तत्र नूनमसम्भवदोषप्रसक्तिः स्वीकार्येति मे मतिः। अन्यथा नैव दोषलेशावकाश इति पद्यस्याशयः।

३-४. लिङ्गभेदो वचनभेदश्च

भामहेन लिङ्गभेदवचनभेदयोरपि लक्षणमनुक्त्वा केवलमेकस्मिन्नेव श्लोके पृथक्-पृथगुदाहरणमुपन्यस्तम्। तेन मन्ये नाम्नैवानयोर्लक्षणयोः स्फुरितत्वात् पृथग् लक्षणं न व्यधायि। यत्र काव्ये उपमेयोपमानयोः सादृश्यनिरूपणे लिङ्गभेदो भवेत्, तेन च सहृदयोद्वेगो जायेत, तत्र लिङ्गभेदो नाम दोष आपतति। एवमेव यत्रोपमानोपमेययोः परस्परं वचनभेदेन साम्यप्रतिपादनात् कश्चिदुद्वेगो भवेत्, तत्र वचनभेदोपमादोष उत्पद्यते। यथा—

अविगाह्योऽसि नारीणामनन्यमनसामपि।
विषमोपलभिन्नोर्मिरापगेवोत्तितीर्षतः ॥ इति।

अत्र श्लोके पूर्वार्द्धं लिङ्गभेदस्योत्तरार्द्धञ्च वचनभेदस्योदाहरणतया भामहेनोट्टङ्कितम्, परमुत्तरार्द्धे लिङ्गभेदोऽपि लोचनपथमवतरति। कवी राजानं स्तौति। हे राजन्! त्वम् अनन्यहृदयाभिर्नारीभिस्तथैव अनवगाह्योऽसि, यथा केनचित् तितीर्षुणा जनेन विषमोपल-मिश्रिताभिर्लहरीभिः काचिन्नदी अनवगाह्या भवति। उपमालङ्कारस्य खलु सादृश्यमेव प्राणः। तच्चोपमानोपमेययोर्लिङ्गसाम्ये वचनसाम्ये चैव समीचीनतामञ्चति। प्रकृतपद्ये त्वं (राजा) इति पुल्लिङ्गस्योपमेयस्य आपगेति स्त्रीलिङ्गेनोपमानेन सह सादृश्यं प्रतिपादितं विद्यते। अनेनोभयोर्भिन्नलिङ्गेन साम्यावगमे धीमतां हृदि कश्चिदुद्वेगो दुर्निवारः। अतोऽत्र लिङ्गभेददोषः।

एवमेव नारीणामिति बहुवचनान्तस्योपमेयस्य उत्तितीर्षत इति शतृप्रत्ययान्तेन एक-वचनान्तेनोपमानेन साकं प्रतिपादितं सादृश्यं सचेतसां चेतस्युद्वेगजनकतया दोषायैव कल्प्यते। स चोद्वेगो वचनभेदेन सञ्जायते। अतो हेतोरत्र वचनभेददोष इत्याकलनीयम्। अत्रैव नारीणामिति स्त्रीलिङ्गेन उत्तितीर्षत इति पुंल्लिङ्गेन च मिथो लिङ्गभेदाद् लिङ्गभेदोऽपि स्फुट एव।

अत्र किञ्चिद् विचार्यते। यद्युपमेयोपमानयोः साम्यप्रतिपादनवेलायां लिङ्गभेदे सति लिङ्गभेदो नाम दोषः कल्प्यते, तर्हि बहुरूपमास्थलेषु दोषपङ्कोऽयमुदियात्। यथा

संस्कृतसाहित्ये न केवलं सामान्यकविभिः अपि तु महाकविकालिदासादिभिरपि पाणेः करस्य वोपमा कमलेन सह प्रतिपादिता तत्तद्ग्रन्थेष्वालोक्यते। परमुपमेयस्य करस्य पुंल्लिङ्गत्वात् कमलस्य चोपमानस्य नपुंसकलिङ्गत्वाद् लिङ्गभेददोषस्तत्र केन निवारयितुं शक्यः। किञ्चाधर-पदस्य पुंल्लिङ्गस्य साम्यमनुदिनं क्लीवेन बिम्बफलेन सार्धं निरूपयन्तो महाकवयोऽपि दोषं न लभन्ते। परमेतादृशेषु स्थलेषु नहि विद्वद्भिर्दोष उद्घोष्यते। ननु तर्ह्यत्र दोषा-दोषनिर्णये किं विनिगमकमिति चेत्, पूर्वं भामहमतानुसारं समाधानं श्रूयताम्। यद्यप्युपमा-स्थलेषु प्रायो लिङ्गभेदोऽवलोक्यते, किन्तूपमानोपमेययोः स्त्रीलिङ्गपुंल्लिङ्गभेदेनैव दोषोऽय-मवतरति, स्त्रीलिङ्गक्लीवयोः पुंल्लिङ्गनपुंसकयोश्च भेदस्त्वभिमत एव। केचित्तु त्रयाणामपि लिङ्गानां मिथो भेदे दोषं मन्वते। तेषामयमाशयः—पुंल्लिङ्गस्य पुंल्लिङ्गेन, स्त्रीलिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गेन, क्लीबस्य च क्लीवेनैव सह साम्यं प्रतिपादनीयम। अन्यथाकरणे तु दोषोऽनु-धावत्येव। अनया दिशा करकमलादिप्रयोगा दुष्टा एव सिद्ध्यन्ति, परं कविपरम्परागृहीतत्वात्ते न तथोद्वेजका इति मन्तव्यम्। वस्तुतो यथाशक्ति लिङ्गवचनभेदो नैव सुकविभिः करणीय इति बोध्यम्। काव्यस्य दोषादोषनिर्णये हि सहृदयाः प्रमाणमिति प्रागेव मया प्रतिपादितम्। यत्काव्यं पठनाच्छ्रवणाद्वा झटिति पाठकान् अमन्दानन्देन तुन्दिलयति तदेव सत्काव्यम्; यत्र तु भूयो भूयः प्रज्ञामन्दराचलेन विलोड्यमानोऽपि रसिकः किमपि वस्तुतत्त्वं केनचित् प्रतिबन्ध-केन नावाप्नोति, तत्रैव दोषकल्पना करणीयेति च मया पूर्वमपि निगदितम्। प्रकृतावपि तथैवोरीकरणीयम्। एवमेव दण्डिनाऽपि काव्यादर्शे निरगादि।[1]

अनेन सिद्धं यत् शिष्टेष्टप्रयोग उपमास्थले लिङ्गवचनभिन्नतायामपि न दोषावह इति।[2] वामनस्तु[3] सुस्पष्टमुक्तवान् यद् भिन्नयोरपि पुंनपुंसकलिङ्गयोरुपमानोपमेययोः साम्यप्रतिपादने प्रायेण न तावद्दोषो यावत् सुकविपरम्परा न भिद्येत। यथा 'चन्द्र इव मुखम्' इत्यादौ, परम् 'इन्दुमुखम्' इति कथने तु लिङ्गभेददोषः स्वीकार्य एव, कविभिरप्रयोगात्।

५. विपर्ययः

वस्तुतः सादृश्यप्रतिपादनायोग्ययोरप्युपमानोपमेययोः सादृश्यनिरूपणे विपर्ययो नामो-पमादोषो जायते। असादृश्यञ्च क्वचिदुपमानस्य हीनत्वे सति जायते क्वचित्तु तदाधिक्ये।

---

१. न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा।
उपमा दूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम्॥
(का० द० २।५१)

२. "शिष्टेष्टस्तु न दुष्यति"—(का० द० ३।१४८)।

३. "इष्टः पुन्नपुंसकयोः प्रायेण"—(का० अ०, सू० ४।२।१२)।

यद्यप्युपमेयापेक्षयोपमानस्य गुरुता निसर्गसिद्धेति न तत्र संशयावकाशः, परमुपमानातिशयित्व-निरूपणेऽपि काचित् सीमा निर्धार्यत एव तज्ज्ञैः। तस्या एवोल्लङ्घने दोषावतारः। अनयैव दृष्ट्या भामहेन द्विविधो विपर्ययो वर्णितः—हीनविपर्ययः, अधिकविपर्ययश्चेति। तत्र हीन-विपर्ययो यथा—

क्वचिदग्रे प्रसरता क्वचिदापत्य निघ्नता।
शुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विषां बलम्॥[1] इति।

हे नृप! क्वचिदग्रतस्तथा क्वचित् पृष्ठतः प्रहरता त्वया रिपुसेना शुना सारङ्गकुलमिव भिन्नेत्यर्थः।

अत्र हि राज्ञः साम्यं तत्तद्दृशप्रतापशालिना वस्तुना प्रतिपाद्यमासीत्, परं प्रतिभाविही-नेन कविना तस्योपमा शुना सह प्रतिपाद्य महाननर्थः कृतः। उपमेयापेक्षयोपमानस्यातिशयेन न्यूनत्वादत्र हीनविपर्ययः। उपमानस्यायोग्यत्वमेवात्र रसिकोद्वेगजनकत्वाद् दूषकताबीजम्।

अधिकविपर्ययो यथा—

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते।
युगादौ भगवान् ब्रह्मा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः॥[2] इति।

पद्मासनस्थोऽयं चक्रवाको युगादौ प्रजानिर्मित्सुर्विधातेव शोभत इत्यर्थः।

अत्र देवानांप्रियेण कविना अतीव क्षुद्रस्य चक्रवाकस्य समता निखिलसृष्टिनिर्माणक्षमेण ब्रह्मणा सह प्रतिपादिता। कुत्र हि वराकश्चक्रवाकः, कुत्र च सर्वशक्तिमान् विधाता? अतोऽत्रा-धिकविपर्ययदोषो विजृम्भते। पूर्ववदत्राप्युपमानायोग्यत्वमेव दूषकताबीजम्।

इमावुभावपि दोषौ दण्डिना सादरमुरीकृतौ। राजानकमम्मटस्त्वनयोरन्तर्भावमनु-चितार्थत्वदोषकुक्षौ विदधाति[3]।

६. उपमानाधिकत्वम्

यत्रोपमानोपमेययोः साम्यप्रतिपादनवेलायामुपमानस्योपमेयापेक्षयातिशयेनाधिक्यं वर्ण्यते, तत्रोपमानाधिकत्वदोषप्रसक्तिः। अस्योदाहरणतया भामहेन प्राचीनविदुषा रामशर्मणा निर्मितमेव पद्यमुद्धृतम्। तच्चेदम्—

---

१. का० अ० २।५४।
२. का० अ० २।५५।
३. "उपमायामुपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वमधिकता वा तादृशी अनुचितार्थत्वं दोषः, धर्माश्रये तु न्यूनाधिकत्वे यथाक्रमं हीनपदत्वमधिकपदत्वञ्च न व्यभिचरतः"—(का० प्र० १० उल्लासः, पृ० ७७४)।

स पीतवासा प्रगृहीतशार्ङ्गो
मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः ।
शतह्रदेन्द्रायुधवान्निशायां
संसृज्यमानः शशिनेव मेघः ॥[1] इति ।

पीताम्बरो धृतकार्मुकः कृष्णो निशायां शशिना विभूषितश्चपलेन्द्रायुधविशिष्टो मेघ इव मनोज्ञभीमेन देहेन शुशुभ इति तात्पर्यम् ।

अत्रोपमेयस्य श्रीकृष्णस्योपमानेन मेघेन सह कविना साम्यं प्रतिपाद्यते । कृष्णपक्षे शार्ङ्गपीताम्बरयोर्द्वयोरेव विशेषणत्वम्, परं मेघपक्षे विद्युदिन्द्रधनुश्चन्द्रमसां त्रयाणां विशेषणानामुपन्यासो विलोक्यते । विद्युता पीताम्बरस्य इन्द्रायुधेन च शार्ङ्गस्य तुलनोचिता, किन्तु शशिना सह साम्यसिद्धये कृष्णपक्षे न किमपि वस्तु पद्ये दृश्यते । अत एवात्रोपमानाधिकत्वदोषः । यदि श्रीकृष्णोऽपि शङ्खेन विभूषितो वर्ण्येत, तदा नैव दोषावकाशो जायेत । अस्मादेव राजानकमम्मटोऽप्यत्रोपमानस्याधिकपदत्वदोषमङ्गीकरोति ।[2]

वस्तुतस्त्वत्र उपमानाधिकत्वादप्यतिशयेनोद्वेगजनको दोषोऽसम्भव इति जृम्भते, यतो नहि लोके केनापि रात्रावद्यावधि लोचनगोचरीकृतमिन्द्रधनुः ।

यदि केनाप्युच्येत यदुपमेयपक्षेऽनिर्दिष्टस्य शङ्खपदस्याक्षेपे कृते सति दोषस्य निवारणं स्यादिति, तदपि नातिसमीचीनं प्रतिभाति । वाच्यालङ्कारस्तावदुपमा, अतस्तत्र गम्यत्वप्रतिपादनं नातिवरम् । उपमायां हि सर्वात्मना सादृश्यमसम्भवीति प्रागपि प्रतिपादितं मया । अत उपमेयपक्षे शङ्खपदप्रयोगाभावेऽपि दोषेण न भाव्यम् । अथवा शङ्खसाम्यप्रतिपादनमेव कविविवक्षितं न स्यादित्यपि दोषनिवारणे समीचीनं समाधानं वक्तुं शक्यते ।

उपमानस्याधिक्यं हि प्रकारद्वयेन भवितुमर्हति, सादृश्यप्रतिपादकविशेषणतयोपमानस्यानेकत्वे च । तत्र प्रथमः प्रकारस्तु विवेचितोऽस्माभिः । द्वितीये प्रकारेऽपि सकृदुक्तस्यार्थस्य प्रतिपादनेऽनेकेषां शब्दानामुपबृंहणं न किञ्चिच्चमत्कृतिं जनयति, अपि तु पौनरुक्त्यमेव पुष्णाति । यथा—

गोक्षीरकुन्दहलिनां विशुद्धया सदृशं यशः ।[3] इति ।

---

१. का० अ० २।५८ ।

२. "अत्रोपमेयस्य शङ्खादेरनिर्देशे शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते, इत्याधिकपदत्वम्"—(का० प्र० १० उल्लासः, पृ० ७७४) ।

३. का० अ० २।६१ ।

अत्र यशस उज्ज्वलतामुपपादयितुं कविना गोदुग्धकुन्दपुष्पबलरामाणामुपमानत्वेन वर्णनमकारि। तच्च नैर्मल्यं केवलमेतेष्वन्यतमेनापि निरूपयितुं शक्यमासीत्, परमनेकोपमानत्वनिरूपणात् पौनरुक्त्यं मम्मटादीनाञ्च मते अपुष्टार्थत्वं भजते। अतो नैतादृशः प्रयोगः प्रशंसार्हः।

७. उपमानासादृश्यम्

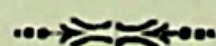
भामहेनोपमाया अन्तिमो दोषोऽसादृश्यमिति निरूपितम्। पूर्ववदेवास्यापि लक्षणं तेन न व्यधायि। नामतो व्युत्पत्तिनिमित्तोऽर्थस्तु सदृशस्य भावः सादृश्यम्, न सादृश्यमित्यसादृश्यं सिद्ध्यति। यत्र खलु उपमानोपमेययोः सादृश्यस्याधार एव तयोर्मिथोऽसादृश्यं प्रतिपादयेत्, तत्र सादृश्याभावात् सहृदयहृदयोद्वेगादसादृश्यदोषो जायते।

कस्यचिद्वस्तुनः केनचिदपि वस्तुना सह प्रसह्य असादृश्येऽपि सादृश्यप्रतिपादनमात्रेण नोपमालङ्कारो जायते। अतस्तयोर्येन केनापि संबन्धेनावश्यमेव भवितव्यम्। तस्मिश्च सादृश्ये यदा काचिच्चमत्कृतिरुदेति तदैवोपमाऽलङ्कारपदवीं भजते, नान्यथेति विदुषामुद्घोषः। यत्र तावत् सादृश्य एव सन्देहस्तत्रोपमालङ्कारस्य कुतो ह्यवसरः, तत्र तु दोष एव स्यात्। यथा—

वनेऽथ तस्मिन् वनितानुयायिनः
प्रवृत्तदानार्द्रकटा मतङ्गजाः।
विचित्रबर्हाभरणाश्च बर्हिणो
बभुर्दिवीवामलविग्रहा ग्रहाः॥[1] इति।

तस्मिन्नरण्ये स्वकान्तानुयायिनो दानार्द्रकटाश्च गजाः विचित्रवर्णधारिणो मयूराश्च निर्मलग्रहाणामिव शुशुभिरे इति भावः।

अत्र कविना गजानां तथा मयूराणां ग्रहैस्साकं साम्यं प्रतिपादितम्, परं तेषु मिथो ह्यतोऽपि साम्यं न लोचनपथमवतरति। नहि गजाकारसदृशाः श्रुता दृष्टा वा केनचिदपि हाः। एवमेव मयूराणामपि ग्रहैस्सह नहि केनापि विधिना सादृश्यमुपपद्यते। अतो न्दमतिना कविनोपमेयोपमानयोरसादृश्ये सादृश्यमुपपादयता महाननर्थो व्यधायि। एतादृशपमास्थलमवलोक्य समधीत्य च कः सहृदयो भवन् भ्रूसङ्कोचं न करिष्यति? अस्मादसादृश्यवः सर्वजनानुरागाभिलाषुकैः सुकविभिर्नूनं परित्याज्य एवेति निर्गलितोऽर्थः।

१. का० अ० २।६३।

परमाणुद्वयसंयोगः

श्रीहेव्वारशास्त्री
साङ्गवेदविद्यालयः, वाराणसी ।

[विशेषः—अत्र निबन्धे सर्वत्र विज्ञप्तिमात्रतासिद्धिमिच्छतापि क्वाप्यवयवत्वमनभ्युपगच्छता "वृक्षे शाखायां कपिसंयोगः" इति व्यवहारेऽप्यवयवत्वेन शाखायामवच्छेदकत्वं नोपपादयितुं शक्यते । व्यवहारोपपादकैर्नैयायिकवैशेषिकैरत्वनवयवयोरपि शरीरभेर्याद्योर्ज्ञानशब्दाद्यवच्छेदकत्वमिष्यत इत्याशयो दर्शितः ।

एवमेवैकस्मिन् परमाणौ षण्णां परमाणुसंयोगानां युगपत् सामग्र्यां सत्यां परस्परं स्पर्शवद्द्रव्यत्वेन प्रतिबन्धादेव परस्परावच्छेदेन परस्परसंयोगानवस्थितेरुपपत्तिरिति स्पर्शवद् द्रव्याणामायतनाक्रमणनियमाद् वैज्ञानिकमुक्तम् ।]

न्यायवैशेषिकनये परमाणुर्नित्यो निरवयवश्चेष्यते । तयोः संयोगेन परमाणुभ्यां द्व्यणुकः, द्व्यणुकैश्च त्र्यणुक इत्यादिक्रमेणारम्भवादः ।

तत्र प्रष्टारो भवन्ति निरवयवस्य परमाणोः परमाण्वन्तरेण संयोगः किं सप्तमीनिर्देश्यकिञ्चिदवच्छेदकेनावच्छिन्न एव वा, उत निरवच्छिन्नः ? यद्यवच्छिन्नः, निरवयवे तत्र किमवच्छेदकम् ? यदि निरवच्छिन्नस्तर्हि कथमव्याप्यवृत्तित्वमिति प्रश्नतात्पर्यपर्यवसानम् ।

यद्यप्ययं प्रश्नो विभूनां सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वेऽपि विषये सम्भवति, तथापि तत्रावयविमूर्तद्रव्य-विभुसंयोगेऽवयवस्यैवावच्छेदकत्वमुभयत्रापि क्रमेण समवेतत्व-संयोगाभ्याम् । एवं तत्तदवयवानां च तत्र तत्र संयोगेऽवच्छेदकत्वमिति वक्तुं शक्यत्वाद् न प्रश्नः । निरवयवमूर्तद्रव्यविभुसंयोगे विषये तु प्रश्नः शिष्यत एव, तथापि तस्यापि संयोगस्य द्रव्यारम्भकत्वानङ्गीकारात्, नित्यसंयोगाङ्गीकर्तृमते विभुद्वयसंयोगस्य निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वाङ्गीकार इव निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वाङ्गीकारे बाधकाभाव इति सम्भवति निरवयवमूर्तद्रव्ये विभुसंयोगस्य निरवच्छिन्नवृत्तित्वम्, विभौ तु तत्संयोगं प्रति तदेव निरवयवमूर्तद्रव्यं सहैव कथञ्चिदवच्छेदकमित्यादेर्वक्तुं शक्यत्वात्, परमाणुद्वयसंयोगे क्रियमाणसमाधानेन सर्वत्रैव समाधातुं शक्यत्वादिति वा मत्वा तत्रैव प्रष्टारो भवन्ति । परमाणुद्वयसंयोगे तु नान्यतर-

स्याप्यवयवं ऽवच्छेदको विद्यते । द्रव्यारम्भकश्चायं संयोग इष्यत इति न व्याप्यवृत्तिरित्यभ्युपगन्तुं वा शक्यत इति ।

यद्यप्यवयवस्यैवावच्छेदकत्वमिति न नियमः, आकाशे शब्दाद्युत्पत्तौ भेर्यादीनाम्, आत्मनि ज्ञानादीनामुत्पत्तौ शरीरादीनामवच्छेदकत्वाभ्युपगमात्, तथापि किमप्यवच्छेदकं वक्तव्यमिति ।

यच्च 'दिक्सम्बन्धोऽवच्छेदकः' इत्युच्यते, तत्र विचारणीयम्—का सा दिग् यावच्छिनत्ति? अनवच्छिन्ना तु नावच्छेत्तुं शक्नोति । किञ्चिदुपाध्यवच्छिन्ना चेत्, तस्या इदानीं सम्भवेऽपि सर्वकार्यद्रव्यध्वंसरूपप्रलयानन्तरं सृष्ट्यारम्भे मेरुसूर्याद्यभावेन प्राच्यादिपरिभाषितावच्छिन्नदिशामसम्भवे कथमवच्छिन्नदिक्सम्बन्धः कथनीयः? यदि तदानीं प्राच्याद्यपरिभाषितैव काचित् प्रतिरोधकाभावाद्यवच्छिन्ना दिगभ्युपगम्यते, यस्याः सम्बन्धः परमाणौ क्रियया उत्तरदेशसंयोगादौ जननीये अवच्छेदकः स्यात्, तथापि तत्राप्यवृत्तित्वनियामकमवच्छेदकं वक्तव्यम् । यदि क्वचिद् विनैवावच्छेदकमव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमः, तदा क्वापि तथावच्छेदकाभ्युपगमो निर्युक्तिकः स्यादिति चेत्, उच्यते—

परमाणोः परमाण्वन्तरेणाव्याप्यवृत्तिसंयोगे प्रागभावः, तर्हि दिक्सम्बन्धस्याप्यवच्छेदकोऽवच्छेदकोऽस्तु । न चोत्पत्तौ सोऽवच्छेदकः स्यात्, न तु स्थितौ । "वृक्षे मूले कपिसंयोगो नास्ति" इति कपिसंयोगाभावस्य अव्याप्यवृत्तित्वाय स्थितिं प्रत्यपि मूलस्य तत्रावच्छेदकत्वाभ्युपगन्तृभिरत्रापि वक्तव्यत्वात् । यद्यपि यथा घटस्यैकस्यैव भिन्नभिन्नावच्छेदेन स्थितिर्दृश्यते, 'सम्प्रति गृहे कोणे घटः, ततस्तरुण्याः कक्ष्याम्, ततः कूपकुट्टिमे शिलायाम्' इत्यादि, तथेह स्थितौ प्रागभावध्वंसादिकं किमप्यन्यदन्यदवच्छेदकमिष्येत, परन्तु कार्यतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन स्थितौ दैशिकावच्छेदकभेदो न दृष्ट इति चेत्, मास्तु, तर्हि स्वस्यैव प्रागभावः, किन्तु परमाणुसंयोगस्य कस्यचित् प्रागभावः स्थितावप्यवच्छेदकोऽस्तु, मुहुः परमाणुसंयोगस्येष्यमाणत्वात् । यदि कदाचित् सर्वेषां मुक्तौ ततो न सृष्टिः, तदा अन्तिमपरमाणुसंयोगस्य स्थितौ अवच्छेदकः परमाणुसंयोगप्रागभावो दुर्लभ इति चेत्, तर्हि उत्पत्तौ स्थितौ च परमाणूनामुत्तरोत्तरसंयोगं प्रति पूर्वपूर्वसंयोगध्वंस एवावच्छेदकोऽस्तु, संसारस्यानादित्वेन कदाचिदपि तस्य दौर्लभ्याभावादिति ।

वेदान्तिकृताक्षेपपरामर्शः

अथ वेदान्ती चेदत्राक्षिपति—अनवस्थादोष इति । नायं दोषः, प्रामाणिकत्वाद्, वेदान्तिनामविश्रान्तवासनापरम्पराभ्युपगमवत् । पूर्वपूर्वसंयोगध्वंसव्यक्तिभेदस्येष्टत्वात् । पर-

म्पराविश्रान्तिर्नेति चेन्मास्तु, परमाणुसंयोग-द्व्यणुकादिकार्योत्पत्तेः स्थितेश्च तद्विश्रान्तिं विनापि सम्भवात्। अस्मदादीनामसर्वज्ञानामव्याप्यवृत्तिसंयोगादिज्ञप्तावपि नानुपपत्तिः, त्रिचतुरकक्षानुधावनक्षमासत्वाद् व्यवहारस्य। ततः परमविचारितरमणीयत्वात्। व्यवहारातीतं किञ्चित् परमार्थतत्त्वं नैयायिकवैशेषिका नाभ्युपगच्छन्ति, येन मिथ्यात्वमेतावता सृष्टेस्तैर्वक्तव्यं स्यात्। वेदान्तिकृतानां सर्वेषामाक्षेपाणां पर्यन्ते मिथ्यात्वे पर्यवसानमित्युक्तं वेदान्तसूत्रमुक्तावल्यां श्रीगौडब्रह्मानन्दसरस्वतीभिः। यथा—

"नित्यमेव च भावात्" (ब्र० सू०, अ० पा० २, सू० १४) इति सूत्रव्याख्याया अन्ते—"किञ्च परमाणुनिष्ठे संयोगे दिक्सम्बन्धस्यावच्छेदकत्वे तत्राप्यवच्छेदकमवश्यं वाच्यम्, अन्यथा तस्य परमाणौ व्याप्यवृत्तित्वेनावच्छेदकत्वानुपपत्तेः। तथा चानवस्था मूलादेरवच्छेदकत्वेऽपि तदापत्तिर्नास्माकं प्रतिकूला, संयोगमात्रस्य मिथ्यात्वसाधकत्वादिति भावः" इति।

एवमुक्तं साधीयस्तरमुत्तरम्। जरन्नैयायिकानां क्षुण्णमार्गादस्कन्नं सर्वथा।

अथ चिन्तोपलक्षितमुपक्षिप्यतेऽनवस्थापरिहाराय

अथवा एवमनवस्थापि परिहर्तव्या। नित्यमेवाव्याप्यवृत्तिसिसृक्षाविषयत्वं दिक्सम्बन्धस्याप्यवच्छेदकं तत्र परमाणाविष्यते। 'बहु स्यां प्रजायेय" इत्यत्र "परमाणू संयुनजानि, ततो द्व्यणुकादिक्रमेण प्रजनयानि" इत्याकारः। यावद्दिक्सङ्ख्यं प्रतिपरमाणुविषयताः परमाणुस्वरूप एव नित्यस्थितिकाः, परस्परावच्छेदेन परस्पराभावप्रतियोगिन्यः। तत्तत्संयोगं प्रति तत्तद्दिक्सम्बन्धावच्छेदकविषयत्वमवच्छेदकमिति। प्रलयादिकाले सामग्र्यभावाद् न सदा संयोगारम्भः। सामग्रीकाले त्वन्यदापि इष्यत एव पीलुपाकप्रक्रियाणामिव। सर्वमिदं फलबलात्कल्प्यते। न च विषयत्वस्य व्याप्यवृत्तित्वमेव स्वभावः, "उपरि वृक्षो दृश्यते, न त्वधो भूमेर्मूले" इत्यादिप्रत्ययात्। शरीरावच्छेदेनैवात्मनः "अहं सुखी" इत्यादिप्रत्यक्षीक्रियमाणत्वाच्चाव्याप्यवृत्तित्वस्यापि क्वचिदनुभवात्। शरीरानवच्छेदेनापि आत्मा यदि प्रत्यक्षीक्रियेत, तदा तु मुक्तिरेव। वेदान्तिभिश्च ब्रह्मचैतन्याभिन्नस्यापि विषयचैतन्यस्यैव प्रमाणप्रमेयत्वमिति विषयत्वस्य ब्रह्मण्यव्याप्यवृत्तित्वमङ्गीक्रियते। अत एव नैयायिकानां विषयस्य घटादेर्विषयतावच्छेदकत्वमेवेति ते वदन्ति। असति बाधकेऽत्रांशे वेदान्तेनैकवाक्यत्वस्य न्यायेऽपि वक्तुं न्याय्यत्वात्।

नन्वत्रास्ति बाधकम्—प्रत्यक्षे एकदेशग्रहणादुपलब्धेरनुमानत्वमाशङ्क्य "न प्रत्यक्षेण यावत्तावदुपलम्भात्" इति प्रत्यक्षपरीक्षासूत्रे स्थापितमिति चेत्, न हि तत्र विषयत्वस्य

सर्वत्र व्याप्यवृत्तित्वमेवेति सिद्धान्तितम्; किन्त्वेकदेशे गृह्यमाणत्वेऽभिमते सहैवैकदेशेन सम्बद्धावयव्यपि गृह्यत एवेत्येव सिद्धान्तितम्। स चावयवी गृह्यमाणः किं सर्वावच्छेदेन गृह्यते, उत एकदेशावच्छेदेनेति तु यथोपपत्ति निर्णेतव्यं विचक्षणैरिति। तस्मान्नास्ति बाधकम्।

अथवा अन्यत्र भवतु यथाकथमपि। आत्मनीव निरवयवे परमाणौ स्वतन्त्राया ईश्वरेच्छाया उक्तविधा व्याप्यवृत्तिविषयता यदि कल्प्यन्ते, तर्ह्यनवस्थापि परिह्रियत इत्येव वदामः। न चैवमपि तत्राप्यवच्छेदकं वक्तव्यमित्यनवस्थैव; नित्यस्य तस्यावच्छेदकान्तरमनपेक्ष्य स्वावच्छेदेनैव परमाणुस्वरूप एव स्वतोऽव्याप्यस्थितेः, अत एवाभ्युपगमात्। अनवस्थापरिहारार्थं विशेषस्य स्वतो व्यावृत्तत्वाभ्युपगमवत्।

न चैवेत्थमस्माभिरेव निरवयवपरमाणोः सर्वं स्वरूपे तथेत्यभ्युपगन्तव्यम्। निरवयवे ब्रह्मणि वेदान्तिभिरेव तत्तदुपाध्यवच्छेदेनान्योपाधीनामभावः, पर्यन्ते च सर्वोपाधीनां ब्रह्मस्वरूप एव कल्पनमिति स्वीकारात्। यथोक्तम्---

विकल्पो निर्विकल्पस्य सविकल्पस्य वा भवेत्।
आद्ये व्याहतिरन्यत्रानवस्थात्माश्रयादयः॥
इदं गुणक्रियाजातिद्रव्यसम्बन्धवस्तुषु।
समं तेन स्वरूपस्य सर्वमेतदितीष्यताम्॥ इति।

(पञ्चदशी० प्र० १५०-५१)

न चैवं तर्हि वेदान्त्यभ्युपगतः—

विकल्पतदभावाभ्यामसंस्पृष्टात्मवस्तुनि।
विकल्पितत्व-लक्ष्यत्व-सम्बन्धाद्यास्तु कल्पिताः॥

इति तत्रैवोक्तो न्यायो न्यायेऽप्यायातीति चेत्; न तदभ्युपगम्यते नैयायिकैरिति।

अस्या अनादेरीश्वरेच्छाविषयत्वरूपशक्तेः परमाणावेकदेशवृत्तित्वं स्वतः स्वेनैवावच्छेदेन, वेदान्तिनां ब्रह्मणि शक्तेरिव न प्रश्नमनुधावति। यथा तैरेवोच्यते—

न कृत्स्नब्रह्मवृत्तिः सा शक्तिः किन्त्वेकदेशभाक्। इति।

अत्र च—

पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्ति स्वयम्प्रभः।
इत्येकदेशवृत्तित्वं मायाया वदति श्रुतिः॥

इति वेदान्तिभिर्वक्तव्यम्। परमाणावेकदेशवृत्तित्वमुक्तविषयत्वस्य तु तार्किकैः फलबलमात्रकल्प्यमित्येव विशेषः। अतो न्यायेऽपि नानवस्थेति।

अवच्छेदकमपेक्षणीयमेव

अथान्यथा चेदपीदं प्रतिपत्तव्यम्—परमाणुः परमाण्वन्तरेण (बहिरन्तर्व्याप्य) व्यक्तौ रूपादीनामिव, परमाणौ विभुसंयोगस्येव वा निरवच्छिन्नवृत्तिसंयोगवान् न सम्भवति, स्पर्शवद्द्रव्यत्वे। परमाण्वोर्युगपत् परस्परावच्छेदेन परस्परावस्थाने परस्परं प्रतिबन्धात्। तत एव च जलपूर्णघटे अन्तरेव व्याप्तजलसंयोगवत् परमाणुसंयोगवानपि न भवितुमर्हति। तथैव नापि जलमग्नशिलायां बहिरेव व्याप्तजलसंयोगवत् परमाणुसंयोगवान् सम्भवति, परमाणौ तत्कारणह्रस्वत्वदीर्घत्वादितावत्परिमाणकत्वाभावात्। तथा चान्यविधावच्छिन्नवृत्तित्वं परमाण्वोः संयोगस्यास्तु मा वा ? उक्तत्रिविधवृत्तित्वं तत्र नैव सम्भवति; उक्तात् प्रतिबन्धकात् कारणाभावाच्चेत्युक्तौ किमनुपपन्नम् ? अत एवैतादृशत्रिविधविलक्षणः क्रियया जायमानः परमाणुद्वयसंयोगः प्रोक्तप्रतिबन्धादेव न व्याप्यवृत्तिः, किन्तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोग्येव भवति।

नन्वेवं सति परमाणूनां सर्वेषां समपरिमाणत्वात् चतसृषु दिक्षु ऊर्ध्वमधश्चेति षट् परमाणुसंयोगा एकस्मिन् परमाणौ युगपत् सत्यां सामग्र्यां सम्भवति। तेषां मध्ये परस्परप्रागभावावच्छेदेन परस्परानुत्पत्तिः स्वस्वप्रागभावैरेव नियम्यते। यथाकार्योत्पत्ति च प्रागभावानां स्थितिः कल्पनीया। परस्परावच्छेदेन संयोगानामवस्थितिस्तु परस्तात् परस्परं स्पर्शवद्द्रव्यत्वेन प्रतिबन्धादेव वार्यताम्। एवं सजातीयानां नो चेद्विजातीयानामेव वा परमाणूनां महाप्रलयान्यकाले सदा परितः संयोगसामग्रीसम्भवेन प्रोक्तप्रतिबन्धेनैव परस्परावच्छेदेन परस्परस्थितिवारणसंभवात्, किं तत्रावच्छेदककारणत्वकल्पनयेति चेत्, यदि कदाचित् क्वचिद् युगपत् षण्णां सामग्री दैवान्नास्ति, तदा महाप्रलयान्यकाले एकदिगभिमुखक्रियया अन्यदिशि परमाणुसंयोगस्य उत्पत्तेः स्थितेरेव वा वारणाय; किञ्च प्रागभावानां चानादिस्थितेरव्याप्यवृत्तित्वनियमनायावच्छेदकमपेक्षणीयमेव। पूर्वोक्तध्वंसादेरवच्छेदकत्वे त्वनवस्था या सापि परिहरणीयेति चेत्, तर्हि प्रोक्तेश्वरेच्छैव शरणम्। उक्तमेव विषयतया सा स्वतोऽव्याप्यवृत्तिरवच्छेदिकेति। तथा च यद्यदर्थमेव कल्पनीयम्, तत्तथा कल्पनीयम्, यथा सर्वं समाधीयेतेति न्यायात् समाधानं व्यवस्थाप्य इति। इदमुक्तमन्यथा चेदपि प्रतिपत्तव्यम्।

परमाणोर्बिन्दुस्वरूपविमर्शः

अथ यद्याधुनिका गणितविज्ञानिनः परमाणुसंयोगमाक्षिपन्तीति कश्चिद् भ्राम्यति स समाधीयते—

क्षेत्रमितौ पं० श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदिमहोदयो बिन्दुलक्षणम्—"यो नियतस्थानोऽपरिमाणो विभागानर्हः स बिन्दुः" इत्याह। सम्राट् श्रीजगन्नाथमहाभागश्च रेखागणिते "यः पदार्थो दर्शनयोग्यो विभागानर्हः स बिन्दुशब्दवाच्यः" इति। पाश्चात्त्यानामपि ज्यामितिग्रन्थेष्वेवंविधान्येव बिन्दुलक्षणानि दृश्यन्ते।

अत्र विभागानर्हत्वं निरवयवत्वम्, तच्च परमाणोः सर्वावस्थायामपि प्रसिध्यति। "चरमः सद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतः सदा। परमाणुः स विज्ञेयः" इत्यत्र श्रीभागवते "सतः कार्यस्य विशेषाणामंशानां यश्चरमोऽन्त्यः, यस्यांशो नास्ति सदा कार्यसमुदायावस्थयोरपगमेऽप्यस्ति, स परमाणुर्विज्ञेयः" इति श्रीधरी। अर्थात् कार्यसमुदायावस्थयोरप्यस्ति सः, येन बिन्दुना सता ते अवस्थे अविवक्षित्वा शिल्पिनां गणितिनां च दृश्यचिह्नोपलक्षितेन व्यवहारः प्रसाध्यते। साम्प्रतमणुविखण्डने योऽणुरुच्यते स सूक्ष्मः कणोऽणुरेव, नास्माकं परमाणुरभिप्रेतः। जालसूर्यमरीचिस्थेषु यतः परं सूक्ष्मं कदापि केनापि कथमप्युपकरणेन लौकिकसन्निकर्षेण न दृश्यते, तस्य षष्ठांऽशो न्याये वैशेषिके च परमाणुः। बिन्दुस्तु स एव यस्यांशो नास्ति इत्यादि लक्षितः। अंशवत्त्वे विभागार्हत्वं स्यात्। तथा सत्येकस्माद्बिन्दोर्भिन्नभिन्नांशादसंसृष्टरेखाद्वयोपगमः सम्भवेत्। एवं च सति गणितसिद्धान्तः सर्वोऽपि व्याकुलीस्यात्, ततश्च यदि बिन्दुर्नालीकः, तर्ह्यविवक्षिताणुत्वादिपरिमाणं परमाणुस्वरूपमात्रं स इति वक्तव्यः, गत्यन्तराभावात्! अविवक्षयैवापरिमाणवत्त्वम्, न वस्तुतः।

एवमविवक्षितह्रस्वत्व-दीर्घत्वातिरिक्तपरिमाणाः संयुक्तबिन्दुधारा एव च रेखाः सम्पाद्याः। तथा च गणकानां खगोले दृग्रेखादिकास्तेजआदिपरमाणुभिः। एकेन विभुसंयोगेन संयुक्तः परमाणुरेकस्य क्षेत्रस्य केन्द्रादिबिन्दुर्भवति। परन्तु तस्मिन् संयोगे नष्टे संयोगान्तरेण विभुसंयुक्तः, स एव चेदपि परमाणुस्तदानीं न स पूर्वक्षेत्रस्य केन्द्रादिर्भवति, चालितत्वात्। क्षेत्रस्यापि सहचालितत्वे तु सम्भवत्यपि। तदानीं तदीयसंयोगस्यैव चलितक्षेत्रकेन्द्रबिन्दुत्वप्रयोजकत्वात्। अतस्तत्तत्संयोगविशिष्टत्वरूपं नियतस्थानत्वं तत्तत्केन्द्रादिबिन्दुत्वे प्रयोजकमुक्तम्। दर्शनयोग्यत्वं तु दर्शनयोग्यचिह्नादिनोपलक्षिततत्वमात्रम्, न तु साक्षात्। तथा सति महत्त्वापत्त्या निरवयवत्वानुपपत्तेः। त्रसरेणौ विश्रान्तिपक्षस्तु सावयवत्वसाधकचाक्षुषद्रव्यत्वादिहेतुविरुद्धः। तस्यैव वा निरवयत्वाङ्गीकारे अस्तु, तथा स एव बिन्दुर्दृश्यश्च।

अत्यन्तमाधुनिकाः पाश्चात्त्या वैज्ञानिका गणितिनश्च लक्षणानपेक्षाण्येव बिन्दुरेखाप्रभृतीनि सर्वेषां प्रतिभासिद्धानि, तत एव गणितस्य प्रवृत्तिरिति मन्यन्त इति पृष्टः प्रत्याह तत्रभवान्

श्री आर० एस० मिश्रमहोदयो हिन्दुविश्वविद्यालये वर्तमानगणितविभागाध्यक्षः। तदेतन्मतमपि लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिरिति मानमर्यादातिक्रमेऽपि न तादृशबिन्दुसंयोगेन रेखानिष्पत्तिं प्रतिषेधति। रेखाया रेखान्तरेण सम्पाते प्रतिभासिद्धमित्युक्त्वा गणयत्येव प्रत्युत तत्र बिन्दुम्। सर्वमपि यथावदभ्युपगच्छति, किन्तु केवलं लक्षणकरणे शालीनतां प्रकटयति तदेतन्मतमित्येव।

तदेवं परमाणुसंयोगमनङ्गीकृत्य पदमपि गणितं चलितुं नैव प्रभवति, किं पुनर्विज्ञानम्? यज्जीवातुर्गणितम्। ये पुनर्गणितिनो गणका वा अपदार्थमेव बिन्दुरेखादिकमिच्छन्ति, ते तु स्वसिद्धान्तमेवालोकयन्ति। नमस्तेभ्यो महद्भ्यः।

बौद्धाक्षेपपरामर्शः

अथाक्षेपेषु बौद्धानां बुद्धिं समालोच्य समापयामः प्रस्तुतम्। परमाणुभिः क्षणिकैः सङ्घातवादो वैनाशिकानामेतेषामुक्तः। परमाणूनां चतुर्विधानां खरस्नेहोष्णत्वेरणस्वभावानां पृथिव्यादिबाह्यरूपेण, पञ्चस्कन्धानां चाध्यात्मरूपेण सङ्घातो जायत इति ते वदन्ति। कथं तदवयव्यनङ्गीकर्तॄणां तेषामसंयुक्तैः परमाणुभिः स्यात्? परमाणुपुञ्ज एव घटादिस्तन्मते। न चेत्संयुक्तः स परमाणुपुञ्जः कथं घटादिकार्यकारी स्यात्? यद्यसंयुक्तः परमाणुपुञ्ज एव घटः, तर्हि जलं तस्माद्विशेषतो गलेत? चयोतेत् सामान्यतोऽच्छिद्रमपि पात्रम्। अतः संयुक्तपरमाणवः क्षणिका एवोत्पन्ना घटादय इति बौद्धैरनिच्छद्भिरपि वक्तव्यम्। तथा च केनावच्छेदेन संयोग इति दुर्वारमेव सर्वमपि प्रश्नजातम्। क्षणिकोऽपि नावयवी परमाणुस्तन्मते, येन तदवयवस्तत्रावच्छेदक उच्येत, अवयविस्वीकारापत्तेः। अतः क्वाप्यवयवत्वेनावयवस्यैवावच्छेदकत्वमिति न कोऽपि बौद्धभेदः स्वयमभ्युपगच्छति, न वा नैयायिकस्तथा, तत्कथं तेन दूष्यते?

'इलक्ट्रॉन्' कणानां चञ्चलरजःस्वभावानां भ्रमिशीलानामपि 'प्रोटॉन्' कणाकृष्टत्वेन सन्निकृष्टत्वं सन्निबद्धत्वं वा यत्तत्र प्रचयवत् सावकाशसंयुक्तत्वविशेष एवान्तर्भूतमिति नैयायिकाभिमतम्। तैरभ्युपगतमेव अग्नावधिश्रितस्थाल्यामग्निरन्तः प्रविशति, उत्तापयति चान्तर्जलं यावत्तावत् ससूक्ष्मच्छिद्रैव स्थालीति। तेन तादृशकणमयत्वाद् घटादिसङ्घातानां सान्तरत्वमेवेति वैज्ञानिकनिर्वचनमादायापि न संयुक्तत्वे विवदितुं युज्यते। भ्रमिवशात् तादृशनिर्वचने नवनवसंयोगस्यावश्यकत्वोक्तावपि संयुक्तत्वं नैव हीयते। संयोगेऽपि निबिड-दृढ-शिथिल-सन्निकृष्टत्व-सन्निबद्धत्वादिभेदा इष्यन्त एव। घटादिसङ्घातानां यावता जलादिधारणम्, तावता संयुक्तपरमाणुकत्वमेव। अतो वैज्ञानिकनिर्वचनमालम्ब्य सङ्घातानामसंयुक्तपरमाणुपुञ्जत्वसमर्थनप्रत्याशा दुराशैव। ततो नात्र बहु वक्तव्यमपेक्षितम्।

यस्तु कश्चिद् बौद्धैकदेशी सर्वत्र स्वभावमेवोत्तरयति तस्य सर्वत्र प्रश्नेऽपि तदेवोत्तरमिति प्रश्नस्यैवानुत्थानपराहतत्वम्।

तस्मात् परमाणुसंयोगे न्यायवैशेषिकोपरि नातीव भ्रूभङ्गोऽश्रुतनयेन केनापि कर्तुमुचित इत्यस्ति साधुः प्रसङ्गः।

—:०:—

ग्रन्थसमालोचनम्

१. वस्त्वलङ्कारदर्शनम्

प्रकाशको डॉ० ब्रह्मानन्दशर्मा, संस्कृतविभागाध्यक्षः, राजकीयमहाविद्यालयः, अजमेरः। पृ० ८४; मूल्यम्—रूप्यकचतुष्टयम्।

पुस्तकस्यास्य प्रणेता डॉ० ब्रह्मानन्दशर्ममहोदयः अजमेरस्थे राजकीयमहाविद्यालये संस्कृतविभागाध्यक्षः। अनेन महानुभावेन हिन्दीभाषायामपि पुस्तकमेकं लिखितमलङ्कार-संबन्धे—'संस्कृत साहित्य में सादृश्यमूलक अलङ्कारों का विकास' इति। आलोच्यमाने ग्रन्थे त एवालङ्कारा निरूपिता यत्र वैशिष्ट्येन वस्तुजगता सह संबन्ध इति। 'अर्थालङ्कारस्य लोकसंबन्धः' 'लोकसंबन्धजन्या अर्थालङ्कारगता विभिन्नाः प्रतीतयः', 'अनुमानालङ्कारस्य काव्यलिङ्गेऽन्तर्भावः' 'परिकरालङ्कारस्य अर्थान्तरन्यासे काव्यलिङ्गे वाऽन्तर्भावः' इत्यादयो निबन्धाः पठनीयाः। अलङ्काराणां तर्कमूलकता, विरोधमूलकता, लोकनियममूलकता च प्रतिपादिताः। तदनु प्रायशो द्वाविंशतिसंख्याकानामलङ्काराणां विवेचनम्।

उदाहरणानि लक्षणग्रन्थेभ्य एव गृहीतानि। तानि मूलग्रन्थेभ्यो ग्राह्याण्यभूवन्नध्येत्रु-पकाराय। भूयिष्ठा मुद्रणदोषाः सितायां रेणुकाकणवद् वैरस्यं जनयन्ति। भविष्यति संस्करणे तेषामपनोदः स्यात्।

२. सफलो विद्यार्थी

प्रणेता -श्रीरामचन्द्रभारती, प्रकाशकः श्रीरामचन्द्रो भारती, २५१८, चूड़ीवालान, दिल्ली-६। मूल्यम्-८-२५।

चरित्रनिर्माणाय. संस्कृतभाषायाः शिक्षा परमावश्यकीति सर्वैर्विद्वद्भी राष्ट्रनायकैश्च स्वीक्रियते। शिक्षाबीजं शैक्षाणां मानसभूमौ क्षिप्रं प्ररोहति। एतदर्थं शैक्षाणामुपयोगाय संस्कृतभाषायां पुस्तकानां रचना महते लाभाय कल्पते। एतादृश एव प्रयत्नः कृतो भारत्यु-पाह्वेन श्रीरामचन्द्रेण 'सफलो विद्यार्थी' इति पुस्तकं रचयता। पुस्तकेऽस्मिन्नुपवर्णिताः शताधिका विषयाः। तत्र प्राचीना आचाराः, आधुनिकानि व्यावहारिकाणि ज्ञानानि, कर्तव्यता, ऐतिहासिक्यः कथा, देशभक्तिश्चेत्यादीनां विषयाणां सचित्रं साङ्गोपाङ्गं निबन्धनमतीवाकर्षकम्।

सत्यप्येवं त्वरित पुस्तकप्रकाशनाय लेखकेन । तत्र सम्पादनज्ञानाभावेन सस्यसंपत्तौ प्रालेयपातवद् भ्रंशक्रमः । अन्तर्मुखपृष्ठे ग्रन्थान्तश्च सर्वत्र 'अद्यतन' इत्यस्य स्थाने 'अद्यतनीय'-शब्दप्रयोगो लेखकस्य स्वरचनानैपुणीं निर्दिशति । प्रतिपृष्ठं समस्तपदानां व्यस्तता लेखकस्य कार्यान्तरव्यस्ततां द्योतयति । एकविंशे पृष्ठे मृत्युशब्दस्य, १७६ पृष्ठेऽवधिशब्दस्य च स्त्रीत्वेन प्रयोगः । वृत्तान्तपत्रार्थकस्य समाचारपत्रेति शब्दस्य संस्कृतभाषायामशक्तता । द्वाविंशे पृष्ठे मन्धातोर्निष्पन्नस्य मानशब्दस्य नपुंसकलिङ्गे प्रयोगः । एवं तावत् संपूर्णग्रन्थे सन्ति विप्रतिपत्तयः । इमास्त्रुटयः शैक्षाणां हृदये प्रतिकूल संस्कारं स्थापयिष्यन्ति । नास्तीदं तेभ्यो हितायेत्यस्य पुस्तकस्य संस्करणान्तरमेव विक्रयार्थं प्रस्तोतव्यम् । लेखकेन कस्यचन सम्पादनप्रवीणस्य विदुषः साहायकमनिवार्यतया आस्थेयम् । ग्रन्थे चैकरूप्यं कल्पनीयम् । वस्तुतो लेखकस्य विषयाद्युपस्थापनक्रमः श्लाघ्यः ।

भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'

३. अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तिः

ग्रन्थोऽयं भागद्वयात्मकः श्रीवासुदेवदीक्षितविरचितः । संपादकः शास्त्ररत्नाकरविद्यासागरश्रीपट्टाभिरामशास्त्रिणः । प्रकाशनस्थानम्—श्रीलालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, दिल्ली । मूल्यम्—प्रतिभागं रु० ३०) ।

भाट्टमतानुसारिमुद्रितग्रन्थकोशस्य इदानीमुत्कर्षान्तरं श्रीवासुदेवदीक्षितकृताध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तिप्रकाशनेन समजायत । जैमिन्युपज्ञानां मीमांसासूत्राणां हि प्रथमं भगवानुपवर्षो वृत्तिं व्यधात् । परमस्याः संक्षिप्तत्वमभिसन्धाय आचार्यशबरस्वामिनः सूत्राणां विस्तीर्णं भाष्यं रचयामासुः । भाष्यस्यातिगम्भीरतया तदर्थविवरणाय श्रीमन्तौ कुमारिलप्रभाकरौ वार्त्तिकटीके विधाय भाष्यमभूषयताम् । इमे च व्याख्योपव्याख्याभिर्विस्तरं प्राप्नुताम् । एवं गच्छति काले पार्थसारथिमिश्रा विना सूत्रस्पर्शं मूलग्रन्थाभिप्रायानेकीकृत्य मीमांसाधिकरणानि संक्षेपेण व्यवृण्वन् भाट्टसिद्धान्तमनुरुध्य शास्त्रदीपिकायाम् । भवनाथमिश्राश्च प्रभाकरमतमनुसृत्य नयविवेके । इमौ च ग्रन्थौ व्याख्याभिः समवर्धेताम् । सप्तदशकमध्ये च प्रादुर्भूताः मीमांसकसार्वभौमाः खण्डदेवमिश्राः काश्यां स्थित्वा मीमांसाधिकरणानि नवीनतार्किकशैल्या परिष्कृत्य भाट्टदीपिकाख्यं ग्रन्थरत्नं रचयामासुः । तच्छिष्याः शम्भुभट्टाश्च स्वीयटीकया तद्ग्रन्थमुपबृंहयामासुः । परन्तु यद्यपि खण्डदेवस्तृतीयाध्यायतृतीयपादान्त

सूत्रजातं स्वीये मीमांसाकौस्तुभे व्याचख्यौ, तथापि तदुपरितनानां मूलसूत्राणां यथावदर्थ-परिज्ञानं दुश्शकमासीत्। ततो दक्षिणभारते चौलषु समुत्पन्नो वासुदेवदीक्षितनामा मीमांसक-मूर्धन्यो विस्तरेण सरलया शैल्या द्वादशाध्यायान्तं सर्वाणि सूत्राणि व्याख्याय अध्वरमीमांसा-कुतूहलवृत्ति नाम ग्रन्थरत्नं निबबन्ध। तत्र च 'कुतूहले'ति विशेषणं स्वेनायं ग्रन्थो लीलया निर्मित इति प्रकटनाय, पठितारश्च विना क्लेशं मीमांसाशास्त्रतत्त्वं ज्ञास्यन्तीत्यभिप्रायसूचनाय चोपात्तम्।

दृश्यते चास्य ग्रन्थस्य पठनेनाशेषाणामलौकिकश्रौतपदार्थानां मीमांसान्यायानां च विनायासं यथावदवबोधः, तदिदमसाधारणं प्रयोजनमस्य ग्रन्थस्य। अपि च मीमांसाशास्त्रं निरीश्वरमिति प्रसिद्धम्, आचार्यशबरस्वामी च नवमप्रथमे कण्ठोक्त्यैव देवताविग्रहादिकं निरस्यति। अयं तु ग्रन्थकर्ता बहुश्रुत्युदाहरणेन सूत्रवार्त्तिककारयोर्देवताविग्रहे प्रद्वेषो नास्ति, कर्मणि देवतानां गुणभाव एव तयोस्तात्पर्यमिति प्रसाध्य शबरस्वामिनां देवताविग्रह-निराकरणं प्रौढिवाद इत्याह।

अत एव "न देवानाम्, देवतान्तराभावात्; न ऋषीणाम्, आर्षेयान्तराभावात्" इति सूत्रे षष्ठप्रथमगते संगच्छेते, देवानां विग्रहमङ्गीकृत्य कर्मानधिकारनिवर्तनाय तयोः प्रवृत्तत्वात्। यद्यपीमे सूत्रे मुद्रितभाष्यपुस्तकेषु न दृश्यते, भाष्यवाक्यत्वेनैव च दृश्येते, तथापि इमे सूत्रत्वेनैव व्यवहृते देवताधिकरणे ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यतट्टीकादिषु। कुतूहलवृत्तिकारश्च सूत्रत्वेनैव लिखित्वा विस्तरेण विवृणोति।

अत एव मीमांसाभाष्यगतमिदं वाक्यद्वयं कथं ब्रह्मसूत्रभाष्यादिषु सूत्रत्वेन व्यवहृत-मिति ज्ञातुं कुतूहलिनां कुतूहलवृत्तिदर्शनेन निर्णयो जातः।

केषुचिदधिकरणेषु धैर्येण भाष्यादिनिराकरणमेतद्ग्रन्थकर्त्रा कृतमुपोद्घात एव संगृहीतमस्ति।

यद्यप्ययं ग्रन्थः श्रीरङ्गस्थवाणीविलासमुद्रणालयाधिपेन माकिं पञ्चाशदवर्षेभ्यः प्राग् मुद्रणायोपक्रान्तः, परन्त्वध्यायद्वये समाप्तिं गत इति विषादास्पदमासीत्।

सम्प्रति विदुषां भाग्यवशात् सुगृहीतनामधेया विद्यासागरादिविविधबिरुदभूषिताः, मीमांसकावतंसाः श्रीपट्टाभिरामशास्त्रिणो भिन्नभिन्नदेशस्था बह्वी मातृका आनाय्य लेखयित्वा परिशोध्य दिल्लीस्थराष्ट्रियविद्यापीठद्वारा प्रकाशमनयन्। अक्षराशुद्ध्यादिरहितं मुद्राप्य ग्रन्थमिममिदंप्रथमतया प्रकाशितवद्भ्यः श्रीशास्त्रिवर्येभ्यः पण्डितकुलमधमर्णमेव। भागद्वये अष्टाध्याया अन्तर्गताः। अवशिष्टा अध्याया अचिरात्प्रकाशमेष्यन्तीति विश्वसिमः।

एस० सुब्रह्मण्यशास्त्री

वाराणसेय-संस्कृतविश्वविद्यालये

अस्मिन् वर्षे (१९६९–७०) प्रवर्तमानानि

अनुसन्धानकर्माणि प्रकाशनकर्माणि च

अनुसन्धान-कर्माणि

अस्मिन् वर्षे (१९६९–७०) संस्कृतवाङ्मयस्य विभिन्नासु शाखासु अनुसन्धित्सवोऽधोलिखितनामानश्छात्राः स्वस्वनामानि पञ्जीसमारोपिता—

'वाचस्पति' (डी० लिट्०) इत्युपाधिलाभाय

१. श्रीबद्रीनाथसिंहः	'न्यायशास्त्रे शब्दविमर्शः'
२. कुमारी सुनीता खन्ना	'योगवार्तिक का आलोचनात्मक अध्ययन तथा सम्पादन'
३. ,, रमामिश्रा	'धर्मतत्त्वस्य वैदिकमूलस्याध्ययनम्'
४. ,, सन्तोषकुमारी	'काच्चायनव्याकरणस्यान्यव्याकरणैस्सह तुलनात्मकं समीक्षात्मकं चाध्ययनम्'
५. श्रीमती चन्द्रकला मिश्र	'हिन्दी रीतिकालीन काव्यभाषा (१८ वीं और १९ वीं शती) का भाषाशास्त्रीय अध्ययन'
६. श्रीरामदेवशुक्लः	'देवरिया जिले में प्रयुक्त जनपदीय शब्दावली का भाषावैज्ञानिक अध्ययन'
७. ,, श्यामनारायणतिवारी	'उत्तरभारतीय लोक अभिप्राय संरचना'
८. ,, श्यामसुन्दरशुक्लः	'आयुर्वेदस्य क्रमिकविकासः'
९. ,, लक्ष्मणत्रिवेदी	'सौगताभिमतकार्यकारणभावस्तत्समीक्षणञ्च'
१०. ,, रामायण-प्रसाद-दुवे	'आचार्यनागार्जुनस्य दार्शनिकसिद्धान्तानां समीक्षात्मकमध्ययनम्'
११. ,, नरेश झा	'गांधीविचाराणां दार्शनिकं विवेचनम्' वि० वि० छात्रवृत्तिः
१२. ,, विन्ध्येश्वर-पाण्डेयः	'भारतीयदर्शनेषु विभुद्रव्यविषयकमतभेदानां समन्वयसम्भावनाविमर्शः'
१३. ,, कमलाकान्तशुक्लः	चित्रमीमांसाकुवलयानन्दयोर्जगन्नाथोद्भावितदूषणानां समालोचनम्'

१४. ,, कन्हैयालाल-पाण्डेयः	'हिन्दी में उपसर्गों एवं निपातों का वैज्ञानिक अध्ययन'	

'विद्यावारिधि' (पी-एच० डी०) इत्युपाधिप्राप्तये

१. श्री रामेश्वरशर्मा	'वेदेषु पारिवारिकी व्यवस्था'	
२. " केशवप्रपन्नशर्मा	'सीरदेवपरिभाषावृत्ति, परिभाषेन्दुशेखरयोस्तुलनात्मकमध्ययनम्'	२००) भारत शासनात्
३. " चक्रपाणिशर्मा	'शब्दशक्तिप्रकाशिकाग्रन्थस्य हिन्दीभाषायामनुवादः'	" "
४. " प्रियतमचन्द्रशास्त्री	'विक्रमाङ्कदेवचरितस्य साहित्यिकं सर्वेक्षणम्'	२००) भारत शासनात्
५. " रामेसरओरी	'मारिसस एवं भोजपुरीभाषाणां पारस्परिकसम्पर्कालोके तेषां भाषावैज्ञानिकमध्ययनम्'	
६, " वशिष्टनारायणपाण्डेयः	'मानवजीवने ग्रहाणां प्रभावः'	
७. " रजनीकान्तझा	'संस्कृतसाहित्ये करुणो रसः'	
८. ,, दयाकृष्णपन्तः	'अलङ्कारकौस्तुभस्तस्य लेखकश्च इत्येतयोरध्ययनम्'	
९. ,, रामदासनिराकरी	'अरविन्ददर्शनस्य समालोचनात्मकमध्ययनम्'	
१०. ,, ओमप्रकाशशर्मा	'शङ्करनिम्बार्कयोस्तुलनात्मकमध्ययनम्'	
११. ,, राजेन्द्रझा	'संस्कृतसाहित्ये चम्पूकाव्यानि'	
१२. ,, विजयपालसिंहः	'अष्टाध्यायीशुक्लयजुःप्रातिशाख्ययोर्मतविमर्शः'	२५०) यू०जी०सी० इत्यस्मात्
१३. ,, विभूतीनारायणपाण्डेयः	'परिभाषेन्दुशेखरस्य अप्रकाशितटीकानां सम्पादनम्'	
१४. ,, वज्राङ्गी पाठकः	'शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः आलोचनात्मकमध्ययनम्'	२००) भारत शासनात्

१५. ,,	रामअवधपाण्डेयः	संस्कृतशतकसाहित्यम्, तत्र च अमरुशतकस्य समीक्षणम्'	२००) भारत शासनात्
१६. ,,	प्यारेलालमिश्रः	'कृत्प्रत्ययार्थविमर्शः'	,, ,,
१७. ,,	काशीनाथमिश्रः	'सिद्धान्तराजस्य सम्पादनम्'	,, ,,
१८. ,,	परमानन्दउपाध्यायः	'षड्विधसूत्राणामुत्सर्गापवादयोरन्तर्भावः'	,, ,,
१९. ,,	चन्द्रभालद्विवेदी	'जैनयोगशास्त्रे मनोविज्ञानतत्त्वम्'	,, ,,
२०. ,,	मणिरामदासशास्त्री	'रामानुजरामानन्दभाष्ययोस्तुलनात्मकमध्ययनम्'	,, ,,
२१. ,,	त्रिवेणीप्रसादशुक्लः	'वाल्मीकिरामायणस्य काव्यदृष्ट्यानुसुशीलनम्	१००) वि० वि० वृत्तिः
२२. ,,	लालजीपाठकः	पञ्चसु संस्कृतमहाकाव्येषु ऋतुवर्णनम्'	२००) भारत शासनात्
२३. ,,	ओंकारनाथचतुर्वेदी	'वलनविमर्शः'	
२४. ,,	कृष्णकान्तवाजपेयी	'अंग्रेजी में भारतीय भाषाओं से गृहीत शब्दों का अध्ययन'	
२५. ,,	विश्वनाथत्रिवेदी	'पुराणेषु वर्णाश्रमव्यवस्था'	
२६. ,,	रामदुलारसिंहः	'पालिपाण्डुलिपिवाङ्मयस्य ऐतिहासिकं समीक्षात्मकं चाध्ययनम्'	
२७. ,,	परमानन्दप्रज्ञाचक्षुः	ज्ञान-ज्ञेययोः सम्बन्धविषये नामद्वैतवेदान्तमतस्यान्यवैदिकदर्शनानां मतैस्सह तुलनात्मकं विवेचनम्'	२००) भारत शासनात्
२८.	श्रीरामचन्द्रत्रिपाठी	'अश्वघोषकाव्येषु वाल्मीकिरामायणस्य प्रभावालोचनम्'	
२९. ,,	हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी	'निपातार्थपरीक्षा'	२५०) यू० जी० सी० वृत्ति
३०. ,,	उमेशचन्द्रपाण्डेयः	'वैष्णवदर्शनेषु जीवविषयकविचाराणां पर्यालोचनम्'	२००) भारत शासनात्
३१. ,,	अमृतलालजैन	'चन्द्रप्रभचरितमहाकाव्यस्य विशिष्टमध्ययनं सम्पादनञ्च'	
३२. ,,	अहिबरनसिंहः कुशवाहा	'वैदिकीशिल्पदेवता विश्वकर्मा'	

३३. ,, शिवप्रसादद्विवेदी 'वैष्णवदर्शनानुसारेणात्मतत्त्वविचारः'

३४. ,, विद्याधरमिश्रः 'श्रीशङ्कराचार्यकृतस्तोत्राणां साहित्यशास्त्रीयमनुशीलनम्'

३५. ,, रामप्रसादत्रिपाठी उपमोत्प्रेक्षयोर्विवेकः'

३६. ,, बाबूलालत्रिपाठी 'शब्दस्वरूपविषये प्राच्यप्रतीच्य-
दार्शनिकविचारैः सह वैयाकरण-
सिद्धान्तस्य समीक्षणम्' २००) भारत शासनात्

३७. ,, विनायकपरमेश्वरभट्टः 'कर्मकारकस्य समीक्षणम्'

३८. ,, कपिलदेवभार्गव त्रिपाठी 'स्त्रीप्रत्ययार्थविचार.'

३९. ,, नमोनारायणमिश्रः 'नामार्थविमर्शः' २००) भारत शासनात्

४० रामरूपमिश्रः 'महाभाष्ये उद्योतप्रदर्शितानां चिन्त्यप्रयोजनानां
पर्यालोचनम्'

४१. ,, रामचन्द्रद्विवेदी 'वाक्यपदीयदृष्ट्या पदस्वरूपविमर्शः १००) वि० वि०

४२. ,, गोवर्धनधारीशर्माः 'भाट्टरहस्यस्य तुलनात्मकं समालोचनम्'

४३. , चन्द्रशेखरवर्मा 'प्राचीन इतिहास'

४४. ,, महानन्दत्रिवेदी 'वामनपुराणस्य सांस्कृतिकमध्ययनम्' १००) वि० वि०

४५. , भारतीमित्र 'महाभाष्यगतप्रयोगाणां समीक्षणम् २००) भारत शास०

४६. ,, शिवशरणसिंहचौहानः 'महाभारते सांख्यतत्त्वविमर्शः' ,,

४७. ,, दीनानाथ उपाध्याय 'वाक्यार्थविमर्शः'

४८. , देवनारायणदासश्रीवैष्णवः 'वेदान्तस्य विभिन्नसम्प्रदायेषु
अविद्याविषयकविचाराणां
पर्यालोचनम्' २००) भारत शासनात्

४९. ,, श्रीप्रसादचतुर्वेदी 'लघुशब्देन्दुशेखरपदमञ्जर्योर्विशिष्टांशानां तुलनात्मक-
मध्ययनम्'

५०. श्रीमती मालतीदेवी दुबे 'अवधीवाक्यरचना का भाषावैज्ञानिक अध्ययन'

५१. श्रीसोभनाथत्रिपाठी प्राचीनभारते राज्योत्पत्तिः, राज्यव्यवस्था च ।

५२. ,, मनुदेवभट्टाचार्यः व्याकरणतन्त्रानुसारं शब्दस्व-
रूपविमर्शः' २००) भारत शासनात्

५३. ,, शम्भूप्रसादनौटियालः सूर्यशतकस्य काव्यशास्त्रीयमध्ययनम्'

५४ ,, हिन्दकेशरीआर्यः 'महाभाष्यकारवाक्यपदीयकारयोः
शब्दविषयकविचाराणां समीक्षणम्' २००) भारत शास०

५५. श्रीमती अरुणा दुबे 'भाषाशास्त्रीय दृष्टि से सूर एवं बख्शी राजहंस की
काव्यभाषाओं का तुलनात्मक अध्ययन'

५६. श्री मालतीदेवी पाण्डेया 'देवीभागवतस्य दार्शनिकदृष्ट्याध्ययनम्'

५७. „ बदरीनाथतिवारीः 'विनयपत्रिका का भाषाशास्त्रीय अध्ययन'
५८. „ अमरनाथपाण्डेयः 'घनानन्द की काव्यभाषा का भाषाशास्त्रीय अध्ययन'
५६. „ सन्तदासश्रीवैष्णव 'नामधातूनां विशिष्टमध्ययनम्'
६०. कुमारी जयन्ती भट्टाचार्या 'गरुडपुराणस्य सांस्कृतिकमध्ययनम्'
६१. „ गोकरणशुक्लः 'परिभाषेन्दुशेखरप्रथमतन्त्रसमीक्षा
६२. „ भोलानाथपाण्डेयः 'पाणिनीयव्याकरणे गणपाठसमीक्षा'
६३. „ काशीनाथमिश्रः 'भाषाशास्त्रदृष्ट्या सिद्धान्तकौमुद्याः क्रमस्य विवेचनात्मकमध्ययनम्'
६४. „ सदानन्ददुबे वाराणसीजनपद में प्रयुक्त व्यवसायिक शब्दावली का भाषावैज्ञानिक अध्ययन' १००) वि० वि० वृत्तिः
५५. „ दामोदरदासः 'श्रीमद्भागवतस्य सांस्कृतिकं समीक्षणम्'
६६. „ त्रिभुवननारायणसिंहः 'हिन्दी और भोजपुरी के परस्पर सम्पर्कजन्य प्रभाव का भाषावैज्ञानिक अध्ययन'
६७. „ नरसिंहपाण्डेयः 'कालिकापुराणस्य सांस्कृतिकमध्ययनम्'
६८. „ शत्रुघ्नशरणव्यासः संस्कृतनाटिकायाः उद्भवो विकासश्च' २००) भा० शा०
६६. „ रामसिंहआजादः 'पण्डों और गाइडों का तुलनात्मक अध्ययन' १००) वि० वि० वृत्तिः
७०. „ ज्ञानचन्द्रः 'भारत में १५ वीं शती तक पुस्तकालयीय व्यवस्थाओं का समीक्षात्मक अध्ययन'
७१. „ विनोदगुर्जरः 'वाराणसीनगर के हिन्दी के उपनामक शब्दों का संघटनात्मक अध्ययन'
७२. „ विजयचन्द्रदुबे भाषावैज्ञानिक दृष्टि से भोजपुरी और हिन्दी वाक्य-संरचना का तुलनात्मक अध्ययन'
७३. „ हरिराव आठवले 'अथर्ववेदे प्रतिरक्षाव्यवस्था'
७४. „ सहजानन्दतिवारी 'चिकित्सकीयवायुतत्त्वविमर्शः'
७५. चलमचर्लवेंकटेशाचार्युलु 'पाञ्चरात्रान्तर्गतमार्कण्डेयसंहितायाः नवीनं संस्करणमध्ययनञ्च'
७६. श्रीमती करुणागुप्ता 'विभिन्नदर्शनमतानुसारम् अर्थस्वरूपविमर्शः'
७७. श्रीविश्वनाथभट्टाचार्यः 'व्यवहारसौख्य'–ग्रन्थस्य सम्पादनम् १००) वि० वि०
७८. श्रीसालिकतिवारी 'कालिदास तथा शेक्सपीयर के नाटकों के बिम्बविधान का तुलनात्मक अध्ययन'
७६. „ दीनदयालुमिश्रः 'तद्धितार्थविमर्शः'

८०.	,, बाबूरामपाण्डेयः	'स्फोटविमर्शः'
८१.	श्रीमती प्रकाशवती श्रीवास्तव	'साहित्यिक ब्रजगद्य का वाक्यप्रक्रियात्मक अध्ययन'
८२.	कु० रुक्मावती देवी	'तान्त्रिकाद्वैतवादस्य स्वरूपं तस्य क्रमिको विकासश्च'
८३.	श्रीहृदयनारायणझाः	'प्राचीनभारतीयदण्डनीतिसमीक्षा'
८४.	,, बुधप्रकाशः	'सांख्यशास्त्राभिमतगुणस्वरूपविचारः'
८५.	,, रामप्रकाशदीक्षितः	'हिन्दी ध्वनियों का संरचनात्मक विश्लेषण'
८६.	,, रामसुभगओझाः	'उत्तररामचरितकुन्दमालयोस्तुलनात्मकविचारः'
८७.	,, वासुदेवशास्त्री	'विशिष्टो रसवादः'
८८.	,, सुधीरनारायणठाकुरः	'प्रौढमनोरमाशब्दरत्नयोः विचारभेदानां युक्तायुक्तत्वसमीक्षा'
८९.	,, रामचन्द्रदासश्रीवैष्णवः	'लघुमञ्जूषोपन्यस्तसिद्धान्तानां पर्यालोचनम्'
९०.	,, अयोध्यादासः	'समासशक्तिसमीक्षा' १००) वि० वि० छात्रवृत्तिः
९१.	,, पी० के० गोपालकृष्ण	'ज्ञापकसिद्धवचनानां परीक्षात्मकमध्ययनम्'
९२.	,, रामकैलाशपाण्डेयः	'आयुर्वेदशारीरविमर्शः'
९३.	,, के० ई० गोविन्दः	'पदार्थमालाया वैज्ञानिकं समीक्षात्मकं च सम्पादनम्'
९४.	,, रामप्रकाशदासः	'भाट्टप्राभाकरप्रस्थानयोः प्रमाणप्रमेयविमर्शः'
९५.	,, रामाज्ञाप्रसादमिश्रः	'तद्धितप्रत्ययार्थविमर्शः'
९६.	,, दयारामशुक्लः	'धातूपसर्गसमीक्षा'
९७.	,, रामदेवझा विनोदः	'ज्योतिषपुराणयोर्दृष्ट्या ग्रहाणामध्ययनम्'
९८.	,, शारदानिवासशास्त्रीः	'तन्वादिभावानां वैज्ञानिकविश्लेषणम्'
९९.	,, बनवारीलालपाठकः	'भारतीयज्योतिषे रमलसाहित्यम्'
१००.	,, सूर्यनारायणझा	कवीन्द्रगङ्गानन्दस्य रचनानां समालोचनात्मकमध्ययनम्'
१०१.	,, हरिकृष्णभारद्वाजः	'सुबन्धुबाणयोरलंकारप्रयोगपरिपाटीपर्यालोचनप्रधानं 'गद्यशैल्याम् अध्ययनम्'
१०२.	,, जयप्रसादबालोधी	'कालिदासकृतीनां रसालंकारदृष्ट्यानुशीलनम्'
१०३.	,, रामप्रसादमिश्रः	'औचित्यविचारचर्चायाः अनुशीलनात्मकमध्ययनम्'
१०४.	,, रामसूरतपाण्डेयः	अवधी लोकगीतों में सादृश्यविधान अर्थविज्ञानपरक अध्ययन'
१०५.	,, शिवलालपाठकः	'आधुनिक हिन्दी तथा तिब्बतीभाषाओं की वर्णसंघटना का व्यतिरेकी विश्लेषण'
१०६.	,, शिवशंकरसिंहः	'हिन्दी के विभिन्नस्तरों का भाषाशास्त्रीय अध्ययन'
१०७.	कु० बालचन्द्रिका पाठक	'१७ वीं १८ वीं शती के ब्रजपद साहित्य का रीतिविज्ञानपरक अध्ययन'

१०८. ,, कमलाद्विवेदी	'अज्ञेय की काव्यभाषा का रीतिविज्ञान का अध्ययन'
१०९. ,, कमलेशजुनेजा	'विवर्तवादान्तरैः सह शंकराचार्यविवर्तवादस्य तुलनात्मकमध्ययनम्'
११०. श्री राजकुमार द्विवेदी	'पञ्चमहाकाव्यानां भारतीयसामाजिकव्यवस्थादृष्ट्या मूल्याङ्कनम्'
१११. ,, प्रभाकरदत्त तिवारी	आधुनिक हिन्दी एवं संस्कृत में कतिपय उपसर्गों का अर्थविज्ञान की दृष्टि से तुलनात्मक अध्ययन'
११२. ,, तेजप्रतापसिंहः	'हिन्दी के तद्भव तत्सम शब्दों के पर्याययुग्मों का अर्थपरक विज्ञानविषयक अध्ययन'

अधोलिखितनामभ्यः प्राचीनानुसन्धित्सुछात्रेभ्योऽस्मिन् वर्षे विश्वविद्यालयेन छात्रवृत्तिः प्रदत्ता—

१. कु० चन्द्रबाला श्रीवास्तव

२. श्री कालीप्रसाद दुबे

३. ,, अरुणेशकुमारमणिः

४. ,, राघवेशमणित्रिपाठी

५. ,, मंजुमणित्रिपाठी

'वाचस्पति-विद्यावारिधि'—इत्युपाधिद्वयलाभार्थमधोलिखितनामानोऽनुसन्धातारो यथानिर्दिष्टं स्वस्वशोधनिबन्धानुपस्थापितवन्तः—

१. श्री यू० शंकरभट्टः	पञ्चरात्रान्तर्गतविश्वामित्रसंहितायाः नवीनसंस्करणं तुलनात्मकं समीक्षणं च 'विद्यावारिधिः'
२. ,, रामनारायणदासः	शब्दतत्त्व (तत्सम्बन्धि) आधुनिकविज्ञानं च 'विद्यावारिधिः'
३. ,, रामदास-निराकारी	'अरविन्ददर्शनस्य समालोचनात्मकमध्ययनम्'
४. ,, रामाभिलाषत्रिपाठी	'श्रीविष्णुभागवतपुराणयोस्तुलनात्मकं समीक्षणम्' 'विद्यावारिधिः'
५. ,, श्रीमती रापर्ति बालामणि	'हरविजयकाव्यचर्चा' 'विद्यावारिधिः'
६. ,, रामाश्रयत्रिपाठी	महाकवि भारविस्तथा च तदीयं किरातार्जुनीयं महाकाव्यम् एकमध्ययनम्'
७. ,, लक्ष्मीनारायणमिश्रः	'आयुर्वेदे ज्योतिषम्' 'विद्यावारिधिः'
१. ,, विन्ध्येश्वरीप्रसादत्रिपाठी	'भारतीयकर्मकाण्डरहस्यानाम् अध्ययनम्' 'वाचस्पतिः'

वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, वाराणसी

१९७० तमे क्रैस्तसंवत्सरे

स्वस्वशोधप्रबन्धोपस्थापनेन

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयतः

'विद्यावारिधि' (पी-एच्० डी०) इत्युपाधिं लब्धवतामनुसन्धातॄणां विवरणम्

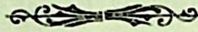
नाम	विभागः	शोधविषयः	निर्देशकः
श्रीलक्ष्मीनारायण-मिश्रः	ज्यौतिषम्	'आयुर्वेदज्यौतिषम्'	श्री अवधविहारी त्रिपाठी
श्रीनारायण-गोपाल-डोंगरे	न्यायः	वैशेषिकसिद्धान्तानां गणितीयपद्धत्या विमर्शः भारतीयभौतिकशास्त्रम्	श्री बलदेव उपाध्यायः
श्रीरामेसर ओरी	भाषाविज्ञानम्	भोजपुरी भाषाओं के पारस्परिक सम्पर्क के आलोक में भाषा वैज्ञानिक अध्ययन	डॉ० विद्यानिवासमिश्रः
श्री यू० शंकरभट्टः	सांख्ययोगौ	पञ्चरात्रान्तर्गतविश्वामित्र-संहितायाः नवीनसंस्करणं तुलनात्मकं समीक्षणं च	डॉ० मल्लादि द० बालसुब्रह्मण्यः
श्रीरामनायणदासः	व्याकरणम्	शब्दतत्त्वम् (तत्सम्बन्धि) आधुनिकविज्ञानं च	श्रीभूपेन्द्रपतित्रिपाठी
श्रीमुक्ताप्रसाद-पटैरया	जैनदर्शनम्	जैनदर्शन आत्मद्रव्य-विवेचनम्	श्रीलालबहादुरशास्त्री
श्रीरामदास-निराकारी	दर्शनम्	अरविन्ददर्शस्य समालोचनात्मकम् अध्ययनम्	डॉ० मण्डनमिश्रः
श्री स्वामी रामपालसिंहः	दर्शनम्	महाभारते योगतत्त्वविमर्शः	डॉ० रामप्रसादत्रिपाठी
श्रीरामाभिलाषत्रिपाठी	पुराणेतिहासौ	श्रीविष्णुभागवतपुराणयोस्तुलनात्मकं समीक्षणम्	डॉ० अशोकशास्त्री
श्रीमहेन्द्रशुक्लः	व्याकरणम्	व्याकरणस्य दर्शनत्वम्	श्रीरामप्रसादत्रिपाठी
श्रीजीवनाथ ओझा	ज्यौतिषम्	चन्द्रग्रहणम्	श्रीअवधविहारीत्रिपाठी

श्रीसत्यनारायणमिश्रः	वेदान्तः	शुद्धाद्वैतवेदान्ते रसस्वरूपम्	श्रीहरिरामशुक्लः
श्रीमती रामकुमारी अग्निहोत्री	साहित्यम्	कालिदासग्रन्थेषु नार्याः सामाजिकी स्थितिः	श्रीबटुकनाथशास्त्री खिस्ते

'वाचस्पति' (डी० लिट्०)

इत्युपाधिलब्धवतो विवरणम्

श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादत्रिपाठी	वेदः	भारतीयकर्मकाण्डस्वरूपाध्ययनम्

प्रकाशनकर्माणि

१. विसुद्धिमग्गो (प्रथमद्वितीयभागौ)। बुद्धघोषाचार्यविरचितः। भदन्ताचार्य-धर्मपालस्थविरविरचितया 'परमत्थमञ्जूसा' नाम्न्या महाटीकया समेतः। डॉ० रेवतधर्मेण सम्पादितः।

२. पाणिनीयप्रबोधः। पं० श्रीगोपालशास्त्रिदर्शनकेसरिणा विरचितः सम्पादितश्च।

३. श्राद्धकल्पः। श्रीदत्तोपाध्यायविरचितः। डॉ० अशोकचटर्जीशास्त्रिणा सम्पादितः।

आधुना प्रकाशितानि

१. वेदान्तदर्शनबिन्दुः। पं० श्री एस्० सुब्रह्मण्यशास्त्रिविरचितः।

२. व्याकरणदर्शनबिन्दुः। पं० श्रीरघुनाथशर्मविरचितः।

३. रामायणमहाभारतराजनीतिबिन्दुः। पं० श्रीबदरीनाथ-काशीनाथशास्त्रिविरचितः।

४. प्राच्यभारतीयमृतुविज्ञानम्। डॉ० धुनीरामत्रिपाठिना विरचितः।

५. प्राकृतप्रकाशः। सुबोधिनी-सञ्जीविनीटीकाभ्यां तथा 'हिन्दी'टीकापरिशिष्टादि-भिश्च समेतः। पं० श्रीबलदेवोपाध्यायेन सम्पादितो व्याख्यातश्च।

अचिरात् प्रकाशनीयानि

१. विसुद्धिमग्गो (तृतीयभागः)।

२. वाक्यपदीयम् (तृतीयभागः)।

३. न्यायकुसुमाञ्जलिः। विस्तृतहिन्दीटीकासहितः। पं० श्रीदुर्गाधरझा-सम्पादितः।

४. महार्थमञ्जरी।

५. लघुकाशिका।

६. विंशतिका विज्ञप्तिमात्रतासिद्धिः।

७. नानकचन्द्रोदयः।

—०—

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयेन प्रकाशिता केचन ग्रन्थाः

१. गर्गसंहिता (प्रथमोभागः)। श्रीविभूतिभूषणभट्टाचार्येण सम्पादिता। १०-००

२. पदवाक्यरत्नाकरः (व्याकरणम्)। गोकुलनाथोपाध्यायविरचितः। यदुनाथमिश्रविरचितया टीकया सहितः। पण्डितनन्दिनाथमिश्रेण सम्पादितः। १५-००

३. बृहच्छब्देन्दुशेखरः (भागत्रयात्मकः)। नागेशभट्टविरचितः। ४५-००

४. भगवद्गीताभाष्यम् भट्टभास्करविरचितम्। डॉ० सुभद्रशर्मणा सम्पादितम्। ५-५०

५. वाक्यपदीयम् (द्वितीयकाण्डम्)। यावदुपलब्धभर्तृहरिप्रणीतस्वोपज्ञवृत्त्या, पुण्यराजकृतटीकया, श्रीरघुनाथशर्मविरचितया अम्बाकर्त्र्याख्यया च सहितम्। २८-००

६. पाणिनीयधातुपाठसमीक्षा (शोधनिबन्धः)। डॉ० भागीरथप्रसादत्रिपाठिना विरचिता। १८-५०

७. श्राद्धकल्पः। श्रीदत्तोपाध्यायविरचितः। डॉ० अशोकचटर्जीशास्त्रिणा सम्पादितः। १६-००

८. अनुसन्धानपद्धतिः। डॉ० भागीरथप्रसादत्रिपाठिवागीशशास्त्रिविरचितः। ३-००

९. स्कन्दशारीरकम् (ज्यौतिषम्)। श्रीगणेशदत्तपाठकेन सम्पादितम्। १५-००

१०. अभिधम्मत्थसंग्रहो (भागद्वयात्मकः)। अनुरुद्धाचार्यविरचितः। श्रीरामशङ्करत्रिपाठिना भदन्तरेवतधम्मेन चानूद्य सम्पादितः। ३५-००

११. विसुद्धिमग्गो (प्रथमद्वितीयभागौ)। बुद्धघोषाचार्यविरचितः। भदन्तधर्मपालस्थविरकृतया 'परमत्थमञ्जूसा'—नाम्न्या 'विसुद्धिमग्ग'—महाटीकया सहितः। डॉ० रेवतधम्मसम्पादितः। प्रथमभागः ३६-००
द्वितीयभागः ३२-००

१२. नित्याषोडशिकार्णवः। शिवानन्दकृतया ऋजुविमर्शिन्या विद्यानन्दकृतया अर्थरत्नावल्या च संवलितः। श्रीव्रजवल्लभद्विवेदेन च संवलितः। २५-००

रजिस्टर्ड न्यूजपेपर्स एक्ट के नियम के अन्तर्गत

विज्ञप्ति

१. प्रकाशन का नाम	सारस्वती सुषमा
२. प्रकाशन की तिथि	त्रैमासिक
३. मुद्रक का नाम	श्री घनश्याम उपाध्याय
राष्ट्रियता	भारतीय
पता	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय मुद्रणालय, वाराणसी।
४. प्रकाशक का नाम	सञ्चालक, अनुसन्धानसंस्थान
राष्ट्रियता	भारतीय
पता	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय वाराणसी।
५. सम्पादक का नाम	सञ्चालक, अनुसन्धानसंस्थान
राष्ट्रियता	भारतीय
पता	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी।
६. स्वामित्व	वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी।

मैं डॉ० भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीश शास्त्री' घोषित करता हूँ कि उपरि लिखित विज्ञप्ति मेरी जानकारी के अनुसार बिलकुल ठीक है।

सञ्चालक—अनुसन्धानसंस्थान

हस्ताक्षर

सारस्वती सुषमा

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयपत्रिका

१. एषा देशे विदेशे च लब्धप्रसरा त्रैमासिकी संस्कृतपत्रिका।

२. अस्याः प्रकाशनं प्रतिवर्षं ज्येष्ठ-भाद्रपद-मार्गशीर्ष-फाल्गुनपूर्णिमासु भवति।

३. अस्याः प्रधानमुद्देश्यं संस्कृतज्ञेषु स्वोपज्ञानुसन्धानप्रवृत्तेः समालोचनाप्रवृत्तेश्चोद्बोधनं प्रोत्साहनं चास्ति।

४. अस्यां वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थानामन्येषां च विदुषां स्वोपज्ञविचारपूर्णा अनुसन्धानप्रधाना निबन्धाः प्रकाश्यन्ते।

५. लेखकेन प्रकाशितस्य निबन्धस्य पञ्चविंशतिः प्रतिमुद्रणान्युपलब्धानि स्युः।

६. अस्यां पत्रिकायां विशिष्टानां हिन्दीसंस्कृताङ्ग्लग्रन्थानां समालोचनाः प्रकाश्यन्ते। तदर्थं ग्रन्थकृद्भिर्ग्रन्थस्य द्वे प्रतिकृती प्रेषयितव्ये।

७. अस्या वार्षिकं मूल्यं सप्त रूप्यकाणि, प्रत्यङ्कं च रूप्यकद्वयं वर्तते।

८. पत्रिकासम्बन्धी सर्वविधः पत्रव्यवहारः "सम्पादक, सारस्वती सुषमा, वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालय, वाराणसी-२" इति सङ्केतेन विधेयः।

प्रकाशक—सञ्चालक, अनुसन्धानसंस्थान, वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी।
मुद्रक—श्री घनश्याम उपाध्याय, वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय मुद्रणालय, वाराणसी।
मु० सं०—३१६/७०